

42691/5

424

В. ВИННИЧЕНКО

ОПОВІ
ДА
ННЯ

1587

12517

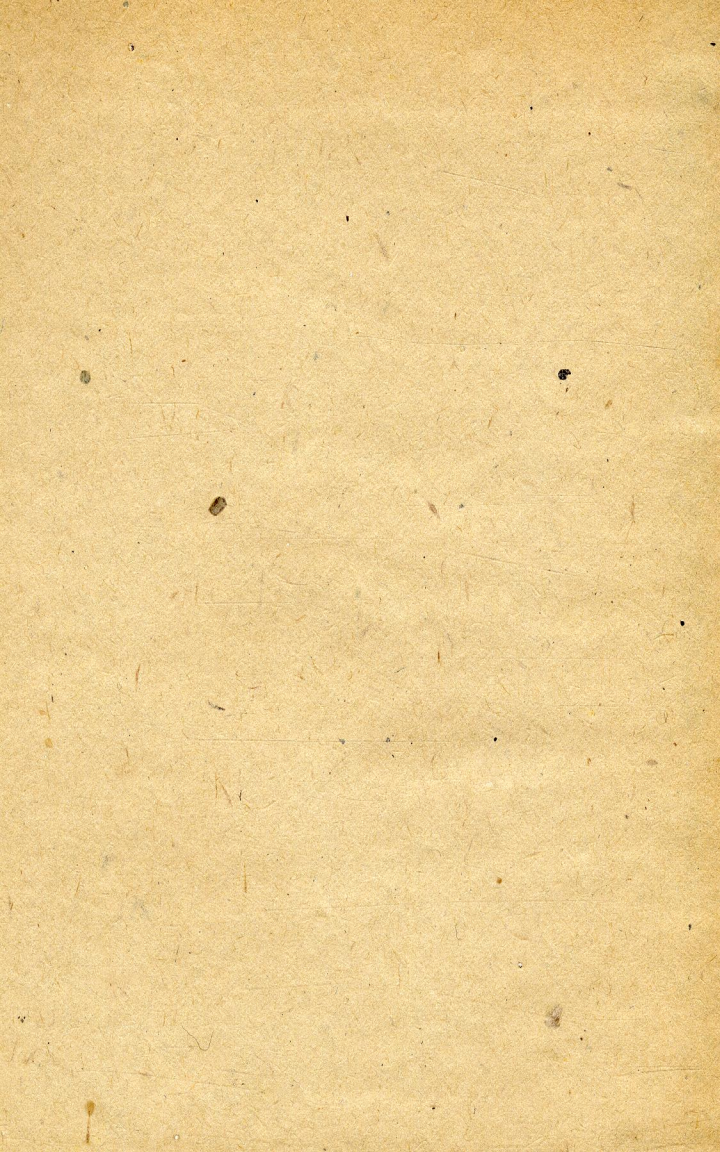
5

ВСУКРАЇНСЬКА ФІЛІЯ
БІБЛІОТЕКА
7-й поверх
вул. Митрофанівська, 10

РУХ

42691/v

42691/2

В. ВИННИЧЕНКО

ТВОРИ

Том V

Видання друге

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО

В. ВИННИЧЕНКО

ОПОВІДАННЯ

ІСТОРІЯ ЯКИМОВОГО БУДИНКА. ПРОМІНЬ
СОНЦЯ. ФЕДЬКО ХАЛАМИДНИК.
МАЛЕНЬКА РИСОЧКА. ЧЕКАННЯ.
ТАЄМНІСТЬ. ВИРИВОК З «СПОМИНІВ».

Львівська Філія
Бібліотеки АН УРСР

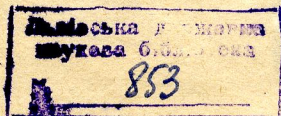
КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО

Ш5(2-4)/5-644 Ш5(2-4)/5-644
Бібліографічний опис цього
видавання вміщено в „Літоп.
Укр. Друку“, „Картковому
реперт.“ та інших покажчи-
ках Укр. Книжж. Палати.

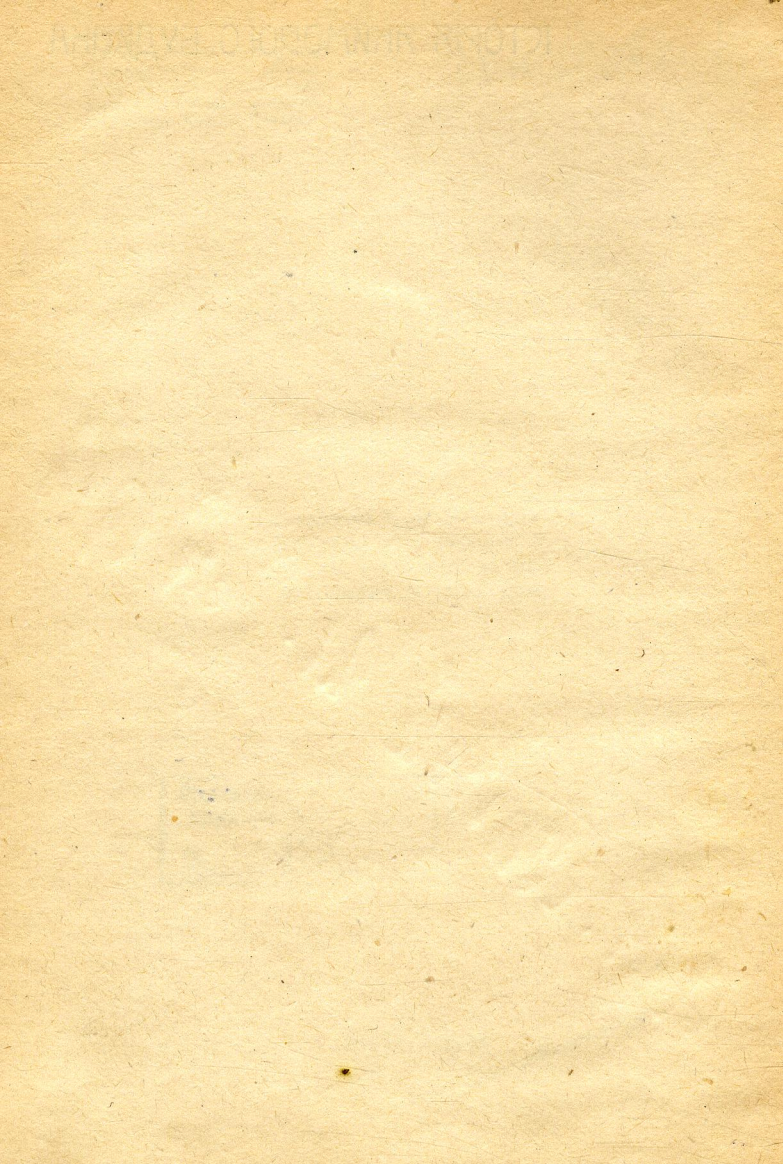
дописати!

Державний Трест „Київ-Друк“
8-ма друк., вул. Толстого, 5.
Зам. Ч. 868 — 5000. 10 арк.
Укрголовліт Ч. 1334-к. (1074)

Київ — 1929

ІСТОРІЯ ЯКИМОВОГО БУДИНКА

Історія Якимового будинка

Почалась ця історія коло того часу, як я оселився над Дніпром.

У цю пору з Якимом сталася якась зміна. (Будь я тоді більш підмітливий, я б зразу побачив її).

Він, наприклад, перестав лаятись і критикувати моє «ательє», хоч так само, як і раніше, задихався, видряпавшись до мене.

Моє ательє було просте горище одного старенького будинка. Замість вікна була дірка в покрівлі. Дірку цю ми зробили з хазяїном з тою умовою, що я, виїжджаючи, на свій кошт знов затулю її одідраним шматком заліза.

Я вже з місяць там жив і ніяких змін в моєму ательє не сталося. Так само треба було вилазити до мене по вузькій драбині; на горищі були ті самі бантини, сволоки, коміни, об які Яким неодмінно стукався то головою, то плечима. І павутиння висіло всюди брудними, товстими пасмами, як коси сивої відьми. Павутиння це з чисто-відьомською впертістю чіплялось на спину, волосся, на лікті. Пахло все тим же димом, сажею, мишами і глиною. Нічого не змінилось.

А тим часом Яким уже не плювався й не називав мене «поетом» (це була одна з його серйозних лайок). Він тільки з кротістю витирав піт, здіймав

з ліктів павутиння, обтрусював порошок з капелюха і часом з видимою симпатією озирає мою «майстерню».

Замість ліжка у мене був гамак, прив'язаний під бантинами. З мене цього було досить. Навіть не досить, а далеко ліпше, ніж ліжко. Гамак висів якраз під діркою. Ввечорі я завжди міг бути наодинці з небом, темним і таємним. Завжди вітер, весняний квітневий вітер, ніс мені із-за Дніпра всі пахощі, які рождалися на довгих його луках.

Якимові раніше все це здавалося смішним і «поетичним». І тому він страшенно радів, як мені приходилось у дощ підіймати одідране залізо й прив'язувати його. А як вода капала на мої картини або підмочувала полотно чи фарби, це для нього була найбільша втіша.

Тепер же він навіть почав помагати мені припинати мою «штору» і рятувати од дощу «писанину». На горищі в такі хвилини ставало темно, дощ тарабанив по залізу покрівлі, старий порошок і глина, намочені дощем, пряно пахли. Але було так затишно, так сумно! І згадувались дитячі часи, коли ми так само, бувало, вдвох сиділи у дощ на горищі. Тоді ми туди забирались для всяких таємничих і злочинних справ: курити, робити патрони, ховати нашу дитячу нелегальщину.

І раніше Яким не любив «поезії спогадів». А тепер навіть сам зачиняв їх. Сидячи на товстому сволокові, покритому плахтою, він задумливо слухав шум дощу і чогось посміхався. Але не іронічно, як завжди, а інакше, якоюсь такою посмішкою, якої я ще не бачив у нього.

— Мабуть усі пожильці дивляться на тебе, як на домовика?—раптом несподівано говорив він.

Дійсно, на мене весь двір поглядав з інтересом і насмішкою. А покоївки й кухарки напевне вва-

жали як не за домовика, то принаймні за його близького родича.

І знов Яким чудно посміхався і прислухався до чогось: до шуму дощу, чи до чого другого.

Коли ж дощ проходив, ми знов одпинали «штору» і сонце прожогом веселим вогнем заливало гамак, мольберт, бантини, павутини. Кутки ставали жовтими і видно було якісь старі коші, поламані відра, укритий порохом одинокий черевик, в якому, мабуть, сходились по ночах миші. А в дірку з Дніпра лився мокрий дух дощу, молодої трави, розігрітий сонцем, лився гомін города, гудки пароходів, дзвінки трамваїв, крики, обірвані шматки катеринки, гавкання собак.

Яким уставав і підходив до дірки. Він почав подовгу стояти в ній і дивитись мовчки, з тою ж чудною посмішкою. А раз, постоявши так, не повертаючись, сказав до мене:

— Слухай... А знаєш, яка єсть одна хороша сторона твого... вибач, горища?

— Ні, не знаю.

Він не зразу одповів.

— З його чудовий краєвид... А сам краєвид...

Він знов, пам'ятаю, помовчав і все так же, стоячи до мене спиною, заговорив:

— А краєвид... дає ідею... щастя... Ти знаєш це?

Я цього не знав, а тільки, мабуть, почував і тому мене вразили його слова.

Дійсно, коли він пішов, коли я став у дірці й подивився, я почув, що це іменно те, що сказав Яким. Дійсно, не само щастя, не захват красою, вставляв у душі, а іменно віра в щастя, туга за ним і непереможне, жагуче прагнення до нього.

Я щодня бачив, щодня переживав це, а не знав як сказати. Чому? Не знаю. А чому Яким це сказав?

У той день я цього не питав у себе, а тільки довго-довго дивився. Далеко на обрію в фіолетовім тумані темніли ліси Чернігівщини. На них легко, обережно спиралась грандіозна синя дуга неба. По ній тонким квачиком хтось провів пухкі смужки рожевих хмар. Що там за тими далекими стінами лісів, в далечині туманів? Нічого особливого. Там живуть чернігівці, звичайні бідні дядюшки. Вони уперто борються з голодом, риються в землі і вимовляють не «кінь», а «куень». Але чому ж так тягне туди до них, за них? Чому здається, що там за тими лісами є те, до чого так тужно прагне серце?

У той день я не працював; мені сором було братись за мої маленькі, жалкі фарби. Мені хотілось руху, хотілось бачити людей, посміхатись до них. Мені хотілось пройти під бальконом, де часто стоїть та дівчина з червоною квіткою в чорно-синьому волоссі.

На подвір'ї, пам'ятаю, клопотливо бігав з аршином у руках хазяїн будинку. За ним поспішав чоловік у фартусі і з товсिम олівцем за вухом. Мій хазяїн — дідок з кострубатим, неголеним лицем у синіх жилках. Очі йому завжди непокійні, заклопотані і така сила круг їх зморшок! Йому б уже можна було спочинути. Йому, власне, треба б уже було оселитись в моєму ательє і подумати про те, що з його видно.

Але дідок про те не думав. Щось міряючи, він тривожно дивився в очі бородатого чоловіка у фартусі,—здавалось, що од цього бородача залежить усе щастя мого хазяїна. Бородач, треба думати, це знав, бо спокійно й задумливо дивився під ноги хазяїна. А потім підняв голову й покачав нею, мовляв: ні, не можна. Дідок аж з одчаєм хлеснув себе руками по боках і знов кудись побіг.

Мені було смішно. Мені стало там смішно, що хотілось догнати старенького, піймати його за пальто,

обняти, одвести на горище і сказати: «Дивись, дідуню, бачиш? Отож, покинь свій аршин і сиди тут».

З вікна полковницької кухні на мене дививсь денщик і кухарка. Денщик широко посміхався, а кухарка строго й допитливо проводжала мене очима. Ах ви ж мої червоні, простодушні пики! Я б вам щось сказав, якби ви не були денщиком і кухаркою.

Ах, я всім людям сказав би щось, та всі були денщиками або кухарками.

А охотніш усього я сказав би тій дівчині, що так часто стоїть на балконі.

Коли правду сказати, я тільки туди й ішов. Що ховатись? Бо коли я підійшов до того жовтенького будинка і перебіг очима по балкону, що прилип до нього, як ластовине гніздо, коли не знайшов там тої, яку чекав знайти, я зупинився і вже не хотів далі йти. А коли, простоявши з годину на розі, як поліцей, все таки не дочекався, то виразно почув, що мені хочеться додому, що мені не треба вже ні руху, ні людей.

Я прийшов до себе й знову стояв і дивився з дірки на Дніпро, на далекі ліси, на широкий, ваблючий простір. І знову, як завжди, туга солодко занила в грудях, але я знав уже, як вона називалася.

І це виявив мені Яким! Той чоловік, який казав, що «всі ці пташки-канарейки, вірші, картинки, скрипочки і таке інше не варті одного виправдуючого присуду присяжних ідіотів». (Він якраз кінчив свою службу в адвоката і мав одчинити власну канцелярію.)

Але хіба це була одна зміна в йому? Коли б я міг у той час бути уважним, я одразу помітив би її. Я ж навіть не думав над тим, що Яким зовсім мало «приставляв». Так наче я його знав не змалку, а всього місяць, наче не знав, що Якимові «приставляти» так само необхідно, як пташці-канарейці співати.

Бувало, Яким дуже рідко приходив самим собою, а раз-у-раз в образі когонебудь, хто найбільше вразив його. Ось між сволоків, бантин, павутиння, пробирається зігнута постать. Вона підходить ближче, але це не Яким, це людина, яка знає собі ціну, яка строго оцінює інших, повна самоповаги й холодного, жорстокого досвіду. Це—новий прокурор палати. Він відчуває себе чудно і ніяково на якомусь горищі, але не губить своєї самоповаги. Він говорить і це не Якимів голос, це щось сухе, безстрашне і безнадійно-серйозне. Яким молодий, з темноруським волоссям, але перед тобою сивий, висхлий добродій з жовтим носом і лисиною. Спочатку смішно, але дедалі то стає ніяково, що такий поважний гість зайшов на це горище.

І враз, як у кінематографі, прокурор зникає. На його місці—суб'єкт з нахабно-хитрими очима, з проворними, заученими рухами і характерною кацапською мовою. Це товстий, жулікуватий крамар з бакалейної на розі. Його голос, інтонація, його навіть черево. Яким худенький і стрункий, але тут виразно стоїть товстий чоловік, якому трудно повертати все тіло і який більше оперує руками, короткими й пухкими.

Як це виходило у Якіма, я не знаю. Знаю, що ніхто в гімназії не міг краще за його «приставити чеха»; «капернаума» (попа). «Буш тихо?!»—і весь клас бачить, як живу, товсту, червону пику нашого добродушного Карла Францовича.

Не раз Якимові радили іти на сцену. Але він навіть сердився й серйозно був переконаний, що його «натура реаліста, емпірика, критично думаючої людини».

Хто знає? Може й так, може й це сиділо в йому. Бо чим же пояснити, наприклад, те, що будучи в першій класі гімназії, він примушував мене їсти разом

з ним дерево, бляху, ганчірки, навіть кінський і курячий гній. Він, бачите, хотів дослідити точно й на власному досвіді, через що люди їдять одні предмети, а чому не їдять других. Чому можна їсти хліб, а чому б не спробувати, яка на смак трава або папір?

Дійсно, він не любив задовольнятися тим, що знали другі, він хотів по-своєму робити. Коли він був в соціалістичній організації, то також хотів вигадати свій спосіб пропаганди клясової ворожнечі. Він, одягнений паном, виходив на ринок і починав лаяти мужиків, виясняючи їм, що вони—худоба, нижчі істоти, які повинні служити панству, бути нерівними, слухатись начальства і т. д. Не знаю, до чого доводила дядюшок така пропаганда, але Якіма вона привела до тюрми, з якої вирятувала його ця здатність «приставляти». Він удав такого дурнуватого оригінала, що його подержали п'ять місяців і випустили, не оддавши навіть під догляд поліції.

Хто зна, може й справді в йому сидів і «реаліст-емпірик». Але факт той, що актор у нього тепер зник.

Яким почав приходити до мене самим собою. Прийде, посидить трохи, помовчить і піде. І хіба тільки тоді, як я чимсь надокучу йому, «приставить» мені мене ж. Він це умів, здається, краще всього робити. Яюсь витягнеться, немов салдат, перед мольбертом, насупить брови, ще щось зробить з своєю постаттю і я ніби в дзеркалі бачу самого себе. Бачу своє велике, незграбне тіло сільського парубка з кривавим рум'янцем на всю щоку, свої ідіотські, невіразні очі, навіть чоботи, в яких я ходжу, немов кучер.

Але й це бувало досить рідко.

Як я не помічав цього, невідомо. Маю тільки одне оправдання собі: я нічого не помічав у той час. Мені хотілось цілий день лежати в гамаку, підставивши лице гарячому сонцю та свіжому вітрові, заплющити очі і нічого не бачити... Нічого? Е, ні! В очах було

завжди жовте золото сонця, а в золотій тьмі запліснених очей неодмінно один образ. Балькон. Яскрава блюзка, червона квітка, смуглява щока і тонка, лукава, ледве помітна посмішка. Очі дивляться кудись убік, але вона бачить мою задерту голову, мої чоботи візника, мій кривавий рум'янець, який, я чую, горить уже на вухах і бризне з них кров'ю на прохожих.

Вона ні разу, здається, прямо не подивилась на мене, ні разу виразніше не посміхнулась і ніколи я не міг сказати, чого вона так хвилююче посміхалася. І чого я почував до неї таку непереможну ніжність? Невже то від яскравої блюзки, що на грудях гаряче вбирала в себе сонце? Невже од вітру непокійного, безпардонного?

Розуміється, мені трудно було щось бачити. Приходить Яким. А, Яким, милий, любий Яким! А чого ж вона все таки посміхається завжди? Чого щось лукаве є в тій посмішці ніжних, чітко вирисованих уст? Немов вона щось знає про мене.

Яким щось говорить. Так-так, звичайно, треба піти. А головне, коли я одходив углиб вулиці і раптом озирався, чому я завжди бачив, що вона проводить мене очима? Чого?

— Чуєш ти, поете?

Я розплющую очі. Яким стоїть у дірці й дивиться на мене; звичайно, очі у Якима насмішкуваті і тверді. Але тепер вони м'які та теплі.

— Ти чуєш, що я тобі кажу?

— Вибачай, я задумався...

Яким знов щось говорить. Я слухаю й відповідаю. З Дніпра несуться гудки пароходів, з гір пливуть хвилі церковного дзвону, сонце і вітер цілують лице. Хочеться схопитись, вистрибнути на покрівлю й закричати дико та радісно, голосніше за гудки, за дзвін, за грохіт грому.

Я п'яними очима дивлюсь на Якіма і лукаво про себе сміюся; а він нічого не знає. Нехай.

Але зрештою, я дещо помітив, а саме: Яким таки, здається, догадався, що зі мною.

І ось по чому я помітив.

Раз він прийшов до мене ввечері. Я тількищо вернувся з-під балькона. Я був рішив неодмінно їй сьогодні уклонитись. Що б там не було, я рішив уклонитись. Що, справді, за дурниці? Візьму і поклонюся. Не нахабно, не боязко, а просто й ласкаво, як свій давній знайомий.

Я не вклонився. Вона стояла, упершись ліктями на балькон, і дивилась униз. Сонце заходило і прощальним полум'ям зачіпало її голову. А внизу було вже сіро. Я пройшов раз, ще раз—не вклонився, а тільки трохи не задихнувся, так мені билось серце. Коли йшов третій раз, то був червоніший од сонця і вуха мої горіли, як лихтарі вночі у звозчиків. На балькон я вже не дивився.

Дома ж у гамаку мені стало соромно і сумно. А тут ще сховався місяць і Дніпро так таємно, так сумовито блистів унизу. До мене ледве чутно долітали від його пісні і в матовому сріблі його хвиль рухались жовті вогники човнів. То компанії молоді їхали на острови варити куліш. Може й вона там буде цієї ночі?

Мені було сумно.

У цей час прийшов Яким.

Він довго стояв у дірці й дивився вниз. А я лежав. Над моєю головою була моя улюблена зірка, блакитна, рухлива, лукава. Щось вона собі там робила в тій далекій безмежності, чогось вона рухалась.

І раптом почувся з дірки голос Якіма:

— Василю!

Я повернув голову. Місяць був за нашою покрівлею і в сірій напівтьмі я не бачив лица Якіма. Але тон голоса був чудний.

— Що таке?

— Ти бачив колинебудь хоч одну щасливу родину?

Питання було таке несподіване, що я не зрозумів його.

— Як то щасливу?

— «Як то щасливу». Ідіот! Не розумієш, що таке щасливу? Таку, в якій вічно плачуть, сердяться, сваряться, нудьгують. Ну?

Мене це зачепило.

— Та чекай... Я розумію, що значить щасливий. Але хто?

Питання, дійсно, було глупе і Яким мав повне право засміятись. Але мені стало ще досадніше.

— Та сам ти ідіот. «Щасливу родину». У родині хто є?

— Та хто ж? Поліцаї, студенти, коні, собаки... З кого ж звичайно складається родина.

— Е, йди к чорту.

Яким засміявся.

— Ну, говори: бачив?

Я не відповідав, але думав: навіщо він це питає. Що за чудний тон?

— Ну, Василю?

— Та навіщо тобі?

— Я роблю статистику. Я, наприклад, ні одної не знаю щасливої. А ти?

Я пригадав усіх, що знав, і, дійсно, їх не можна було назвати щасливими. Щось було таке, що не дало права сказати це про них. Не підходило це слово. Родини як родини, а щасливі...

— Ні-ні, я щось не знаю... Та навіщо тобі ця статистика?

— Так собі...

У той вечір ми більше не говорили про це. Але днів через два чи три Яким знов несподівано запитав мене:

— Слухай, малютко, а чому ти не женишся? («Малютка» він, мабуть, виводив з слова «малювать»).

Пам'ятаю, я так почервонів, що кінці пальців були десь червоні. Слава богу, було це ввечорі й мого лиця він не міг добре бачити.

Я примушено весело засміявся.

— Справді! Чого ти смієшся?

Я перестав сміятись.

— Чого ж я маю женитись?

— А чого ти маєш не женитись?

Очевидно, він щось помітив за мною. Я боявся розпитувати його про причину такої балачки й мовчав. Нехай сам договорить.

— Ну? Василю?

— А, одчепись...

— Та чого одчепись?.. «Одчепись»... Що ти дівка з села, що «одчепись»... Чому б тобі не женитись? Ну? Подумай сам. Га?

— Та чого ти причепився? Диви! «Чому не женишся». Драстуйте...

Я голосно засміявся. А тим часом з хвилюванням чекав, що він іще скаже. Якийсь усе ж таки чудний був у нього тон, без насмішки, серйозний, навіть з жаром.

Яким стиснув плечима.

— Сміється. Йй-богу, як сільська Гапка, яка аж пищить до хлопців. «Ай, паничу, сядьте... Ай, не чіпайте мене, як не сором»...

І він до того живо передавав це, що мені так і уявилась червоненька з товстими литками сільська красуня. Я ще більше засміявся.

— Ну, вже? Скінчив? Тепер слухай. Будемо говорити без усяких сантиментів. Чому тобі не жени-

тись. Та чекай же, Гапко! Що ти єсть? Ну, подивись на себе просто. Якийсь ідіот-поет, сидить на горищі і думає, що уже все знайшов... Знайшов, правда?

— Ні, не все...

— А-а!—з іронічним дивуванням протягнув Яким.
— Не все? А що ж іще може бути ліпше за горище?

Мое хвилювання настроювало мене жартівливо.

— Ну, ще ліпше було б, якби навіть горища не було.

— Просто в небесній блакиті висіти?

— Атож.

Яким одвернувся і мовчки став дивитись із дірки. На темно-молочному фоні неба мені видно було чорний силует його капелюха і зрізаних плечей.

Блакитна зірка дрібно дрижала. Сусідки її поблідли від місячного світу, а вона не піддавалася.

Мені хотілось говорити далі на ту ж тему. Але як у мені, мабуть, справді сиділа Гапка з товстими литками, то я дуже байдуже, навіть позіхаючи, почав:

— Та якого біса тобі прийшла така думка в голову?

Яким мовчав. Я думав, що він розсердився.

Але коли по павзі він одповів, у голосі його я не почув гніву, навпаки — тихий сум, зворушення було в йому, якісь теплі сердешні ноти.

Він заговорив зі мною через те, що бачить, як ненормально я живу. Нормальний стан людей — щастя. Так-так, люди можуть жити щасливо, але замість того живуть без пуття і погано.

Яким замовк. По голосі його я почував, що він говоритиме далі. І я ждав,—хай докладніше висловиться, повинен же бути якийсь привід для такої розмови. І він, дійсно, знов заговорив, але без неприємного йому суму, а майже сердито.

Так, люди можуть бути щасливі!

Але щастя, як будинок. Щастя треба будувати. Треба його обрахувати, виміряти, треба все підвести так, щоб ніщо його не могло зруйнувати...

І це цілком можливо.

— Чого, наприклад, тобі треба для щастя?—звернув знов на мене Яким.—Здоров'я ти маєш. Це вже багато. Маєш роботу, яку любиш. Любиш, розумієш. Це не багато людей має. Значить, для піддержки особистого існування у тебе все є. Тобі треба ще сім'ю. Чекай, Гапечко. Не дригай ногами, нічого страшного нема. Тобі треба головну частину твого будинка. Розумієш? Люди звикли жити в чужих старих будинках. Через те ж, що вони старі, там тісно, вогко, скучно. А іноді вони завалюються й гублять людей. Правда?

Я мовчав. Я вже догадувався, до чого він хилить. Він, очевидно, хотів примусити мене жувати папір і їсти курячий гній, щоб на власному досвіді дізнатись, чи можна їх їсти, чи ні.

Так ніби на те й скидалось.

Що таке сучасний шлюб? На думку Якіма, у багатьох людей шлюб—це щось вроді поганої звички, яку засвоїла собі людськість. Якби можна було яким-небудь способом одвинути від цього, було б чудесно. Такі люди мріють, що при соціалізові люди родитимуться машинним способом, як тепер це роблять подекуди з курчатами.

Другі дивляться як на сифіліс або туберкульоз. Ніхто не гарантований, що з ним не трапиться це нещастя.

У інших шлюб, як у революціонера «нелегальне становище», повне злиднів, турбот, небезпеки і навіть з шибеницею. Він із радістю йде виконувати свій обов'язок і терпляче приймає всі муки, які неодмінно йому будуть. А спитайте старих, мудрих досвідом людей. Що вони скажуть? Вони скажуть: шлюб—ми-

шоловка, а кохання—сало. І тільки молоденькі, наївні мишенята накидаються на сало з радістю і захватом. Стара ж миша добре знає, що за цим салом ховається.

Так думає більшість людей, які живуть у старих, чужих будинках. А що, як почать нові? Може там уже не так буде?

— Га? Як ти думаєш, Василю?.. Чому б тобі не спробувати?

Розуміється, я цього й чекав.

Але я нічого певного йому не сказав: мені цікаво було знати, що ж саме він порадить мені жувати?

— Та-ак... — протягнув я. — То, мабуть, правда все... Але як же той будинок будувати? Що саме робити?

— Що? Дуже мало. Знайди такого самого товариша, який хоче будувати, який не хоче жити в старих халупах, і все.

— Як то все?

— І все, говорю.

— Чекай, я нічого не розумію. Покиньмо твій будинок. Що я повинен робити, конкретно. Ну, от, допустимо, я знаю дівчину, яка мені подобається... (У мене солодко мигнула в серці усмішка дівчини на балконі).

— Чудесно...—сказав Яким.—Допустимо.

— Ну, як я повинен... Що я мушу робити?

— Перш усього, довідайся, чи вона хоче жити в старих будинках?

— Себто, що то значить? Конкретно, будь ласка.

Яким почав сердитись, він, мабуть, і сам добре не знав, що мені порадить: ганчірку чи кінський гній.

— Ну, Якиме? Конкретно.

— Конкретно—ти дурень, от і все. Що значить в старих будинках? Ти розумієш це?

— Ні.

— Ну, розуміється. У старих будинках старі правила. Того не можна, те личить, те не личить, те забороняється, те не дозволяється. Ходи, сиди, говори, їж, спи так, як їли, спали, лежали всі, що жили до тебе. Так?

— Ну?

— Я тебе питаю: так чи ні?

Я все таки не розумів, що ж забороняється, дозволяється. Скрізь в життю щонебудь дозволяється або забороняється. Скрізь суть якісь правила.

— Які ж правила в старих будинках?

— Які? Повага до старого звичаю. Слухняність, терпляче несення всякої дряні, висвяченої віками й гидкої тобі. Та мало ще? Коли ти це все виконуєш, тебе награждають іменем «порядного чоловіка». Коли не виконуєш, різними способами карають. А щоб ти не втік од кари, то, входячи в старий будинок, вінчаєшся, робиш контракт на все життя. Так?

— Ну?

— Я тебе як чоловіка питаю, а ти мені як ідіот нукаєш. Так чи ні?

— Ну, хай так. А твої які правила?

— Мої? Радість.

— Що то значить?

— То значить, що в моєму будинкові повинна бути тільки радість і все. Й нічого йому за це не буде.

Так, це було, розуміється, не погано. Але як же зробити ту радість?

Яким мені й це почав вияснити. Радісно там, де просторо, вільно, де багато світла, тепла, любови. Тільки безнадійні хворі люблять тьму, сморід і тікають туди з світла й тепла. Ніяких заборон, приписів, ґрат, замків! Співай, їж, спи, цілуйся, коли і як тобі хочеться. Не подобається—іди собі.

— Розумієш?

Я зрозумів; виходило так: я піду до тої дівчини і скажу: «Давай зі мною жити, не вінчавшись? А як надокучиш, я тебе кину. А ти не сердься, бо у нас сердитись не можна, у нас правило—радість».

Яким цілком погодився з цією думкою. Розуміється, сердитись нема чого. Раз ти надокучила, значить, ти винна, а не той кому ти надокучила. Будь такою, щоб не надокучити, будуй себе. А то звикли до контрактового кохання і палець об палець не вдарять, щоб заслужити любов, щоб с о б о ю її утримати, а не страхом. Ні, щастя з контрактом не погоджується. Це вже вибачайте. Щастя треба будувати.

Мені стало скучно. Це було навіть не нове. Скільки про це говорилося, писалося! Це, іменно, «поезія».

Я перестав подавати репліки й декілька раз навіть позіхнув. Яким помітив це і замовк. Але ще довго не йшов додому.

Місяць вийшов з-за покрівлі і став над нашою діркою. Моя зірка поблідла і зникла. Небо одсунулось вище, зорі розступились, ще б пак: сам король неба вийшов на прохід.

З городського саду по засріблених покрівлях будинків перекочувались до нас меланхолічні хвилі музики.

Яким не рухався. Я заспокоївся: очевидно, він нічого певного не знав про мене. Правда, разів зо два ми стрічалися під бальконом. Він, навіть, якось чудно й пильно вдивлявся в мене, немов щось вивіряв. Але мало де ми могли зустрітись? Ні, він нічого не знав. А ця розмова просто звичайна його манера щось вигадувати.

— Ідіоти, їй-богу, люди,—раптом з усмішкою в голосі заговорив Яким.—Стільки є способів зробити своє життя радісним. Стільки є хорошого на світі

Або бояться, або просто лінуються, або чорт їх знає, чому не беруть того. Ну, хай мужик робить, той, що з голоду пропадає і не вилазить з ненависної, остогидної праці—тому не до будування. Ну, а такі, як ти?

Тут він повернувся до мене.

— Молодий, здоровий, незабитий... Тільки будувать щастя. Ну, чого ти киснеш? Чому енергично, свідомо не візьмешся до свого щастя. Що тобі треба?

— А ти чому?

Як холодною водою облив я запал мого Якіма. Він нічого не сказав і знов одвернувся од мене.

Мені стало шкода його і я навіть не посміхнувся.

Тільки місяць угорі посміхався. О, скільки він чув висказаних і невисказаних планів щастя!

Після цієї розмови Яким став рідше заходити. Може б він і частіше бував, та я не сидів дома.

Починався травень. Бруньки дерев на очах оберталися в листя, розливало на всі боки пахощі, сонце розгрівало їх, вітер розносив по вулицях, по закутках. Скрізь були розчинені вікна, з вікон визирали люди, всі жадно, як Юдеї в пустині манну, збирали ротом, очима, грудьми той теплий, хвилюючий дух. І всі були п'яні від його.

Я не міг сидіти на горищі, я занадто близько був до сонця. Воно вже з шостої години обливало мене з ніг до голови. О дев'ятій мое «ательє» було, як тепла запашна ванна. Намагнічений сонцем, я мусів кудись іти, мусів до когось говорити; енергія сонця не має нічого спільного з хмурістю й покоєм. Це могли би підтвердити навіть кухарки й покоївки з нашого дому. Вони всі співали, миготіли в вікнах, щось витрусували, блискали зубами, очима, навіть лаялись рухливо та радісно. І на мене вже не дивились з нас-

мішкою, вони вже розуміли, що на моєму горіщі в такий час не так уже й погано.

Деякі заговорювали зі мною. Вони дивувались, що я так рано виходжу з дому. Іноді я, дійсно, рано виходив, годині о сьомій. Мені треба було руху і хоч подивитись на балькон. Це було необхідно для мене. Я знав, що о сьомій годині її не буде там, навіть о дев'ятій навряд чи вийде, останній же час вона рідко й удень з'являлася на вулиці, але я мусів пройти під бальконом. Хіба то в о н а любила, щоб їй виходити?

Розуміється, її не було. Я з байдужим виразом лица дивився на вікна коло балькону і старався угадати, перед яким мені треба стати на коліна й молитися. Не вгадавши я йшов далі. Дворники змітали вулиці. Я помітив, що весною вони цілком інакше це роблять, ніж зимою? Зимою вони дивляться в землю, вигляд у них діяльний, суворий і рішучий, сніг і бруд вони кидають вам на ноги й не беруть на себе за те ніякої відповідальности. Весною ж вони в землю зовсім не дивляться, спершись на мітли, вони охоче балакають зо всіма, кому єсть бажання їх зачепити. Підмітаючи в промежутках балачок, вони делікатно й обережно чекають, поки пройде прохожий.

Я любив дворників, особливо того, який підмітав під бальконом жовтенького будинка. Не знаю, який він був зимою, а тепер це був чоловік з дуже розвиненим громадським чуттям. Він ніколи не був сам: то з покоївкою, то з кухаркою, то ще з якоюнебудь дамою. Він з приємністю вступав і зі мною в розмови, а надто після того, як я подарував йому на пам'ять срібного карбованця. Від його я дізнався, що панна з балькона була сестра «учителя гімназії» і жила у нього, що в неї був ще один брат «тарелійський (артилерійський) охвицер» і що вона сама «дуже приємна баришня». Але останнє я й без його знав.

Від балькона я йшов далі. Куди? А хіба не все одно? Коли чоловік має повні груди соняшної енергії, йому байдуже, куди йти. Скрізь любо, аби були люди, лист й небо. Бо сонце не любить покою, воно мусить з людей переходити в листя, з листя в людей, з людини в людину.

Я ходив по садах, вилазив на кручі над Дніпром, дивився в зелену знизу і синю зверху далечинь і почував, що люди можуть бути щасливі. І коли я забалакував з ними, то ще більш упевнявся, що це мусить бути: вони вміли гарно посміхатись. Той хто не може бути щасливим, той не може гарно посміхнутись.

А надто в цьому мене переконував Яким. Цей реаліст тепер просто саяв, як саме сонце. У нього була ще більша потреба руху, ніж у мене. Видряпавшись на моє горище, він вертівся в йому, як перепел у клітці, коли йому покажуть перепелицю. То вигляне з дірки, то сяде, то знов схопиться, заспіває, одсуне мольберт і весь час говорить, говорить, говорить, говорить. А потім раптом схаменеться, тикне руку і, як той самий перепел, який побачив одчинені дверці клітки, прожогом вилітає з горища. Куди він бігав? Ей, Якиме! Щось ти став занадто весело пурхати!

Я почав уже серйозно помічати це за ним. Чи не завелась у нього десь перепеличка? Недурно в його пішли все такі розмови зі мною.

І справді! Раз над вечір Яким задиханий, спітнілий, насичений сонцем, сміхом, рухом вкотивсь до мене в «ательє». Ударившись головою об свою улюблену бантину, він здивовано подививсь на неї, обчистив свій «котьолок» і якимось вертляво підбіг до мене. Я лежав у гамаку.

Яким узяв під козирьок, дзвінко клацнув за-
каблуками й скрипученьким високим голоском за-
кричав:

— Клянусь дідуньом Ма'сом і бабунею Вене'ою,
що ти за'аз підеш за мною!

Я підвівся й з інтересом глянув на нього. Пе-
реді мною стояв панок з задертою головою і гордо-
витим глупуватим лицем.

— А як не піду?—спитав я з усмішкою.

— То буде об'аза моїй честі. Моя шпага буде обо'о-
няти її.

І повів рукою на лівий бік, де мусіла висіти його
шпага.

Яким, «приставляючи», сам ніколи не сміється,
хіба що захоплений чимсь іншим. Тепер він
засміявся і, схопивши мене за руку, потягнув з
гамака.

— Вставай мені зараз. Їдемо на човна. Раз-два!
Оп-ля! Ну!?

— Куди на човна? Хто?

— На човна на Хрещатик. Там будемо кататись
по тротуару. Куди ж більше. А хто, питаєш? Собаки,
коти, мольберт, гамак, хто ж їздить на човнах? І ти
з ними. Хочеш?

— Ідіот! Та хто їде?

— Їдуть люди. Розумієш?

— Які?

— На щастя не такі, як ти. Їдуть дві панни, одна
дама, три кавалери, ти і я. Задоволений?

Я якраз думав про одну панну. Е, якби вона їхала
з нами, я б ні про що більше не питав.

— Що ж то за панни?—спитав я без тої бадьорости,
з якою він оповідав про них.

Яким коротко й нетерпляче сказав. То були дві
курсисти. Кавалери—два офіцери і один педагог.
Дама—жінка педагога. Він,—Яким, через тиждень

буде адвокатом, а я—«поет» і росомаха. От і вся компанія.

— Ну? Ваша милость потребує ще інформацій? З мене було досить і я почав одягатись. Яким хапливо помагав мені і трохи не задушив краваткою, яку прислужливо запропонував зав'язати.

Ми пішли по тій вулиці, де стояв жовтенький будинок. Я був цьому радий, а чей вона сьогодні стоятиме на балконі.

Ні, її не було.

Але Яким раптом увійшов у парадні двері цього будиночка і, як ні в чім, почав підійматися по сходах. От так історія! Ще чого доброго до них веде. А ей! Та в них же, дійсно, і офіцер, і педагог, «учитель гімназії». Я аж став на сходах.

— Чекай, Якиме!

Яким обернувся й здивовано глянув на мене згорнивши.

— А що таке?

Але я вже опам'ятався. Дурниці,—та чого неодмінно вона?

— Нічого, у мене закололо в боці.

— Тьфу!—розсердився Яким і ще швидше побіг далі.

Коли ми піднялись на саму гору і Яким придушив гудзик електричного дзвінка, я вже був певний, що ми йшли до «неї». Хоч на мідній таблиці було написано «Сидор Іванович Довбня», я все так був певний, що це і її прізвище.

Так, це була вона. В цьому, розуміється, не було нічого страшного. Але коли ми увійшли, коли мене почали знайомити зо всіма, коли я червоний, як біфштекс, нарешті одійшов убік і глянув на неї,—я побачив страшне. Очі її весь час дивились за... Яки-

мом. Вона весь час бризкала сміхом і не одступала од його; вона ждала, ловила його слова і сміялась так, що мені в середині все помертвіло. Я нічого не розумів. Власне, я одразу, з одного погляду все зрозумів, але все таки, не розумів нічого. Це трапляється.

Мені щось говорив невеличкий, коротко стрижений офіцерчик з білими бровами і гостреньким носиком. Я напружено посміхався до нього, але нічого не чув до тої пори, поки він не крикнув:

— Клянусь бабуньою Вене'рою і дідуньом Ма'сом, цей художник закоханий! Він нічого не чує. Мої вам г'атуляції!

І він шаркнув переді мною ніжкою. Тоді я трохи схаменувся. Панночка, яка стояла поруч з офіцериком, почервоніла, наче цей унук Марса вгадав, у кого я був закоханий. (Бідна дівчина, я возненавидів її за те, що вона так само, як і я, була рум'яна, соромлива і ні з того, ні з сього червоніла до самих ух.)

І я, і панна почервоніли, кожний, певно, з своїх окремих, власних причин, але і офіцерик та й всі інші з'єднали ці причини в одну й почалися жарти.

А Ліна (так називалася «вона») часом позирала на мене й ледве помітно посміхалася «бальконною» посмішкою. Чи сховала вона, принаймні від Якіма, мої прохідки під бальконом.

Не знаю. Ні по Ліні, ні по Якимові нічого помітно не було. А не було тому, що вони сами нікого й нічого не помічали. Здавалось, вони співали якийсь дует, зрозумілий тільки їм двом, та й то в хаті, де крім їх немає більш нікого.

Мені хотілось тихесенько пробратись до дверей, сковзнуть у них і зникнуть. Але таке бажання було, розуміється, утопією.

Знаючи це, я силкувався не дивитись на «них» і зосередить всю свою увагу на інших присутніх.

Але, по ширості, це було важко. Вони мене через щось дратували. Другий офіцер нагадував мені голови на вивісках парикмахерів, а галянтний був, як сам парикмахер. Дівчина мовчки червоніла і на верхній губі її виступив піт. Це було вже занадто.

Тоді я перевів очі на педагога. Цей не червонів, але від його віяло такою гнітючою, учительською серйозністю, що мені хотілось вирвати з корінням пальму і бити нею його по голові. Він зовсім не посміхався. Кругле, матово-жовте лице його з невеличкими очима мало такий вираз, ніби він весь час ставив нам одмітки. Думки свої він викладав серйозно, докладно і ясно, через що було таке вражіння, ніби перед тобою щохвилини ставляють гладеньку, без найменшої плями стіну. Уявляю, яка тоскна, безнадійна тиша панувала в класі на його лекціях.

Мені лишалося дивитись тільки на Антонину Серафимівну. Але й тут було мало заспокоюючого. Оскільки чоловік її був обгладжений, закруглений і імпонуюче спокійний, настільки вона була кострубата, неспокійна-жвава й без причини рухлива. Ця дама вся складалась з безглузвих ліній і виступів; стан був десь на колінях, голова без потреби велика, щоки худорляві, а губи товсті. На носі для чогось пенсне, на шиї англійський комірчик. Вона робила вражіння повітки, куди наскладали без ладу всяких старих, різноманітних річей.

Я встав і одійшов до вікна. На подвір'ї стояв двірник і, поставивши ногу на перекинute відро, чистив чоботи.

А в кутку Ліна й Яким співали дует.

Нарешті ми вийшли. Сонце було вже в вечірній задумі. Шибки горіли нестерпним оранжевим вогнем. Лиця прохожих були теж оранжеві. Небо погустішало

і присунулось нижче. На землю обережно спадав теплий, пахучий вітер.

Ми взяли чотири візники. Сидір Іванович спочатку хотів узяти три: його пробували переконати, що три мало, але він серйозно й докладно розбив усі аргументи і довів, що три візники коштуватимуть дешевше, ніж чотири. І якби хоч один візник згодився везти по три чоловіка,—так би й вийшло. Але ні один не хотів цього, і тому Сидір Іванович мусів скоритися необхідності. Але, коли візники заправили «скажені» (як вислови-лась Антонина Серафимівна) ціни,—Сидір Іванович уже не міг скоритись. Він не захвилювався, не сплескував руками, як його дружина, а поважно й безстрашно, немов виправляючи зшитки учеників, почав торгуватися.

Круг нас уже зібрались аматори вуличних дебатів і подій, а знизу вулиці поспішно йшов поліцай. Тоді Яким і Сергій Іванович вмішались і покінчили справу.

Але поки це сталось, офіцер-красунь посадив Ліну на візника й поїхав. Ми помітили це тільки тоді, як наперед нас продзвенів її голос. Вона з усилям озиралась до нас і кивала Якимові з одчаєм в очах. Тоді Яким пихнув одного з візників кулаком у зад, схопив мене за руку, посадив і ми поїхали.

Я корився всьому мовчки: і дебатам з візниками, і цікавості прохожих і поводженню Якіма. Мене займало щось інше. Коли я вийшов на вулицю і глянув на небо, на залиті сонцем вершки дерев, на палаючі вікна—я помітив, що в природі сталась якась зміна. Це була вже не та природа, яку я лишив, вступаючи на ганок жовтенького домику. І дерева, і небо, і домик, і сонце—все було те саме, але не таке. Вони стали простіші, старші, звичайніші. Фарби стали блідіші, потертіші, лінії виразніші. Так буває, як дивишся на фотографії якийсь краєвид, а потім глянеш простим

оком. І від цього чи від іншого я почув себе раптом самотнім, стало скучно і пусто. Їхати не хотілось на Дніпро, але й додому не тягнуло, горище здавалось таким брудним, глупим.

Раптом Яким сильно обняв мене за стан, притулив до себе і трохи ніяково, з здержаною радістю запитав:

— Ну, поете, що скажеш про це? Га?

Мені для якогось чорта забилося серце. Я знав, що він говорив, але спитав:

— Про що саме?

— Про Антонину Серафимівну. Правда чудесна жінка?

Я проти волі глянув скося в лице Якима. Чи від сонця, чи чого іншого, воно здалося мені таким сміючим і лукавим, що я поспішив перевести погляд на синю, полинялу спину візника,

— Чого ж ти не відповідаєш? Та що з тобою? Чого ти такий?

— Мені голова заболіла,—сказав я і навіть приклав руку до лоба.

Він повірив, але не зрозумів мене: в такому стані, як був він, звичайно ніяких болів не розуміють.

— Пройде на Дніпрі.

Я нічого не одповів. Якимові не сиділось. Він весь час перехилявся і з-за спини візника дивився вперед, де їхали красунь-офіцер і Ліна.

Потім знов повернувся до мене, обняв і почав говорити про те, про що йому, видно, весь час хотілось зо мною говорити:

Почав він з попередження, щоб я не дивувався його поводженню за останній час; в його життю сталась одна дуже важна подія. А саме: він розпочав будувати свій «будинок».

— Ти пам'ятаєш, ми раз з тобою говорили про це?

Я мовчки хитнув головою, неодривно держачи очі на таблиці з такою цінь.

Так от співробітником у цьому будуванні є Ліна. Це чудова дівчина, це натура така, які родяться раз в століття.

Разом із сміливістю, одважністю, силою волі у неї стільки ще дитячої ніжності, безпорадності що зворушує аж до сліз.

Я штовхнув візника і сказав їхати швидше.

Візник байдуже покрутив над конячинкою батогом, а Яким заговорив далі.

Родичі її теж чудові люди. Брат—людина поважна, інтелігентна. Вважає себе марксистом, колись навіть видав за кордоном есдеківську брошурку і промовляв на мітингах. Тепер він трохи притаївся, але це цілком зрозуміло. У всякому разі це чоловік щиро ідейний, поступовий, без міщанських забобонів.

І він—Яким, і Ліна сподіваються від його підтримки й допомоги в будуванні будинка. Єдине, що можна б закинути Сидору Івановичу, це те, що він дуже багато пише. Він пише вірші, драми, повісті, оповідання, наукові статті, романи, популярні брошури, псалми, байки, оди, афоризми. Але й це б не така ще біда, коли б їх можна було не читати. А то треба читати, читання ж його віршів дуже багато сил однімає. Прочитавши сотню-другу рядків його поем, чоловік себе почуває так, ніби об'ївся гливким хлібом.

Але коли Ліна буде жити з ним—з Якимом, це можна буде якось урегулювати.

Я знов пихнув візника: цей ідіот думав, що може нас везти, як молоко; візник знов покрутив батіжком, навіть не повернувшись до мене.

Антонина Серафимівна теж прекрасна жінка. Вона, правда, трохи зловживає самоаналізом. На її думку, дійсно інтелігентний чоловік мусить мати розвинені чуття самоаналізу. Без цього не може бути дійсної етики. Ну, це хто його зна. Це філософське питання

і досить складне, але річ у тім, що Антонина Серафимівна жінка ідейна й розуміє ваг свідомого будування свого щастя. Це найголовніше.

Другий брат—хлопчина не дуже серйозний, але милий і товариський. Крім того артилерист, а там народ усе більш-менш освічений.

Вони всі знають його, Якимові, погляди на шлюб, на сім'ю і, хоча трохи сперечаються, але ці суперечки не заваджають їм дуже симпатично й приязно ставитись до нього. Можна навіть сказати, що на нього дивляться, як на нареченого Ліни. Що ж, це в дійсності так і є, хоч ніхто ніколи й не «нарекав» його так. Це й краще власне, в цьому й є вся річ, щоб усе складалось природно, необхідно, щоб це була не формальність, а результат вільного, глибокого чуття й розуму. Ліна з цим цілком погоджується. Взагалі, щодо Ліни, то все ж таки треба дивуватись, як дівчина, вихована на старих традиціях, одним своїм здоровим чуттям істини урозуміла його! Інтуїція у цієї дівчини надзвичайна. А яка ніжність, яка одважність! Вона згодна на всякі страждання, щоб...

Тут я раптом зупинив візника, вистрибнув і простягнув руку Якимові.

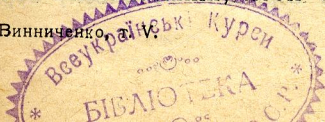
— Що це значить?!—широко подивився він на мене.

— Прости мене... мені так болить голова, що я ніяк не можу їхати. Попрохай за мене вибачення у компанії і їдь сам... Прощай!

І я хутко пішов у бічну вуличку. Я чув, як Яким щось кричав до мене, але я не озирався. Потім почувся грохот коліс. Він поїхав далі. Напевне, лаявся страшенно.

А я прийшов додому, ліг, не роздягаючись, на свій гамак і пролежав так до самого світу.

Яким на другий день забіг до мене, неуважно спитав про мою голову, вилаяв, назвав «поетом» і, радісно заклопотаний, побіг знов.

Так він забігав доволі часто, але я бачив, що йому зовсім не одвідати мене треба було, а просто спочинути на хвилину від тих почувань, які душили його дні і ночі. Але це йому мало вдавалось. Вони клубились у йому без перестанку і щохвилини, як вулкани, вибухали то в одному місці, то в другому.

З його незв'язних оповідань і різних «приставлень» я знав, що він готує гніздечко. Це була квартира з чотирьох кімнат. Менше ніяк не можна. Одна—кабінет, де він прийматиме клієнтів. Друга—їдальня. Без їдальні ніяк неможливо, тут хоч як собі хоч. Потім треба вітальню. Прийде, наприклад, один клієнт, а він, Яким, зайнятий у цей час з другим. Де тому почекати? У вітальні. Ну, і нарешті—треба ж і спати десь.

Взагалі ж, це не така проста річ квартира, як здається. Чи знаю я, наприклад, що таке «трушляк»? Ні? Ага, а таких трушляків йому, Якимові, доводиться купувати кожний день. Довбні про ці приготування нічого не знали, отже треба було робити все самим. А Ліна знає, що таке трушляк стільки ж, як і він. От і маєш. Помагає Ганна Кондратівна Піднебененська, але вона дуже занята. Довбні ж не знають тому, ще це буде для них сюрприз. А потім гроші. Гроші пливуть, як патьоки з гір? З позичених п'яти тисяч лишається всього якась тисяча?

Я слухав Якіма уважно, в той же час не одриваючись від роботи. З мене дивним способом злізла, як з гадюки весною стара шкура, моя лінь. Я міг працювати зранку до вечора. Всякі дурнуваті настрої, які були результатом ліні, зникли. Якимів вулканічний стан мене не зачіпав і цікавив так, як і всякий інший. Я був такий зайнятий, що навіть не міг вибрати вільну годину піти з Якимом на його квартиру або до Довбнів, які вже дивувались, чому я не приходжу. Яким уже і лаяв мене, і серйозно сердився, обра-

жався, але я просто не мав часу. Удень я сидів з па- літрою в руках, а ввечорі був такий стомлений, що мусів рано лягати спати.

Але раз усе таки мусів піти, бо за мною на мое горище прийшла сама Ліна. Було б уже неделікатно, якби я й тепер одмовився. Я пішов.

Якіма, дійсно, всі мали за нареченого. Але нарече- ного не формально, а по суті. Діти Довбнів—досить удачні копії з Сидора Івановича—майже весь вечір по черзі висіли на шиї Якіма Григоровича; Антонина Серафимівна підкладала Якіму Григоровичу найсмач- ніші шматки за вечерею; Василь Іванович (артилерист) у вільні хвилини, коли на Якимові Григоровичу не висіли маленькі Довбні, брав його за стан і при- сягаючись дідуньом Марсом та бабунею Венерою, опо- відав йому добірні воєнні анекдоти. Навіть Сидір Іванович, говорячи до Якіма, декільки раз посміх- нувся. А після вечері, читаючи віршовану поему про Володимира Мономаха, весь час сидів лицем до Якіма Григоровича.

Я вже не кажу про Ліну, яка, навіть ріжучи м'ясо у себе на тарілці, не зводила очей з Кими (Якіма Григоровича).

Я цілком розумів кроткий і покірливий вигляд Якіма, його стомлену посмішку й деяку апатію в го- лосі, коли він одривав з своєї шиї цупкі руки кри- хоток Довбнів.

Але не дивлячись на це, коли я прийшов на своє горище, воно здалося мені якимсь похмурим сідалом. Не запалюючи недогарка свічки, я ліг у свій гамак і, гойдаючись, як у колысці, довго лежав і дивився у небо. У кутку шаруділи, пищали й билися миші. А в голові також, як миші, пищали і шкрябали серце думки.

Мусів я й квартиру подивитись: цього захотіла Ліна. Вона знову прийшла в моє ательє, знов поначіплювала собі на капелюха павутиння, трохи не сіла на палітру, лишила по всіх кутках свій здержаний, лукавий сміх і таки повела мене дивитись «гніздечко».

Мені показували трушляки, якісь бокальчики, чудесний письменний стіл, шезлонг. Дзвонили в електричний дзвоник, одчиняли вікна з особливими защіпками. (Тільки на двері спальні вони показали дуже неуважно й сказавши лиш: «а це спальня», за раз же пішли далі).

— Правда, гарно?—щохвилини питала у мене Ліна і при цьому дивилась на Якіма.

А Яким «приставляв» поважного, але дуже короткозорого добродія. Він натикався на меблі і ввічливо простягав їм руку, щоб поздоровкатись. Потім злегка конфузився і спішив ще з більшою поважністю замаскувати непорозуміння. І коли у нього виходило це художньо, Ліна, сміючись, брала його за руку і вдячно злегка пригорталась до нього.

Я в такі хвилини дуже уважно розглядав хитрі визерунки на спинці крісла або узорі на скатерці і через те не бачив, як реагував на те Яким.

У той день я працював до самого вечора, не одриваючи очей від картини, а ввечорі пішов в аптеку, сказав дати мені сонних порошків дві дози і випив їх зразу. Через чверть години я спав, як тяжко п'яний.

На другий день боліла голова, але я вже міг працювати з павзами.

Так минуло кілька днів. Яким забігав рідше, бо наступав день, коли Ліна мала перейти вже в «гніздечко». Вигляд у нареченого тепер був такий, як у порядних хазяйок перед Великоднем. Він щохвилини щось підраховував, ворушив губами, на питання по-

вертав голову, але дивився безглуздим і невидючим поглядом: потім несподівано зривався з місця й біг кудись. Останні дні, коли він приходив, я вже навіть не здоровкався з ним і працював собі так, немов коло дірки сів горобець, з яким усе одно не розбалакаєшся.

Але раз Яким прийшов цілком інший. Звичайно, я ще тоді, як він був на драбині, чув його кроки, поспішні, хапкі, енергійні. В дверцях горища «він уже лаявся або кричав щонебудь.

Тепер він прийшов, сів і почав мовчки стукати палічкою по підшві свого черевика. Я скося подивився на нього: брови нахмурені, очі злі, на губах негарна посмішка. Спочатку я подумав, що він «приставляє». Але він раптом устав, підійшов до дірки й повернувся до мене спиною. Потім, постоявши так, голосно хмикнув і сів знов на сволок.

— Трошки несподівано, — вмить промовив він.

Я не зводив з його очей. Зустрівши мій чекаючий погляд, він одсунув капелюх назад, витер піт і сказав:

— Як ти думаєш, що про мене думають Довбні? Я навіть палітру поклав і спитав:

— Як що думають? Які Довбні?

Яким розсердився.

— Ой, слухай, не доводь мене своїми питаннями до бажання кинутись униз головою. «Які Довбні». Довбні, як Довбні. Іменно, довбні!.. Ти знаєш, що вони думають? Що я хочу взяти Ліну на «содержаніє»... Розумієш?

Я хотів був теж розсердитись, але те, що він сказав, ошелешило мене. Як? Через що? На яких підставах?

На таких підставах, що він — Яким не хотів вінчатись з Ліною. Вона не витримала, проговорила і тепер у них цілий скандал. Виявляється, що вони чудесно знали про всі приготування, наводили про

нього скрізь справки; довідалися навіть про багату тітку, яка має залишити йому, Якимові, наслідство і вже обговорили, в якій церкві, коли і як буде вінчання.

Але почувши, що вінчання не буде, обурились до того, що артилерист трохи не послав йому Якимові, виклик на дуель. І це після тих розмов про вільний шлюб, в яких вони виявляли стільки лібералізму, інтелігентності!

— Слухай, голубе,—раптом підвівся Яким і для чогось взяв у мене з рук квачика.—Я маю до тебе прохання. Це явне непорозуміння і більше нічого. Тут якась ерунда. Знаєш що? Піди до Сидора Івановича і поговори з ним, як мій друг. Розумієш? Виясни ти йому, що тут діло не в демонстрації. Вони думають, що ми хочемо робити якусь демонстрацію, фарс показувати. Чи ніби пропаганду якусь. А артилерист певний, що я беру її на «содержаніє». Нну?!.. Виясни ти цим довбням, що нічого подібного немає. Я не можу з ними говорити. Мені хочеться взяти Сидора Івановича за ноги і товкти його головою об стіну. Ради бога, голубе, урятуй мене від уголовного злочинства... З артилеристом не балакай. Цей йолоп гада, що я можу, розумієш, м о ж у прийняти його виклик! Ну, подумай. Вірить дурень, серйозно вірить, що я м о ж у боротись з ними цим офіцерським способом... Ну, підеш? Га?

— А Ліна сама як до цього ставиться?—не дивлячись на Якіма, спитав я.

— Ліна готова кожної хвилини плюнути на них. Але, розуміється, хочеться, щоб без зайвих непотрібних неприємностей... Потім ось ще що...

Тут Яким нахилив трохи голову і почав колупати паличкою глиняну підлогу горища.

— Вони так думають, що... Ну, одним словом, коли прийдеться, можеш сказати їм, що Ліна все одно

вже моя жінка... І коли б я хотів, як каже той дурник, дурити, то міг би не затівати всього цього, а просто подурити ще трохи й покинути, як роблять офіцери. Спокійніше було б...

Я одвернувся, взяв квачики і почав їх витирати. Але руки мені дрижали і я поклав їх назад.

— Підеш, Василю?

— Я прокашлявся, бо боявся, що мій голос буде хрипкий і ненатуральний.

— А це допоможе?—спитав я.

— Може допоможе. Вони знають, що ти мій близький чоловік. Потім ти їм подобався. Ну, взагалі... свідком чи що будеш...

— Я піти можу, але... Я сумніваюсь, Якиме... Раз вони так думають, а ти так, то тут уже нічого не зробиш.

— Та ідіоти вони, чорт би їх узяв!—вмить спалахнув Яким.—Яке вони мають право мішатись в наше життя!

— Право родичів Ліни... Вони бажають їй щастя...

— Ну, їхнє щастя відоме...

— Твоє також відоме...

У мені вже прокидалось роздратовання. Цей чоловік уявляв, що життя—то якийсь ряд експериментів. Та з своїм життям усе можна виробляти, але до чужого б можна поставитися уважніше.

Яким насунув капелюх на лоба і холодніше спитав:

— Ти скажи, можеш піти чи ні?

Я також суховато одповів...

— Я сказав, що піти можу, але то ні до чого не приведе. Чому ти не хочеш вінчатися? Це ж глупо, Якиме, якщо серйозного говорити. Кожний чудесно розуміє, що це формальність. І навіщо з цього учиняти цілі драми? Це моя думка, а піти я можу.

Яким раптом простягнув руку й сказав:

— Прощай.

Мені зробилось трохи ніяково: Ліна ще може подумати, що я з ревности не пішов. І я розсердився.

— Та чекай! Коли ти хочеш, щоб я за тебе говорив, то мушу ж я знати, що ти думаєш. Так чи ні?

Яким трохи помовчав і почав вияснити, що він думає. Але це було все те саме: свобода, рівність, незалежність жінчини, вільна праця, будівництво і т. д.

Поки він говорив, я почув, що мені при думці про побачення з Ліною без Якіма (а побачити її я повинен був) знов з'явилося незрозуміле хвилювання і неодчіпна згадка про одну обставину з усеї цієї історії. А саме: чому Ліна й досі не сказала Якимові про моє гуляння під бальконом? Адже ж вона не могла не бачити, чого я гуляв? Посміхалась же вона до когось. Хай це не до мене, але все ж таки я викликав цю посмішку. Як же пояснити це мовчання? Тайна зо мною від Якіма?

Що могло вийти з тої тайни і навіщо мені треба було переконуватися в її існуванні, я ясно не міг сказати самому собі? І перше я з соромом відганяв од себе ці думки? А тепер роздратовання на Якіма немов дало мені право не боротися з ними.

Яким на вулиці сказав, що мене на бальконі піджидатиме Ліна. Так вона умовилась, як він ішов до мене. Я мовчки й серйозно хитнув головою, попрощався з Якимом, з котрим мав стрінутись на бульварі й пішов до Довбнів.

Доручення Якіма я постановив виконати сумлінно, яко мога об'єктивніше переказавши його погляди й наміри...

Постановивши це, я вже про Якіма не думав. Мою увагу цілком забрала Ліна: яка вона буде зо мною, коли я нагадаю їй про той час, як вона колись, бачачи мене, тонко й лукаво посміхалася?

Але Ліни на балконі не було. Я пройшовся раз, другий, третій—вона не з'являлась. Тоді я пішов просто в квартиру до них.

Двері були в сіни чомусь не зачинені. Чи не виглядала вона мене звідци?

За дверима десь у кімнатах чулась голосна балачка. Я тихо ввійшов у сіни й кашлянув. Зараз вибіжить Ліна і в напівтьмі сіней блиснуть її міндальні милуючі очі.

Але ніхто не вибігав, а з сусідньої хати виразно доносились до мене розмова. Я проти волі прислухався.

— Ти сам пришелепуватий! Якби у тебе було хоч на крихту самоаналізу, ти побачив би, що ти просто скот. Грубий неделікатний скот. Ти—тиран. Ти вмучив усіх нас...

Голос був Антонини Серафимівни, піднятий тонів на три вище звичайного.

І зараз же зачувся розварений баритон Сидора Івановича:

— Я тобі сто двадцятий раз кажу, що ти дурепа, хоч би у тебе був розпроаналіз. Хто тебе просив говорити їй? Хто? Я тобі раз сказав...

— Ти сам їй сказав! Дурню товстолобий. Знаєш ти це чи ні?

— Не лайся!

— Дурень! Довбня!

— Не лайся кажу!!

— Не боюсь я тебе...

Зачувся дитячий різноголосний плач, який, очевидно, довершив терпіння Сидора Івановича. Донеслись звуки ляпасів і вереск дітей. Кого бив Сидір Іванович, дітей чи кого іншого, я не довідався, бо поспішив знову вийти на сходи. Постоявши трохи, я причинив двері і подзвонив. Через якийсь мент швидко затупали чийсь ноги і—двері одчинились.

Стояла Ліна. Вона була схвильована, очі були чудні, немов тількищо плакали.

— А, це ви? Ну, входьте... Тільки я думаю, що нічого не допоможе. Я зараз скажу братові...

Було ясно, що я прийшов не в пору. Я не вів нічого сказати, як вона вже вийшла. За дверима було тихо тільки десь здалеку, як писк комара, чувся дитячий плач.

Мені хотілось зачинити двері і втекти. Я сам бачив, що доручення Якими просто дурне, але тікати було пізно.

Ліна покликала мене і провела в кабінет. Сидір Іванович стояв біля столу, спершись на нього кулаками, як то роблять оратори перед промовою. Він сухо привітався зо мною й мовчки показав на стілець. Ліна вийшла.

Я почервонів, трохи замішався, але зараз же приступив до справи. Сидір Іванович також сів і слухав мене так, немов я оповідав йому з лекції. Яку одмітку я дістану, по лиці його не можна було вгадати, воно було непорушне й непроглядне, як булка.

Наприкінці своєї оборонної промови я розпалився і вуха мої, як звичайно, горіли. Але я був задоволений; коли Ліна чула під дверима, вона мені в ні чім докорити не могла.

Сидір Іванович слухав з тим же виглядом і часом ворухив пальцями білої й пухкої руки, схожої на ще неспечений шматок тіста. Коли я скінчив, він промовив «так» і зробив невеличку павзу, ніби даючи мені час спочинути.

Потім почав викладати свій погляд на цю справу. Поскаржитись на неточність його викладу я не міг. Воно, непевне, відповідало всім правилам риторики: здавалося, він знав про мій прихід і зарані наготовив свою відповідь. А в чому вона була, тому слідують пункти.

Перше. Яким Григорович добродій Чепурківський образив усю родину Довбнів. Допустивши навіть, що він не має на меті обдурити Ліну, всеж таки його бажання, демонстративне бажання не вінчатись є образою для всіх, хто вінчався, а, значить, і для родини Довбнів. Своїм вчинком добродій Чепурківський ніби докоряє всім вінчаним, навчає їх і обвинуває.

Друге. Наміри й ідеї д. Чепурківського ані трішки не нові. Кожна ідейна й поступова людина поділяє їх. Але провадяться в життя ці ідеї не так, як гадає собі д. Чепурківський. Хай він уважно погляне навкруги і вдумається у той непохитний факт, що всі видатні й передові люди, люди науки, як професори, вчителі, лікарі, навіть громадські діячі, революціонери й борці за нове життя (він підкреслив ці слова),—всі вінчаються. Невже д. Чепурківський думає, що він кращий за всіх цих людей.

Потретьє, нарешті. Щастя родини не залежить від форми шлюбу, церковна вона чи яка інша, доказом чому можуть служити многі приклади. В данному ж випадку упертість Якіма Григоровича може спричинитись до великого горя стареньких батьків Ліни, які живуть на провінції. А їй самій дасть тисячі образ і неприємностей.

Правду сказати, коли б це говорив хто інший і не в такій формі, я б, розуміється, цілком щиро й навіть гаряче зо всім погодився. Але Сидір Іванович розхолоджував настрої.

За третім пунктом—нема ніякого сумніву—повинен був піти четвертий, а там і п'ятий, але цьому на перешкоді стала Антонина Серафимівна.

Вона без стуку увійшла з других дверей і з сумним, та надзвичайно кротким виглядом підійшла до мене.

Сидір Іванович замовк, нахмурився і тихо сказав:
— Ми, Антоніно, заняті.

Антонина Серафимівна навіть не глянула в його бік. Вона взяла мене за руку і, дивлячись мені в лице страдальчеським, кротким поглядом, з деякою урочистістю заговорила:

— Василю... Василю... Вибачте, як по батькові!

— Андрієвич,—підказав я.

— Василю Андрієвичу! Перекажіть йому, що я його прощаю...

— Антонино!—незадоволено й сердито перебив її Сидір Іванович.

— Дайте мені спокій,—напів повернулась до нього Антонина Серафимівна.

— Перекажіть йому, що я його прощаю. Скажіть, що я любила його, як мати, сестра. І люблю все ж таки й тепер. Скажіть.

— Антонино!

— Дайте мені спокій, прошу я вас,—з натиском сказала Антонина Серафимівна і вже з меншою кротістю.

Сидір Іванович різко пересунув бідні зшитки і здається щось прошепотів про себе.

— ...Скажіть йому, що я маю надію, що наш милий Кима все ж таки... не зрадить своїй добрій, прекрасній натурі. Чуття аналізу підкаже йому дійсний шлях.

Сидір Іванович підвівся, взяв Антонину Серафимівну за руку й хотів одвести вбік. Але від цього вийшов цілком несподіваний наслідок. Тільки Сидір Іванович торкнувся Антонини Серафимівни, як вона вся здригнулась і сильно шарпнула свою руку назад. І в той же мент з усього розгону оперіщила мене по перенісцю. Мені посипались іскри з очей і полились сльози, а по черепу пройшов гострий, колючий біль. Я вже більш нічого не чув. Здається, Антонина Серафимівна з жахом вибачалась, здається вони лаялись і знов щось говорили до мене.

Я не слухав, встав і, ледве розбираючи крізь сльози дорогу, вийшов із тої хати. Але мене зупинили, посадили, десь узялась Ліна з мокрою хусточкою, почала її класти на очі, позбігались діти, з кухні ви-зирала покоївка. Круг мені завелася шамотня, крик, лайка, писк дітей, яких виводили з хати. Я сидів червоний, злий і від всеї душі кляв Якіма.

Через півгодини заплаканий, з червоними очима я холодно переказував нареченому результат своєї місії. Він стояв і слухав мене з усмішкою. Кінець розвеселив його зовсім. Він похляскав мене рукою по плечі, завірив мене, що «до весілля заживе» й по-прощався, нічого не сказавши про свої наміри.

Кінчилось тим, чого й треба було чекати: Ліна переїхала в гніздечко без дозволу брата. Антонина Серафимівна почала тайно ходити до них і ці дні, як казав Яким, були днями печалі й воздыханія. Вона приходила з обиженням, але прощаючим лицем, на всі предмети дивилась з сумом, немов бачила їх майбутню гірку долю, і весь час зідхала. Але ж, як людина добра, вона не могла байдуже дивитись на погибіль близьких людей і старалась помагати їм, чим могла. Вона наводила контроль над прислугою, бо кожна кухарка чи покоївка—то перший внутрішній ворог кожного хазяйства. Вона журила Ліну за легковажність у зносінах з модистками, булочниками, крамарями. А особливо вона старалась урятувати молодих людей від того шляху, на який вступив у своїй адвокатській діяльності Яким і тягнув за собою Ліну.

Власне вона мала велику рацію.

Річ у тім, що цей комік і в адвокатурі зумів знайти можливість проявити свою експериментаторську натуру. На його думку, адвокати—це звозчики. Закон—це велике місто, а статті й параграфи його—це ву-

лиці й перевулочки. Десь у місті єсть пункт, який називається Правда. Хто перший прибіжить до цього пункту, того й правда. Звичайно, що той швидше побіжить, хто візьме кращого звозчика, який має доброго коня і знає всі заковулочки й перевулочки. А хто може взяти кращого звозчика? Той, хто гроші має. Хто ж не має, той або на шкапині їде, або пішки плентається. І, розуміється, програє.

І от цей філософ рішив робити такий експеримент. Ану, що вийде, як він—звозчик Яким—почне возити тих, хто не може добре платити? Угадати, що могло вийти з того, зовсім не трудно. Перш усього, розуміється, те, що звозчик Яким возив би тільки мужиків, міщанчиків, дрібних випадкових злодіїв, робітників, копійчаних проституток, босяків.

І хто знає, чи далеко б він заїхав з такими пасажирами.

І само собою, що Антонина Серафимівна не могла спокійно дивитись на таку їзду і робила все, що було в її силі, щоб одвернути його від цього експерименту. Але то не так легко було. Справа ускладнялась ще тим, що до своєї забавки він притягнув і Ліну. Замість того, щоб дбати про хазяйство, займатись музикою, літературою, вона стала готуватись на його помічника. Читала юридичні книжки, ходила в суд з Якимом, писала його папери. Те, що в них у вітальні завжди товклись якісь темні, підозрілі постаті, її тільки забавляло. Уже пропали з столу вазочка, альбом—їх то не обходило. В квартирі завжди регіт, крик, спів. Це була не канцелярія адвоката, а дитяча кімната, де двоє дітей граються в «присяжного повіреного».

Дійсно, все їхнє життя мало характер якоїсь гри, забавки. Починаючи з реготу кухарки Теклі та покоївки Даші, яких вони підібрали під свій стиль, і кінчаючи комічними «клієнтами», це цуло все не-

серйозне, нестале, непохоже на те, що звичайно бачиш у поважних людей з поважною справою. Який би молодий не був адвокат, у його прийомній, чи в кабінеті завжди відчувається певна строгість, імпозантність, навіть торжественість. Клієнт чує себе, як перед сповіддю в церкві. Навіть обстановка відповідна до того: скрізь поважні томи книжок з законами, купи паперів, якінебудь преспап'є, нагадуючі правосуддя, строгі гравюри, важкі портьєри.

У цих же дітей нічого подібного не було. З клієнтами вони балакали, як з Дашею, зі мною, з Антониною Серафимівною; в хатах занадто багато сонця, скрізь квітки, навіть у кабінеті на столі; томи законів хоч і стояла в шафі, але ніякого імпозантного вражіння не робили.

Я певний, що якби Яким не вигравав так удачно справ, то й ці б «пасажери» перестали їздити на ньому до «Правди». Занадто вже просто і легко все те вони виробляли.

Не кажу про Антонину Серафимівну,—навіть я не міг видержати і декілька раз заговорював з ними про це. Але вони були неможливі. Вони нічого не чули, вони були повні всяких судових подій і вражінь. Замість серйозної балачки Яким починав «приставляти» то прокурора, то оборонців, то підсудних.

Ліна дивилась на нього захопленими очима і ляскала в долоні. А потім вони обое зривалися з місця й починали співати комічні дуети.

Антонина Серафимівна безнадійно поглядала на них, витирала сльози і йшла додому.

І як тільки вона виходила, вони ставали трошки поважніші. Ліна зараз же починала оповідать, як Антонина Серафимівна умовляла її «вплинути» на Якима Григоровича. Серце, мовляв, у нього добре, але немає ніякого чуття самоаналізу. Це його погубить.

Потім переказувала, як її зустріла подруга і шопотом спитала, чи правда, що вона, «та к» живе з Чепурківським.

Ця тема була найчастіше у Ліни. Не було того дня, коли я приходив до них, щоб вона не розказала про той чи інший випадок. Вчора її зустрів бувший видатний есдек і надзвичайно обережно та занадто ввічливо балакав із нею. А позавчора в трамваї їхала разом з своєю колишньою клясною дамою і та весь час бігала очима й червоніла.

Траплялись комічні випадки з поштальйонами, які ніяк не могли звикнути до того, що вона може приймати Якимові листи. Іноді й Яким картинно представляв хазяїна дому, що з хитренькою й розуміючою посмішкою задавав питання про Ліну.

Ліна дуже весело сміялась. Мені часом здавалось, що навіть занадто весело.

Але, мабуть, то мені тільки здавалось, бо я не бачив її лиця в такі хвилини.

Я на неї дуже рідко дивився. Я боявся, що в моєму погляді прогляне щонебудь образливе для неї,—їй же все здавалось, що на неї тепер усі чоловіки якось особливо подивляються. І хоч це їй було цілком байдуже, навіть смішно, але я не хотів, щоб вона про мене це говорила.

Тільки коли я був певний, що вона мене не бачить, тоді дивився. І справді, тепер вона була далеко краща, ніж раніше. Вперед вона носила блюзки з оголеною шиєю і здавалась невинною дівчинкою, тепер почала носити білі комірчики з червоною довгою до пояса краваткою. В білій і чистій, як цвіт, сукні, з червоною квіткою в пишному чорно-блискучому волоссі, з ярко-червоними губами і білими, рівними зубами—вона давала вражіння сонця, гарячої крові, руху, кипіння.

І дійсно, вона ніколи не сиділа спокійно. То щось хапливо, заклопотано шукала в товстих книжках, то

збиралась кудись бігти, то оповідала щонебудь соняшне, гаряче. І завжди вільно чи невільно мала на увазі Якима. Здавалось, вона підбирала кожне слово, кожне чуття своє, кожний рух, щоб подобатись тільки йому. Коли Яким це мав на увазі, не бажаючи вінчатись і ставляючи перед нею погрозу в усяку хвилину покинуть її, то він свого досяг. І признаюсь, я проти волі почув заздрість до нього. Не злу, а сумну, тоскную заздрість, таку, яка бувала, наприклад, коли я дивився з дірки мого горища на неосажний, голубий і зелений простір неба й землі.

Правду сказати, ця тоска почала до мене дедалі, то все частіше зазирати. Весна вже визріла в літо. Горище моє стало нестерпним і я мусів з десятої години тікати з його і йти в сади, на Дніпро. Але скрізь уже фарби погустішали, посіріли. На листях лежав порошок і, коли я приходив увечорі додому, він був у мене на черевиках, на зубах, у вухах. Горище все більш і більш ставало для мене порожнім, брудним, і писк мишей наганяв думки про самотність, непотрібність мого існування.

Особливо це бувало, як я приходив від Якима й Ліни, до яких я вже присягався собі не ходити. Але що те присягання?

І раптом я дістав звістку з мого містечка, де я родився, що помер мій дядько і лишив мені разом з другими наслідниками цілу тисячу рублів! Дядько цей торгував вірьовками, дьогтем, милом і завжди в споминах моїх пригадувався мені неодмінно з запахом всіх цих предметів.

Діставши цю сумно-чудову звістку, я згадав руду, товстеньку постать мого чудесного родича, дерев'яну підлогу «лавки» з плямами від нафти і дьогтю, мотки вірьовок, батогів, шлей, які висіли перед дверима магазинів, і подивувався долі, яка чудесним спосо-

бом може перетворити такі прості речі в фарби, сонце, радість. (Бо я вже зразу постановив на цю тисячу їхати в Італію і серйозно студіювати італійських майстрів).

За два-три дні я зібрався, затулив, по умові, дірку залізом, попрощався з Ліною й Якимом, останній раз обійшов мої закутки на Дніпрі й поїхав у своє містечко.

А через два тижні я вже сидів на Фієзоле і дивився на кокетливу Фльоренцію. Я тількищо дістав від Ліни й Якима картку з малюнком сільського адвоката. Під адвокатом було підписано «Яким через десять років». І тут же: «Привіт Фльоренції від далеких варварів».

Ця картка викликала в мені забиті шумом європейських вокзалів, готелів, вулиць картини недавнього минулого. В уяві встала біла сукня, червона краватка, смугляві щоки і сонце на підлозі їдальні. Ніжний, солодкий сум обгорнув мене.

Внизу білими камінчиками розсипались вілли Фльоренції. Бугриста, поламана далечінь вкрилася легкою, синьоватою мрякою. Було схоже на то, як курець пустить дим на рукав і він стелеться сизими волокнистими хмарками. Скрізь, як поодрізувані чуби героїв Гоголя, стоять непорушні кіпариси, немов стежать отари сірих дрібненьких маслин.

Обгорнутий сумом я сидів, дивився на кіпариси і згадував Дніпро, горище, балькон, експерименти Якима. І сама собою душа моя посміхалася любовною, розуміючою посмішкою. У ту хвилину мені здавалося, що я зрозумів Якима і Ліну, зрозумів Сидора Йвановича, його жінку, навіть брата його.

З Фльоренції я поїхав в Пізу, Мілан, Рим, Неаполь. Скрізь я тинявся по музеях, церквах, галереях і весь був повний ними. Мені снились фрески, полуплені

стіни, довгі коридори з нішами, в яких стоять постаті з одбитими руками. В моїх чуттях, запасі знань, артистичних поняттях запанував хаос. Я так з ним і ходив, не маючи спромоги дати йому якийсь лад. І мені було любо так. Я рішив нічого не робити і це надавало моїм переживанням кольор вічного свята.

Від Якима й Ліни я час від часу діставав листи. В них була та сама радість, заклопотаність і якась напруженість. Один раз вони написали, що помирились з Сидором Івановичем і артилеристом, які тепер почали бувати у них. Взагалі гостей стало у них більше. Це вимагає трошки грошей, а «клієнти» щось не багато дають. З цього приводу, мабуть, у них уже почались дебати, бо один раз Ліна приписала, що Яким згодився взяти діло одної фірми, яке повинно дати стільки грошей, що й вони зможуть поїхати в Рим. (Я був тоді в Римі).

Після того я щось місяців три не мав від них довгих листів. Присилали іноді картки, але з них нічого не можна було дізнатись про їхнє життя.

В Росії вже підходила масляна, їздили на санках, збирались їсти блини. А я в Неаполі в цей час упрівав од спеки і мріяв за снігом. У цей же час я раптом дістав від Якима листа, який починався так: «Слухай, мордовороте, а чому ти мовчиш, немов подавився італійськими макаронами?» А кінчався коротенькою припискою: «Можеш поздравити мене: через дві години їдемо вінчатися. Ти, розуміється, здивуєшся, але краще не дивуйся: краще одна велика неприємність, ніж тисячі малих. Так формулює Сидір Іванович Довбня. Я мусів з ним згодитися. Крім того тут замішались старенькі батьки Ліни, для яких переважно це робиться. Словом, свинство, клянусь бабуньою Вене'ою і дідуньом Ма'сом. Привіт тобі від усіх нас. Напиши. Твій Яким. P. S. Єдина потіха та що в контракті я поставив умову—не бачити у себе

дорогих родичів Довбні. Немає злого, щоб не було в йому доброго. Пиши. Я».

Цей лист зробив на мене чудне вражіння—мені стало скучно, немов виїхав хтось непокійний, але інтересний і дорогий. Я знав, що так кінчиться, хотів навіть того, але все таки було чогось обидно і сумно.

Я так і написав Якимові, але від його ніякої відповіді не дістав, тільки Ліна прислала картку й підписалася не «Довбня», як раніше, а «Чепурківська». Я довго дивився на ту картку і, пам'ятаю, голосно сказав: «Ну, принаймні кінець експериментам».

Минуло ще місяців три. Італія почала вже надокучати мені. Вона схожа на своїх жінок, пишна, знойна, але одноманітна. Вона завжди посміхається, а в цьому є щось глупувате. Мені надокучила злодійкуватість італійських крамарів, які обсідають форест'єра, як комарі, надокучило вічне літо, апельсини, лимони, декоративна природа з прислужливо розставленими скрізь лавами для спочинку. Німці й англичани з бедекерами в руках і клопотливістю в очах наганяли на мене таке чуття, що хотілось іноді сісти на тротуар і, пацаючи ногами, заплакати.

Приходу весни я не помітив: італійський клімат не знає зимньої туги за весняним цвітом. І тому я скучав за духом розталого снігу, за жовто-зеленою травичкою під тинами, де гріє сонце. Я скучав за вечірніми приморозками, коли зорі на небі великі, чіткі і хочеться од невідомої радості насунуть городовикові на самий ніс його «хвормену фуражку».

Одним словом у мене почалася *nostalgie*, нудьга за рідним краєм.

І от в таку пору я дістав від Якима листа такого змісту:

«Мій любий маестро! Маю до тебе прохання. Коли ти досить надихався італійською природою, яку вже почав таку рішуче лаяти в своїх листах, то приїжд-

жай на Україну. Мені потрібна твоя поміч. Серйозно говорю: я дуже тебе потребую. Щоб ти уважніше поставився до моїх слів, скажу, що маєш мені допомогти залатати тріщину в моєму «будинкові». Страшного нічого нема, але латать треба швидше. Приїжджай, голубе. Якщо згода, телеграфуй, коли виїдеш. Настрій неважний, тому й не пишу більш нічого. Чекаю телеграми. Цілую. Яким».

Справа, видно, була серйозна, раз Яким звернувся з проханням допомогти. Та ще так негайно треба було одповісти.

Я поставив зараз же їхати і зараз же зателеграфував про це Якимові.

І от я умитий, але стомлений дорогою, сиджу в ідальні Чепурківських. На столі, застеленому чистою, дорогою скатіркою горить лампа і стоять наїдки, а за самоваром сидить Ліна й розливає чай. Яким то ходить по хаті, то сіда й дивиться на мене блискучими ласкавими очима. Іноді він устає, немов випадково підходить до мене й жартливо обнімає мене. Але та випадковість і жартливість так недобре зроблені, що мені в грудях підіймається гаряче чуття зворушення й жалости до нього.

Балакали ми, як звичайно в таких випадках, незв'язно, занадто весело, одривисто. Чи від втоми, чи од вражінь рідної обстанови у мене боліла голова і я дуже конфузився. Але, не дивлячись на це, побачив дещо, чого раніше не було. Перш усього, було помітно, що Ліна одяглась спеціально для мене. Я не міг би сказати, в чому саме те виявлялось, але якось почувалось, що вона перед моїм приходом стояла перед дзеркалом і оглядала себе зо всіх боків. На крилах носа, наприклад, легесеньким порошком лежала пудра. Краватка була дуже чепурно зав'я-

зана і зачіска, очевидно, зроблена була недавно перед цим.

Була й ще одна риса. Говорячи чи до мене, чи до Якіма, вона вже не дивилась на нього так, як рік тому назад. Часом вона кликала його до себе, поправляла йому краватку чи зачіску і цілувала. Раніше вона ніколи не цілувала його ні при кому.

Змінилось щось і в поводженні з прислугою. Тоді Ліна дозволяла говорити на себе тільки «Олена Іванівна», а тепер нічого не мала проти, коли їй покоївка говорила «пані». І покоївка була інша, одягнена як гімназистка, з видресированими рухами й холодним лицем. Сміхушки Даші не було вже.

Обстановка теж стала іншою. Прості стільці зникли, тепер я сидів на стільці з високою, дуже рівною спинкою. На підлозі лежав килим, кидались в очі поважні портьери. Все стало хазяйновитіше, сталіше. Сама Ліна здавалась певнішою в своїх рухах, не було колишньої напруженості, а Яким робив вражіння чоловіка, якому ніколи виспатись і причепуритись. Щось зачучверене було в його не так фігурі, як у виразі лица, голоса, очей.

Вони, очевидно, не помічали цієї зміни в собі, як не помічають люди зморшок у себе на лиці, які приходять одна по одній, непомітно, потрохи й міняють все лице.

Я говорив, слухав, придивлявся, і старався, як і всю дорогу, вгадати, де саме у них зробилася тріщина. Я її не бачив. Все було спокійно, почувалась твердість становища, кожний предмет, кожне слово, почування були на своєму місці.

— Ну, голубе, може ти спочинеш трохи?—запропонував мені Яким.

Мені почулася в його голосі якась інша нота і я поспішив згодитись.

Він одвів мене у свій кабінет, примусив лягти на канапу, заставив ляпку книжкою, а потім заходив по хаті.

Я чув, що він зараз почне говорити про тріщину, чув це по його мовчанню, по нерівній ході, по поглядах на мене.

Голова мені боліла, в вухах стояв ритмічний грюкіт поїзда, беззв'язно миготіли обривки розмови за столом. Але увага моя була натягнута, як парус.

Яким зупинився коло груби, сперся об неї спиною, помовчав і заговорив.

І дійсно заговорив про «тріщину». Вона ж була ось у чому.

Останніми часами Ліна трохи змінилася. Вона стала спокійніша й навіть трохи холодніша з ним, з Якимом.

(Тут Яким виняв цигарку, уважно постукав мушкетом об протсигар і закурив).

Крім того в часи інтимних балачок вона іноді зачинає розмови про других мужчин, цікавиться деякими подробицями полового життя, взагалі виявляє інтерес до такого, про що раніше ніколи не думала. Звичайно це буває у багатьох жінок, особливо у незанятих, у яких багато вільного часу і відсутність інших інтересів.

(Я почервонів і серце мені чогось замерло. Але було темно. Яким стояв далеко від мене).

Потім Ліна почала тепер більше бувати в гостях і приймати гостей у себе. Це заваджає. Чоловік за день стомиться по судах, хотілось би спочинутися, а тут гості, співи, скрипки, вечори.

І нарешті...

(Яким зробив павзу, подивився собі під ноги і з усилям заговорив далі).

І нарешті, Ліна, здається, фліртує з Калмиковим (це той офіцер, з яким ми колись їздили на човні).

Він грає на скрипці, а Ліна акомпаніює. Вона, звичайно, не помічає того, що фліртує, це виходить непомітно. Але той флірт кінчиться, розуміється, тим, чим завжди кінчається: вона йому віддасться, віддасться випадково, свідомо не бажаючи того. За це вона буде каятись, мучитись, за це возненавидить його, Якима, і цим зв'яже себе з Калмиковим. Потім увійде в смак злочинності і буде обманювать уже свідомо і з інтересом. Це буде заповнювати її життя. Далі Калмикова змінить другий, потім третій. І вийде звичайна історія, яка буває по всіх так званих «порядних сім'ях» адвокатів, професорів, лікарів, офіцерів, чиновників.

Я лежав непорушно. За дверима кабінету, в їдальні дрібно і м'яко ходили чийсь ноги, очевидно, прибирав хтось з столу; то, мабуть, була покоївка, але мені чогось уявлялась фігура Ліни, повніша і спокійніша, ніж рік тому назад.

Яким знову зробив павзу. Я мовчав,—тепер мені здавалось, що весь час з того моменту, як прийшов той лист від Якима, я уявляв собі тріщину іменно в цьому роді. В чому іншому вона могла бути?

Яким помалу пройшов по хаті і зупинився коло столу. Лямпа заграла на його ланцюжку від годинника. Це був подарунок Ліни. Він весь був з рук, які нерозривно стискали одна одну. Мені згадалися її очі, коли вона дарувала Якимові цей ланцюжок, вони тоді, як руки ці, нерозривно сплітались з його очима. А тепер?.. На його місці я зірвав би з себе той ланцюжок, пошматував би його і викинув на смітник.

Я раптом сів на канапі і з несподіваною для себе злістю до Ліни різко спитав:

— Як же це так сталося? Значить, вона вже не любить тебе?

Яким дрижачою рукою поправив на лампі абажура і знов одійшов до груби. Одповів він мені не зразу.

— Я цього не сказав би,—нарешті глухо, як мені почулось, промовив він.—Вона любить... Але...

Тут він хутко підійшов до канапи, сів поруч зі мною й живіше заговорив якимсь не то винуватим, не то прохаючим голосом:

— Бачиш, голубчику... Тільки ти вислухай мене спокійно... От я чую по твоєму голосу, що ти вже готовий обвинуватити її. Чекай, Васю, чекай... Вини тут нічіїї нема. Навіщо зараз винуватити? У всякому разі, хто з нас більш винний? Вона чи я? Я, тільки я! О, ні, не тим, що я зраджував їй. Я не зраджував. Звичайно тільки в цьому бачать вину. Взагалі, раз вона шукає, хоче чогось іншого, що це значить? Ну, скажи, як по-твоєму, що це може значить? Ну?

Він немов з жадністю чекав від мене відповіді. Видно було, що йому хотілось її в якомусь певному роді. Але яка могла тут бути інша відповідь, крім одної? І через те я сказав:

— Я не розумію твого питання...

— Ет, господи! Ну, що може значить той факт, що вона, скажемо, починає фліртувати з другими, що тайно цікавиться другими мужчинами, що їздить у гості й так далі? Що?

«Те, що вона сволоч! Не любить тебе!»—хотілось мені крикнути з незрозумілою до неї злістю, але я тільки стиснув плечима й проговорив:

— Не знаю.

— А, не знаєш... Ну, що звичайно говорять? Що вона вже більше мене не любить, що любить Калмикова. Правда? Правда?

Мені ніяково і разом з тим цікаво було дивитись на якусь хитрість в його напружених очах і посмішці.

— Ну, скажемо, правда,—знехотя проговорив я.

Яким тихо й торжествуюче засміявся.

— Ну, так я тобі скажу, що це неправда. Неправда!—гаряче й серйозно сказав він і встав.— Діло не в тому. Ви всі нічого не розумієте...

(Хто то «всі», господь його знав!).

— ...Любов тут ні при чому. Любов. Що таке, нарешті, ця любов? Це рідність інтересів, думання, симпатія характерів, темпераментів і так далі. Яка може бути у неї рідність з Калмиковим? Ну, ти подумай, уяви собі цю порожню, глупу, гарну ляльку. Ну? Ха-ха-ха!! Смішно просто... Тут діло не в тому. Любов залишім, залишім любов, це занадто багато для цього... йолопа... Тут от що...

Яким хапливо вийняв цигарку і знов закурив. Видно було, що ним опанувала гарячка. Я таким рідко його бачив. Руки йому дрижали, сірники ламались, він то кидав закурювати, то знову брався до сірників. І весь час говорив:

— Тут ось що. Ти слухай... Коли треба винувати, то це я... Я винен. Раз вона хоче чогось десь у другому місці, значить вона не має того в мене. Думка проста. Коли б вона була цілком задоволена, вона б не хотіла. Так чи ні? Га?

І знов мені здалось, що крізь його упевненість прогляда чекання якоїсь іншої відповіді, ніж та, на яку він наштотхував мене.

Я з упертости і якоїсь досади одповів:

— Так.

Яким на мент, коротюсінський мент, спинився, немов не ждав такої відповіді від мене, але зараз же ще з більшим запалом заговорив.

— Правда? Добре! Чекай тепер. Значить, що виходить? Що вона чогось... Підожди, у мене трохи думки... той... Так! Значить, я її в чомусь не задовольняю. І вона шукає того, скажем, у Калмикова. Але чого? Я люблю її. Всяке її бажання—закон для

мене. Все, що в моїх силах, я роблю, щоб їй було радісно. Важко стало займатись юридикстикою—кинь, не треба. Ні, тут інше. Я буду говорити з тобою одверто. Не до церемоній тепер. Чого вона шукає?.. Як на чоловіка, вона не може не мене нарікати... Але тут інша річ. Тут закон різноманітності. Розумієш? Закон! Необхідний, неминучий закон.

Яким декільки раз поспішно сильно затягнувся, немов спішив кудись і кинув цигарку в куток.

— Ти розумієш цей закон? Ні?

Признаюсь, я не розумів ніяких законів, розуміючи тільки, що чоловік зо всіх сил б'ється в сітці, яка заплутала його.

— Ну, так я тобі поясню. Це той самий закон, що примушує міняти моди, що тягне випивати, грати в карти і взагалі міняти свої переживання. От це який закон. Так-так, голубе! І от звідси й ця полова цікавість. Та ти знаєш, що таке цікавість? Це, серце, серйозна сила! Скажем, молода дівчина вийшла заміж. Ми, чоловіки, швидше можемо бути «вірними», ми знали до жінки багато жінок і нас не мучить цікавість. А таку молоду дівчину? Обов'язково мусить цікавитись: «а як люблять інші чоловіки?» Будь вона найморальніша, а така цікавість мусить бути в неї й інші ту цікавість доводять до кінця, а деякі, чи від страху, чи від чого іншого не доводять... Але цього не розуміють і з таких дурниць, власне кажучи, виходять драми. От, наприклад, зараз у нас з Ліною. Вона дуже порядна, чесна, хороша людина, я теж не цілковитий сукин син, а от дивися й зненавидим одне одного. А чого? Того, що її цікавить, як люблять інші чоловіки. Це ж дурниця, розумієш ти, дурниця, а от уже й тепер я почуваю якусь натягнутість між нами. Вона знає, що її цікавість—«злочинна», що цього не можна, що це заборонено і вже... (несвідомо це все!) і вже почуває, що їй треба ховатись

від мене, обманювати мене, маскувати себе. Я теж повинен би мати до неї ворожість, хитрити і так далі. А це до чого могло би привести? До того, що проста, цілком зрозуміла цікавість її, і тільки цікавість, набрала б характеру чогось більшого, значного. Розумієш? Розумієш ти, яка може вийти штука з такої дурниці? Га?

Я слухав його з більшим і більшим непорозумінням. Я бачив, що все це він не мало передумав і склав у якусь свою систему, тільки до чого вона могла прийти, не міг передбачити. Але ясно одне—тут пахне знов якимсь експериментом, болючим, гарячковим експериментом. Тут уже не папір або гній жуватиме чоловік, а гаряче залізо.

— Чекай,—сказав я.—Я з тобою, перш усього, не згоджуюсь, що цікавість... грає таку велику роль... (Яким стрепенувся).

— Чекай! Ну, хай навіть так. Але я не розумію, як ти відносишся до цього...

— Я?—скрикнув Яким.—Я відношусь просто. Навіть не просто, бо тут... Ну, добре. Я так відношусь. Перш усього, щоб не було ніяких хитрощів, обманів, натягнутости, ненависти, які звідти виходять. Розумієш? Ось як я відношусь. І Ліна знає про це.

Він раптом замовк. Знов рука його потягнулась у кишеню і витягла портсигар; пальці часто дрижали.

— Ну?—з усилям спитав я.

— Що «ну?»

Мені було ніяково, тяжко дивитись на нього. І через те я занадто різко і грубо сказав:

— Значить, Ліна вже задовольнила свою цікавість?

Яким хутко закрив портсигар.

— Як так?!

В голосі його прозвучав раптово страх.

— Вибачай, я не зрозумів—змішався. я—Мені зда-лося, що ти... Що Ліна вже знає про твоє відношення до... цього всього... І значить...

Яким знов одчинив портсигар.

— Вона знає,—промовив він спокійніше.—Але не вірить.

— Не вірить, що це в мене серйозно. Взагалі, ми трохи тепер розходимось у поглядах на деякі речі. Вона, наприклад, вважає за злочинство зраду мені, при яких би обставинах то не було. І думає, що й я так думаю. А як говорю інакше, то хитрю, або просто теоретизую. От бачиш: уже тут починається недовір'я, хитрість. Ні за що не вірить і через це, щоб замаскувати свою цікавість, пускається на всякі хитрощі. А якби повірила, нічого б подібного не було б... І от власне вся штука в тому, щоб вона повірила. А повірить вона тільки фактам, ділові. Розумієш?

— Себто що? Що як вона... віддасться Калмикову, то ти нічого не матимеш проти.

— Так,—киво посміхнувся Яким, дивлячись прямо мені в лице.

Я похилив голову. Що міг я йому сказати, пора-дити? Я міг би притулити до себе цю змучену, дурну голову і поцілувати його криву посмішку. Але йому не те було потрібно.

— І от я так і хочу зробити,—раптом тихо зачав знову Яким.

Я підвів лице до нього.

— Я хочу так зробити, щоб вона віддалась Калмикову і заспокоїла свою цікавість. Але зроблю це так, щоб вона і він знали, що мені про це відомо, що це з моєї згоди, що я цьому не надаю великої ваги... Тоді у неї буде тільки задоволення своєї цікавості і більше нічого. Ні обманювати, ні ховатись від мене, ні каятись, мучитись—нічого не треба...

Я знов похилився. Яким замовк. В їдальні вже було тихо. Я чув, як Яким вийняв сірники і як вони нервово здригувались у його руках. Мовчати було тяжко. Не дивлячись на Якима, я сказав:

— Невже нема іншого способу?

Але сам почув, що сказав це «так собі», аби щось сказати.

— А який? Ну, скажи,—проговорив Яким. Я мовчав. Голова моя була тяжка від втоми, розмова лягла важким гнітючим чуттям на серце, мозок не рухався.

— Іншого способу нема,—глибоко зідхнув Яким— Я думав. Виїхати? Все одно. Не Калмиков, так другий. Слідкувати? Ловити? Не можу. Якби ми не любили одно одного, коли б не було цієї рідности,—ну, розійшлись і кінець. А то ж... Скоритись і носити мовчки роги, як роблять порядні чоловіки? Не може. Суті, розумієш, с у т і не викоринить з неї, духа ворожости, злочинности, неширости. Чи віддасться вона, чи ні, не в тому річ. Не в факті, а в настроях, в не свободі наших відносин. От де тріщина! От що я хочу знищить.

Я не знав, що сказати. Мені в той мент навіть здалося, що це, дійсно, найкращий спосіб. Але в чому ж моя поміч могла бути?

— Твоя поміч?

Яким трохи зам'явся.

— Бачиш... Твоя поміч ось у чому... Я це зробив би й раніше та... Розумієш, я хочу так зробити. Я вдам, що виїжджаю на місяць у Москву. І ніби виїду. Я вже так устроїв, що посилатиму в Москву листи, а звідти їх пересилатимуть Ліні. А сам, розумієш, житиму тут. Коли мене не буде, їй легше буде зробити. Ну, от... А ти... Я хотів би жити з тобою... Мені самому тепер трудно. Погано сплю і, взагалі, знаєш, якось лучче. А ти б ходив до Ліни і дивився. Шпиком був би, ха!.. Розумієш? І якби, значить,

щось там у них... ти був би свідком, що я все знав.. Словом, так сказати, більш моральна, розумієш, поміч? Га?... Можеш?

Роль шпика мене кольнула, але я нічого не сказав і згодився. Яким навіть не подякував і не виявив особливого задоволення, у нього ні на хвилину не було сумніву, що я одмовлюсь.

Після цього якось одразу затих. Підняття його впало, лице стало стомленим, млявим, очі весь час задумувались. Підібравши брови догори, він дивився в світло лямпи і, здавалось, мовчки з чогось дивувався.

На другий день ми найняли мені кімнату. Це був невеличкий pokій з ліжком і канапкою. На ліжку мав спати я, а Яким, як менший ростом, на канапці.

У той же день я й переїхав. Ліна мене умовляла лишитись у' них ще кілька днів, але я подякував і одмовився. Одмовився, не дивлячись на те, що вона дивилась на мене поглядом трошки довшим, ніж то треба. Чи то мені так уже здавалось тоді? Дуже може быть. Мені тоді ввижалося в ній багато такого, чого напевне в ній не було. Так, наприклад, стискуючи її руку, я почував, що вона дуже міцно відповідає. Дивлячись на її посмішку, я думав що вона занадто привітно посміхається. Кожний її рух викликав у мені щось грішне, хвилююче і разом з тим глибоко-соромляче й дратуюче.

Тому я з щирою рішучістю одмовився лишитись у них ще на кілька днів. Але через теж саме—завдання, яке поклав на мене Яким, було для мене ще тяжче.

Але що було робити? Сказати все Якимові? Сказати про те, як вона лукаво посміхалась до мене з балкона й промовчала про це перед ним, своїм нареченим і мужем?

Я рішив сумлінно виконати свою роль і одійти від них: бог з ними, хай сами будують свій будинок,— я не можу мати в йому місця?

Яким «виїхав у Москву». Ми його проводжали на вокзалі, махали йому капелюхами й хусточками, а він з білетом до першої станції в кишені відповідав нам. З нами був і Калмиков. Ця парикмахерська модель в офіцерському мундирі викликала в мені таку ненависть, що я весь час бліднів і старався не дивитись на нього. А Яким ще поцілувався з ним!

Того ж вечора ми сиділи у мене в хатинці й пили чай. На столі стояв зеленявий самовар з нежиттю й одбитими вухами. Вугілля з його падало у воду й шипіло; склянки були череваті й матові від старости, ковбаса тверда й висхла, як стара дівка. Але нам було весело. Яким згадував студентські часи і «приставляв» професорів, партійних товаришів, педелів.

Спати лягли ми пізно. Але погасивши лампу, лежали в постелях і говорили до самого ранку. Говорили про все, що випадково приходило в голову, тільки про те, що невилазно сиділо там у кожного, мовчали. Та й що говорити? Сказано все. Тепер треба чекати й дивитись.

І ми стали чекати. На другий же день по «виїзді» Якими я пішов увечорі до Ліни. Мені не хотілось іти, але я бачив, що Яким чекає цього від мене і мусів скоритись.

Ліна була сама. Очевидно, вона ждала, що я прийду, бо зараз же запитала, чому я запізнився. Я аж здивувався, неначе ми умовлялись, що я прийду. Але все таки її питання скаламутило мою кров, мої думки, мої наміри. Не було сумніву, що вона чекала мене, бо знов зачіска була свіжа і на підборіддю біліла пудра. І було таке щось непереможне, ваблюче в ній, в цій пудрі, в м'яких жіночих лініях її тіла,

в яскраво-червоних вогких губах, що я виразно почував, як п'яніють мені очі.

Ми весь час говорили про Якіма, ми не одривались від його, хвалили його, любувались з його, ми наввипередки одшукували в йому найкращі риси, ідейність, естетичний смак, талановитість. Тут же ми рішили послати йому картку, на якій вона написала: «Уже скучила за тобою. Та вивіз з собою весь зміст мого життя. Пиши, швидше вертай хоч трохи мені мене».

Коли я відходив, прислуга вже спала і Ліна сама одчиняла мені двері. Знімаючи ланцюжок, вона зачепила рукою за мою руку, і я проти волі,—сам не знаю як,—взяв її пальці, міцно стиснув і підніс до уст. Вона не одірвала їх, а тільки поволі потягнула й прошепотіла:

— Не треба...

Коли я вийшов на вулицю, дихнув свіжим духом весняної чистої ночі, мені стало безмірно тужно. Стало жалко і тої жінчини, що лишилась там за дверима, і Якіма, що ждав мене, і себе, який так подло, так мерзотно «помагав» йому.

Я тяжко поволікся додому. Яким, дійсно, ждав мене. Він купив собі насіння і, лежачи на канапі, лускав його. Навкруги купами валялись сіренькі лущапайки, схожі на стоног.

Підходячи до свого дому, я думав, що Яким зразу все побачить по мені і не треба буде брехати. Але коли я почав говорити, то сам собі дивувався, як природньо й ловко брехав. Ліна була стомлена, скучна, весь час говорила про нього, Якіма і, видно, розлука на неї вплинула дуже тяжко. Так що, здається, це буде найкращим ліком проти її фліртів зі всякими Калмиковими. На доказ я дав йому картку, яку вона дала мені кинути в поштову скриньку. Прочитавши її, Яким одвернувся й довго лежав лицем до

стіни. Мені стало невимовно боляче і соромно: я помітив, як за щасливою посмішкою на губах в очах його виступили сльози. У Я к и м а сльози! Скільки ж він мусів тут на цій канапці, лускаючи насіння, передумати цілком протилежного тому, що я йому сказав!

Я звісно рішив ходити рідше до Ліни, щоб там не говорив Яким і поводитись з нею так, щоб не було більше цієї муки сорому й огиди за себе.

Але рішити легше, ніж робити рішене. На другий день Яким весь ранок і до полудня писав листа (очевидно до Ліни), а ввечорі сам звернувся до мене з проханням піти провідати «солом'яну» вдову. Я odmовився, пославшись на те, що обіщав бути сьогодні у Сердюкових. Яким скорився, а я цілий вечір сидів над Дніпром, дивився на вогні садів, на жовті рухливі точки човнів унизу, слухав музику і не міг виплутатись із сітки думок, які заснували мій мозок. Яким уже спав, як я прийшов. Але на третій день я мусів піти до Ліни, коли не хотів викликати підозріння у Якіма.

Ліна знов була сама. Але вже, видно, не ждала мене. Стрінула мене привітно, ласкаво, спитала, чому не зайшов учора, дала чаю, заграла щось сумне на піяніні, поговорила про Італію, мої роботи, наміри. На мене дивилась просто, посміхалась байдуже, про Якіма не заговорила ні разу. Моя напружена рішучість вперлась у розчинені двері. І проти волі я з досадою запитував сам себе: «що з нею?». Якийсь сум в очах, тихість, іноді відповідає невпопад, про Якіма ні слова. Тільки раз спитала, скільки днів іде лист до Москви. А коли я сам завів розмову про Якіма, вона трошки почервоніла і в очі її вступило те, що я бачив торік, коли приходив до них і, не заставши

Якима, балакав з нею про нього. Вона сумувала за Якимом. От і розбери!

Виходячи від неї в той вечір, я вже не мав у серці туги й сорому і додому йшов упевнено й сміло. Але в мені десь далеко нив сум.

Яким насіння не лускав. Він сидів за книжками й працював. А після мого відчиту не одвернувся до стіни, сильно й бодро потягнувся, засміявся і сказав, що вже скучив за домом.

Спав він у ту ніч так, що хазяйка два рази стукала в двері і з образою в голосі прохала не хропти «так чудовищно».

Але то була остання ніч, коли він спав добре. Днів через два я знов пішов до Ліни і застав у неї Калмикова. Повернувшись додому, я нічого особливого не міг сказати Якимові про їх поводження між собою. Він весь час підставляв їй стільці, хапливо, як опечений, піднімав з підлоги хусточку, угодливо посміхався і дивився на неї так уважно і глибокодумно, неначе вона йому за кожним словом говорила нечувані істини. Правда, до мене вони звертались рідко і, очевидно, нічого не мали б проти, якби мене й зовсім з ними не було. Але це для Якима не могло бути цікавим.

Більше ж нічого я не міг йому сказати. А тим часом він уже не хропів так «чудовищно», як ту ніч. Часто курив уночі, кашляв і іноді зідхав.

А на другий день не просив піти до Ліни, не сидів за книжками, а десь блукав увесь вечір.

Я сам почав ходити до неї. Вона приймала мене привітно, іноді весело, іноді неуважно і знов багато і з захопленням говорила про Якима. Часом приходив з скрипкою Калмиков і вони грали. Я сидів у темному кутку й нанизував у мозок думу за думою. А коли вони перетавали грати й Ліна дивилась блис-

кучими, гарячими очима на офіцера, мені ставало ніяково, тоскно і я швидко прощався.

Яким уже по моєму лиці бачив усе, що я мав сказати й багато не розпитував мене. Він тільки потирав руки, сміявся сухим, «веселим» сміхом і казав, що, значить, скоро кінець, що треба б тільки їх підігнати, бо скучно так жити,—чоловік уже одвик от студентського життя і спати так довго на канапці не дуже приємно. Я в такі хвилини старався не дивитись на нього.

Але кінець не наступав. Яким уже почав сердитись. Він схуд, змарнів, нічого не їх, пив тільки цілий день чай і безперестану курих папіроси, обкладаючи недокурками блюдечка. Вдень він нікуди не виходив, бо боявся зустрінутись із знайомими, а ввечорі ходив по темних улицах і вертався додому змучений. Вночі не спав, пояснюючи безсонницю тим, що занадто багато ходив увечорі й перевтомився. Я радив йому ходити трошки менше і теж не спав. Так ми й лежали обое, не балакаючи й не сплячи. Іноді Яким діставав з Москви листи від Ліни і деякі читав мені. У тих листах було багато ніжності, туги за ним, Якимом, і прохання швидше вернутись. А в останніх були й дебати з ним. Він їй писав (як розказував мені), щоб вона не насилувала себе, щоб брала те, до чого її тягне. А вона з гнівом відповідала, що його поради цинічні й до того їй гидкі, що коли він не перестане писати подібне, то вона йому зовсім не відповідатиме.

Після таких листів Яким ще більше курих і пив холодний, бурий чай. А іноді шпурляв листом об канапу й говорив:

— Ну, якого вони біса воловодяться!! Фу, ідіоти! Умова ж ідеальна: чоловіка три тижні немає, цікавість, добра їжа, темперамент... Сама ж мучиться, бреше, кривить душею. Для чого? Ах, щоб вас чорт

забрав. І той дурень... А ще офіцер називається, такої маленької пакости зробити не може!..

Я нахилив голову до книжки й мовчав. Я не міг йому дати тої відповіді, якої він чекав од мене. Коли вони «воловодяться» з кінцем, то у всякому разі не через те, що не хочать його.

Не дочекавшись від мене ні звука, Яким брав капелюх і виходив. Йому треба було ходити. Погано тільки, що він почав ходити побіля своєї квартири. Він міг там зустрітися з самою Ліною.

А я теж ходив по хаті і думав, коли буде всьому цьому кінець. Я нічого не робив, гроші мої кінчалися, настрій весь час напружено-чекаючий, чадний, безладний. Я навіть не помічав весни, яка цвіла, співала, цілувалась, мліла за моїм вікном. Який би не був кінець, аби вже прийшов.

І він таки прийшов.

Раз увечорі досить ще рано прибіг додому Яким. Вигляд його був трохи відмінний від звичайного. Очі гарячково блищали, голос піднятий. Такий вигляд буває в людини, яка поставила на карту останню ставку.

— Я зустрів Калмикова!—кинувши капелюх у миску умивальника, крикнув Яким, тільки увійшов у хату.

Я вражено подивився на нього.

— Як Калмикова? Якого Калмикова?!

— Того, що жив у шістнадцятому віці й написав «історію алхеїї». Знаєш? Отой самий!.. Ха-ха-ха!

— Та кинь глупі жарти,—розсердився я.—Ти серйозно?

— Найсерйозніше. Чекай. Слухай. Мало того, що зустрів, я балакав з ним!.. Налий мені чаю, та міц-

ніше... І слухай далі. Мало того, що балакав, а про що балакав!..

Яким підморгнув і зареготав, як чоловік, котрий підвів ловку штуку. І зараз же хапливо скинув піджак, витер ним лице, зірвав з себе мокрий комірчик і сів.

— Балакав про Ліну. Розумієш? Вони ще не дійшли до точки. Я це зараз побачив... Це видно моментально. Тут, брат, психологія. Підлий ще чаю, та міцніше! Душно, чорт би його побрав. Правда, ми трошки з ним випили. На вулиці, розумієш, незручно було балакати і ми зайшли в ресторанник. Він чудесний хлопець. Їй-богу. Правда, він по-своєму все об'яснив. Хай, ха-ха-ха!.. Мені то неважно. Розумієш, я йому дав зрозуміти, що нічого не матиму проти, коли він щось там матиме з Ліною, що це буде навіть для мене добре, бо я сам завів тут інтрижку і того навіть цю комедію учинив з від'їздом. Він повірив, падлюка, посмілішав, почав мене хльоскати по плечі, взагалі, подружились. Розумієш, поете? Тепер піде діло. Він їй скаже, що я сам йому пропонував і в мене буде найкращий доказ, що я їй не хочу нічого заборонять. Правда? Який же, чорт його бери, може бути ще ліпший доказ, коли муж сам просить любовника взяти його жінку. Ха-ха-ха!.. Луччого доказу не треба. А тоді, моя Лінка, у вас не буде приводу робити з цього таємниць, злочинств,—ваша цікавість заспокоїться і ми залатаємо нашу тріщинку... Ех, шкода, що не купив алькоголізму, випили б ми з тобою, поете, за тріщинку, за наші безсонні ночі. Не спиш же, сволоч, га? Мучу я тебе? А признайся, і ти думаєш, що я ревную, правда думаєш? Брешеш, каналія, думаєш, я знаю. Ну, так от тобі чесне мое слово,—не ревную. Люблю її до головокруження, до того, що... Ну, та плювати. Все буде добре,—це факт, а все останнє дурниця...

Я вже не слухав його і старався збагнути собі, які можуть бути наслідки цієї, очевидно навмисної, стрічі з Калмиковим. Вчинок, без усякого сумніву, нерозсудливий, необережний, гарячковий. Хто його зна, що він з тою мерзотою в дійсності говорив. Правда, нічого такого не могло б вийти, офіцер усе ж таки мусить бути офіцером і не почне виявляти порядности, мусить скористувати з ситуації. А проте, чорт його знає.

А Яким тим часом говорив, сміявся, пив чай, курив, бігав по хаті і, навіть, співав.

Заснули ми під ранок.

Не знаю, скільки ми спали, як раптом я почув у хаті різкий крик. Розплющивши очі, я побачив таку картину. Посеред хати стояв офіцер, Сергій Іванович Довбня, за ним Сидір Іванович Довбня, а проти них на канапі, стоячи на колінах, в одній сорочці Яким. У всіх лица були червоні, налиті злобою. У офіцерчика кашкет був одсунутий на потилицю і прищуватий лобик блищав від поту.

— Ви—падлюка!—кричав Сергій Іванович, простягнувши руку в білій рукавичці до Якіма.—Коли ви не будете стріляти з мною, я присягаюсь честю офіцера—пристрелю вас, як соб...

Скінчить він не встиг. З канапи зірвався білий вихор, мигнули голі ноги, все це налетіло на Сергія Івановича і звалилось додолу. З-під голих Якимових ніг судорожно забилися і зашарпались ляковані, блискучі чоботи офіцера, хрип, стогін, рев. Сидір Іванович закричав, схопив за сорочку Якіма й почав тягнути вгору. Це мене привело в рух. Я, підхоплений чудною бурею люті й ненависти, сплигнув з ліжка, в один мент обняв педагога і з такою силою шпурнув його вбік, що він головою розчинив двері

і вивалився на хазяйку, покоївку й пожильця, які з переляканими пиками стояли там. Не пам'ятаючи себе, я підбіг до Якіма, витягнув за голову з-під його офіцера й поволік у двері. Яким, мабуть, учув, що я хочу зробити, бо підхопив внука Марса за ноги і ми його викинули за поріг, де щось кричали Сидір Іванович, хазяйка, пожильці та ще якісь люди. Потім я хутко зачинив двері, замкнув їх на ключ і... тільки тоді опам'ятався. Що таке? Що трапилось?

До нас почали стукать, тарабанить кулаками, чувся крик офіцерчика, погрози стрілять, рубать. Йому одповідало кілька голосів разом, згадувалась поліція, протокол.

Ми стояли в одних сорочках, тяжко дихали й слухали. У Якіма на губі була кров.

Нарешті затихло, пішли. Тоді я ліг знов, а Яким почав швидко мовчки одягатись.

— Та що тут трапилось? Ти мені скажеш!—вмить злісно і з невольним реготом вирвалось у мене.

Яким, не сміючись, блідий і дрижачий від ненависти коротко оповів усе. Калмиков, очевидно, розказав Ліні про стрічу й розмову з ним, з Якимом. Мабуть для того, щоб вона не боялась віддатись йому. Ліна зрозуміла це, як бажання одкараскатись від неї, страшенно образилась і кинулась до братів. Мабуть послали вчора ввечорі за офіцером, а сьогодні вони прийшли викликать його на дуель. От і все.

— Ну, я йому покажу, поганцю! Ні, годі... Я з собаками церемонитись не буду! Добре! Хай дуель. Я тобі розквашу твою пустопорожню голову. Добре! Ти хочеш бути моїм секундантом?—раптом звернувся Яким до мене.

Я хотів було щось сказати йому, але він з такою силою крикнув «Василю», що я замовк.

— Ніяких балачок! Дуель. Приймні хоч пулею знищу одного з мерзавців... О, падлюка! А ту...

Н-ну, нічого!.. Плювать, тебе не треба в секунданти, ти нічого не тямиш у цьому!.. Я найду... Я їм покажу!..

Він схопив капелюха й вибіг з хати. Почувся крик хазяйки, потім голос Якіма і стихло.

Я схопився з ліжка й почав гарячково одягатися. Треба моментально бігти до Ліни й за всяку ціну розстроїти цю божевільну дуель.

До мене влетіла хазяйка, але я її без церемонії випровадив за двері, заявив, що завтра виїжджаю від неї, хай дасть мені спокій, і побіг до Ліни.

Там я застав Антонину Серафимівну, крик, сльози, напухлі червоні очі, розгاردіш у хатах, чемодани, коші, розкидані сукні, білизну. Мене стріли таким вибухом злости, обурення, образ, що я аж остовпів. Зводник, шпик, запроданець. Я навмисне ходив, щоб підглядать, і переказував усе Якимові. Ми обидва склали цей план, мерзотний план, як затоптати в багно порядну жінчину і потім скористуватися, щоб узяти розвод.

Я з десять раз відчиняв рота, щоб сказати, вияснити наш план, але від їхнього крику й вереску сам не чув свого голосу.

Аж коли я зібрав усю силу легких і викрикнув, що має бути дуель, обидві стихли, очевидно, вони про це нічого не знали, брати їм не сказали про дуель. Ліна кинулась у плач, але вже іншого характеру, а Антонина Серафимівна почала розпитувать, істерично затурбувалась, захапалась, стала умолять Ліну їхати до Якіма, до Сергія Івановича і не дати відбутися «ще одному злочинству».

— Ти все ж таки жона йому, їдь до нього, їдь... Ой, боже наш, що ж це діється!..

Ліна, не перестаючи плакати, почала одягатись. Сльози капали їй на руки, на сукню, на рукавички,

які вона для якогось чорта неодмінно хотіла одягнути.

Ми умовились, що вона поїде до Сидора Івановича, а я до себе. І як тільки прийде додому Яким, зараз же сповіщу її. Вона приїде і зробить усе, щоб одвернути біду.

— Але я жити з ним не буду! Не буду,—повторяла вона, не можучи ніяк застібнути гудзиків на рукавичці.

А мені хотілось зідрати з неї ті прокляті рукавички, викинуть їх у вікно й виволікти її на вулицю!

Нарешті ми вийшли. Антонина Серафимівна лишалась тут, на випадок, може хтось сюди прибіжить.

Ліна взяла одного звозчика, я другого і ми поїхали в різні боки.

Всю дорогу додому я скажено думав, куди, до кого міг піти Яким. До Сердюкових? До Шпани? Ні, ті всі не підходять. З наших спільних знайомих ніхто не давався на роль секундантив. Але до кого ж?

І от, пам'ятаю, я так був заглиблений в свої міркування, що не замітив коло нашого дому великої юрби народу. Цілої юрби не помітив. Тільки коли підійшов до своєї квартири й побачив розчинені настіж двері, військові мундири в сінях, бліді лиця хазяйки, яка щось говорила чоловікові в золотім пенсне, і пожилців, що через плечі поліцая зазирали в нашу кімнату,—тільки тоді я прийшов до себе. Прийшов і весь похолов. Тут щось сталося з Якимом.

Забачивши мене, хазяйка щось сказала чоловікові в пенсне і хутко повернулась з чимсь до мене, але я одпихнув її, розштовхав пожилців і протиснувся до дверей нашої кімнати.

Поліцай не пустив мене в середину. Але я й з порогу побачив те, що мені треба було.

На неприбраній моїй постелі лежав Яким. На білій подушці лице його здавалось виліпленим із си-

нього воску. На лобі страшно червоніла невеличка рана, від якої по крилах носа з обох боків запеклася смужка крові.

Він був мертвий. Його на вулиці убив Сергій Іванович Довбня.

Я машинально поплентався до Дніпра. Там я сидів на кручі й ошелешено дивився вниз, де по блискучій поверхні річки, як водяні павучки, прудко рухались моторні човни. Головним моїм чуттям було непорозуміння. Не жаль, не страх, а тяжке непорозуміння.

Яка рація була життю так випадково, так безглуздо кінчити з Якимом?..

Це ж було похоже на те, як якийсь чоловік ніс би в портфелі дуже важний для нього винахід, на котрий поклав стільки сил та часу, і раптом, провалившись в помийну яму, затонув би разом із своїм виходом. Безглуздо і глупо.

Я зовсім був готовий стати на бік Якіма.

Але коли я йшов додому, я вже зрозумів, що ніякого безглуздя, ніякої аналогії з помийною ямою не було, а навпаки, була цілковита необхідність.

Якби Довбня не застрілив Якіма на вулиці, то він би його вбив на дуелі. Якби дуель не одбулась, то його вбили б іншим способом, не зразу, а роками. Річ не в смерті, а в тому, що всі люблять жувати папір чи кінський гній (або як каже Яким «будувати будинок») і, коли до цього щось змушує, то люди такого експериментатора так чи інакше одпихують од себе. Це необхідно.

І все ж таки, прийшовши додому й не заставши вже на ліжку тіла мого бідного будівельника, я замкнув двері й розридався. Але це могло бути й від втоми, а також від пережитих хвилювань.

Місяців через два Сергія Івановича Довбню судили і суд одноголосно виніс йому виправдуючий присуд.

А ще через кілька місяців Олена Івановна Чепурківська вийшла заміж за поручика Калмикова.

Так кінчилась історія Якимового будинка.

ПРОМІНЬ СОНЦЯ

Промінь сонця

Поручик Сидоркевич ішов побіч взвода салдатів, подивлявся на двох «вольних», яких оточували багнети рушниць, і неодступно думав одне й те саме: чому той високий так покійно йде? Менший, коли його виводили з тюрми, кусав принаймні руки салдатів, лаявся не гірше самих салдатів, опирався, верещав. Йому мусіли зв'язати руки, затулити ганчіркою рота й бити прикладами в спину, щоб ішов.

Цього поручик Сидоркевич розумів і, будучи на його місці, робив би те саме, а то ще й гірше. Але той, другий, чому він так байдуже корився всьому, що йому казали робити? Адже ж він знає, куди його ведуть; знає ж він, що це остання його ніч, що ніколи вже не буде для нього ні цих вулиць, ні неба, ні людей, ні навіть багнетів рушниць.

Він це знає, а йде так само, як і всі, як і він, поручик Сидоркевич, який завтра ходитиме, позіхатиме, гратиме у корнета Сипайлова в карти. Йому так само й холодно, як і всім, і спотикається так же, як і салдати, що ведуть його.

Вулиця кінчалася і від неї вилками розбігались дві інші вулиці. Сидоркевич зупинив взвод і почав радитись з фельдфебелем Кирпою, куди звернути.

«Вільні» також зупинились. Менший щось, мабуть, зробив недозволене, бо круг його тісніше стулились

салдати. Високий же озирався і, очевидно, теж шукав, кудюю краще й ближче вийти в поле.

Світло ліхтаря падало на його товсте, заросле колючою щетиною, лице і на тому лиці не було нічого особливого. Хіба що очі були якісь стоячі, застигли, хоч і рухались.

Такі очі поручик Сидоркевич часто бачив у товаришів-офіцерів, які напивалися до безпам'ятства.

Взяли наліво в темнішу вуличку й зачвакали по болоті. Вуличка була вузька та висока. Над нею, як волохаті гади, клубами повзли сірі хмари, на яких іноді блідою посмішкою танув світ захованого місяця. Ліхтарів не було,—чи погасили вже, бо було недалеко до світання, чи зовсім тут їх не світили,—і здавалося, що йшли якимсь довгим понурим коридором підземної каторги. Серед тиші заснулих будинків з сліпим вікнами тяжко й погрозово чвакав взвод салдат. Часами багнети стрічались у тьмі і тоді слизький дзвякіт порушував одноманітний такт салдатських ніг.

Сидоркевич всю минулу ніч пиячив, не спав і голова його була гаряча та хвора.

І через те, мабуть він ніяк не міг витрусить з неї цієї цікавості до високого. Його непереможно тягнуло дивитись на чорну пляму капелюха, що ледве видно було серед лісу багнетів. Що під тим капелюхом тепер діється? Як він може так іти? Як можна не зробити ні одного руху протесту?! Худоба й та реве і пручається, коли чує, куди її ведуть. Незрозуміло.

Вийшли знов на іншу вулицю. Тут так само було тихо й безлюдно, але світилися подекуди ліхтарі, від яких падали на болото й калюжки плями зеленяво-жовтого світу. Фельдфебель щось крикнув з другого кінця і салдати зачвакали твердіше та ще більше в такт. Вступаючи в смугу ліхтарів, багнети починали грати холодним блиском і вся маса ставала сірішою.

Високий щоразу підводив голову і тупим, п'яним поглядом дивився на світло, немов не розумів, що воно й для чого тут...

Іноді очі його сковзали по Сидоркевичу і тому робилося від цього якось моторошно й ніяково.

Щоб струснути з себе це почування, поручик одвертав голову, голосно викрикував команду.

Передмістя кінчилося. Ліхтарі знов зникли; замість будинків стали тягнутись пустирі й довгі безкраї тини, які своєю рівністю й порожнечею прокладали в мозку довгі, гнітючі лінії туги й безнадійності.

І раптом на повороті бризнуло від невеличкого будиночка ярке, червоне світло. Здавалось, на ганку хтось поклав велику жарину й роздмухував її. Під червоним ліхтарем стояли темні постаті людей і від них чувся п'яний регіт, крик і жіноче хіхікання. На головах і плечах людських фігур хистко дрижало червоне світло.

Коли сіра, чвакаюча маса порівнялась з будиночком, крик і регіт стихли. Люди замовкли й напруженими очима стали проводити страшну процесію.

Сидоркевич бачив, як високий знов тупо подивився на світло ліхтаря, потім на людей, зупинився на розпущених косах дівчини в зеленому й байдуже знов похилився. Так наче він ішов не на ту гору, звідки не вертаються, а на прохід у поле. Ніби завтра, чи позавтра, чи коли схоче, він може бачити і робити все, що йому захочеться.

Перейшли якийсь місток і вийшли в поле. Праворуч внизу важно човгала машина довгого заводу, що світив вікнами, а вліво чорніло весняне, пухке поле.

Всі не могли поміститись на дорозі і через те салдати йшли ріллею, гублячи такт і спотикаючись, а ті двоє—по самій дорозі. І те, що салдати пішли

ріллею, а «вони» дорогою, приймалось усіма мовчки, як щось натуральне й обов'язкове. Тільки біля меншого йшло двоє салдатів і часами підпиляли його в спину кулаками. З зав'язаним ротом і низько на-сунутою шапкою, він здавався раненим, якому розбито голову.

Високий же йшов трохи окремо. Ступав він твердо й рівно. Коли десь узявся вітер, Сидоркевич бачив, як високий підняв комір пальта і щільніше застібнувся, а стрічаючи калюжі, обережно обминав їх і перескакував, щоб не забруднити ніг.

В полі хмари клубилися вище і стало ясніше, хоч місяця так само не було видно. Вітер був холодний і злий. Він нервово, запихкано накидався на сірих людей і роздратовано свистів між багнетів. Потім, немов сам злякавшись, замовкав і прислухався. Але бачачи, що йому за те нічого не може бути, знов налітав, задирав поли салдатських шинелів і кидав у лице краплі дощу.

А рілля незримо пашіла свіжим, повним наготовлених сил духом. Чорне лоно побожно готувалось дати нове життя. Хмари любовно клубились над ним.

А між хмарами й лоном землі хутко посувалася сіра маса людей, посувалася серйозно, торжественно, заклопотана чимсь важним і необхідним, більш необхідним, ніж ця рілля, ніж ці хмари, ніж їхнє кохання. Ішли всі мовчки, ішли довго, так що здавалось, що повз завод проходили учора чи позавчора. Спускались в ярки, піднімалися, знов спускались.

Коли прийшли до ліска, де дорога повертала вгору, Сидоркевич насторожено озирнувся й закричав:

— Смірно! Сомкнісь!

Салдати хапливо й мовчки збилися у тіснішу купу, оточивши дві чорні постаті арештантів.

Кущі тріщали під важкими чобітьми, багнети дзвкали, часами хтонебудь понуро лаявся.

Від схованого в хмарах місяця просівався ледве помітний світ і надавав кущам та деревам химерні й несподівані форми. Іноді здавалось, що попереду стоїть купа людей з наготовленими рушницями. Вони стоять ніби непорушно, але зараз же кинуться вперед і загремлять вистріли.

Через те поручик Сидоркевич майже кожної хвилини покрикував на салдатів й не зводив очей з двох «вольних». Але ті йшли так само, як і в полі: нижчого підпихало двоє салдат, а вищий ішов сам, похиливши голову й нічим не цікавлячись.

Непомітно небо стало сіріше й сіріше. Коли вийшли на гору, можна було вже бачить обличчя і пару від дихання спітнілих людей. Обличчя були стомлені і, як здавалося Сидоркевичу, немов розтерянні й винуваті. Особливо було щось в очах, не то злих, не то зляканих. І, головне, ніхто не дивився на «вольних», хіба що скоса кине поглядом і швидко одведе очі вбік.

Коли піднялись на саму гору, по хмарах розлилася легка, ніжна, рожева фарба. То десь зійшло сонце. На набухлих, мокрих вітах голих дерев з весняним, особливим писком пурхали якісь пташки з довгими хвостами. Ці хвости хилиталися то вгору, то вниз, наче пташки от-от мали попадати з дерев.

Вітер зробився немов м'якше й ніжніше. Хотілось умитися соковитою росою, яка лежала на торішній жовтій і густій, як гриви буланых коней, траві.

— Смірно!—крикнув Сидоркевич. Наближалось місце, куди вони йшли.

Високий чи зачув щось нове в голосі поручика, чи просто знепокоєний криком, підвів голову, зупинився й несподівано голосно і хрипло спитав:

— Ще далеко?

Але йому ніхто не одповів. Єфрейтор Заборний, що йшов поруч з ним, злякано схопив його за руку

й потягнув уперед. Але сам, не будучи певним, чи так зробив, чи ні, озирнувся з боязким питанням на лиці до офіцера. Сидоркевич, ніби не помітивши озирання ефрейтора, одвернувся. Високий же знов віднісся до всього того байдуже.

Рожева фарба лягала на небо сміліше й густіше. Хмари немов теж скинули з себе нічну сонливість і рухались бадьоро. Земля скрізь була чорна, насичена вільгістю і тут так само, як і в полі, липла великими шматками до чоbit, так що приходилось іноді зупинятись і зчищати її з ніг. Високий теж ставав і зчищав. І коли він це робив, салдати старались не дивитись на нього й на себе. Вони мовчки стояли і, потупивши очі в землю, терпляче чекали.

Сидоркевичу теж було тяжко дивитись на нього і він у такі хвилини виймав цигарку й старанно закурював її.

Серед рідких дерев і кущів заясніла попереду лощина. Там видно було людей і прив'язаних до дерев коней. Недалеко стояв чийсь екіпаж.

Салдати без команди ще більш підрівнялись, «сомкнулись» і скося поглядали на офіцера, ловлячи очима кожний його рух. Так добрі коні водять вухами вбік строгого кучера, хапаючи найменший звук від його.

Фельдефебель Кирпа дрібненьким підтюпцем підбіг до Сидоркевича і щось запитливо прошепотів до нього. Салдати всі скосили на них очі.

Тільки «вольні» нічого не помічали і йшли з похиленими головами. Очутились вони лиш тоді, як зачулась команда «стой!». Високий раптово підняв голову. Просто перед ними, на фоні рожевого неба, на другому боці лощини, чіткими й чорними лініями вирізувалась шибениця, похожа на буку Т. А кроків за п'ять від неї стояла купка людей, воєнних і штатських, між якими кидалась в очі ряса священника.

Менший умиць глухо замичав і забився в руках салдатів. Салдати зблідли, але держали його міцно й стривоженими, напруженими очима подивлялись на поручика.

Приказ був вести першим «нижчого». Сидоркевич хитнув фельдфебелю і той чудним голосом, якого ніколи Сидоркевич не чув у нього, звелів салдатам вести зв'язаного «вольного».

Він не хотів іти, цей «вольний». Тоді його взяли на руки і понесли, стараючись не дати йому бити ногами по головах.

Сидоркевич одвернувся. Він два рази був уже на вішанню, але не міг при звичаїтись. Йому ставало млосно, коліна підгинались і він міг би впасти, якби не одвертався.

Роблячи вигляд, що він слідкує за другим арештантом, офіцер повернувся спиною до шибениці. Деякі з салдатів дивились у землю і стояли так непорушно, що якби їм поставити на голови посуд з водою, вони б її не схлюпнули. Але декотрі дивились у той бік, куди понесли меншого. І по лицах цих салдатів, як у дзеркалі, Сидоркевич міг бачити, що там робилося.

Він перевів очі на високого. Цей стояв з похилою головою. Капельюх його буд пом'ятий і в грязюці; очевидно, по дорозі упав десь з голови. Комір пальта в'яло облягав сірі, неголені щоки. Між щетиною виднілись маленькі прищики на щоках. Губи часом ворушились, неначе він жував щось. Іноді він якось судорожно підводив голову, хутко, на один мент, як діти в темну хату, зиркав у бік шибениці і знов похнюплювався ще нижче. Значить, знав він, що діється з товаришем, що має діятися з ним?

Салдати, що дивилися, вмить якось вирівнялись. В очах їх Сидоркевич побачив той жах і млосність, що була в нього перший раз. У єфрейтора Заборного

одвисла нижня губа і ніс став такий білий, що Сидоркевичу стало страшно. Раптом Заборний хитнувся і, пустивши з рук рушницю, криво упав на землю. До нього підбігли товариші й одтягли його вбік, злякано поглядаючи на начальника.

Високий тупим, затуманеним поглядом подивився на Заборного, на салдатів і зупинився на Сидоркевичеві. І цьому яскраво кинулося в очі мертвенність його лиця. Це не було лице живої людини. Очі не були живими очима, вони нічого не бачили, вони помирали вже подорозі, може вже в тюрмі почали мерти.

Високий помалу повернув голову туди, куди так витягнуто, з блідими лицами, нестримно дивились салдати.

І Сидоркевич побачив, що мертві очі немов наткнулись на вогонь. Вони поширились, страшно блиснули, голова шарпнулась назад, ніби хто штовхнув її долонею в лоб.

Офіцер інстинктивно вхопився рукою за кобур револьвера.

Але високий тільки ступив один крок назад, потім уперед, повів навкруги напівбезумними очима і несподівано широко позіхнув. Плечі його струснулись від дріж, — холоду чи чого іншого. І він знову стомлено похнюпився.

Він стояв тепер попереду всіх з похиленою головою й покірно чекав своєї черги.

Сидоркевич одважився й озирнувся. На шибениці висіло коротке тіло «вольного». Рот був так само зав'язаний. На одній нозі чомусь не було черевика і біла непорушна висяча карпетка над землею робила морозяче вражіння. Коло його ніг хутко перебирав руками чоловік у червоній сорочці. Що він робив, Сидоркевич не встиг розібрати. Недалеко від чоловіка стояла купка з прокурора, жандармського полков-

ника і священика. Цей стояв спиною і похорий був на стару даму в чорному пенюарі.

Сидоркевич почув, як йому стало душно і холодний піт тяжко виступив під козирком картуза. Він поспішно одвернувся до високого.

І раптом його вразила якась ніби зміна в лиці арештанта. Сірі, товсті щоки стали немов твердішими, губи розкрилися, очі дивились з новим, незрозумілим Сидоркевичу, непокійним виразом. Вони напружені кудись у бік шибениці, але не на саму її,—видно це було. Офіцер повернувся в ту сторону. І перед ним розгорнулася картина, якої він досі не помічав. Геть-геть на обрію, внизу, за цією горою червоним полум'ям горіло небо. Далекий ліс вирисовувався чорною щетиною. З боку щетини упирався в сиву пухку хмару невеличкий хрест якоїсь сільської церкви. Він був похорий на хрестики, що носять на шиї. Між горою і хрестиком чорними, блідно-зеленими, жовтими рівнокутними смугами тягнулись поля. Їх косо перерізувала стьожка річки, такої ж рожевої, як і небо. Віяло безмежним простором, широкою, буйною волею.

У цей мент хмари розірвалися над обрієм і крізь них глянула така ніжна і чиста блакить неба, що Сидоркевичу тепло сколихнулись груди. Кінці хмар, як розігріте до білого залізо, заіскрилися світом сонця. Зараз воно впливе. Офіцер мимохіть прижмурився й одвернувся.

Але не встиг він повернути голову, як верхи дерев зразу облив широкий, сліплючий промінь сонця. Багнети салдатів боляче й радісно заблищали, обличчя стали живими, рожевими, в очах засвітились іскри. Сидоркевич хутко глянув на високого.

Глянув і на мент аж замер від того вибуху почувань, який викликало в йому лице «вольного». І дивування, й несвідома тривога, і ніби задоволення

від чогось довгожданого, і чекання чогось страшного, неминучого.

Як потім розказував він, це лице робило вражіння людини, яка раптом збудилась, скочила на ноги й прийшла до себе. Збудилась і з очей дивом якимсь зникло тупе, сонне безуміє, все лице немов зразу схудло, тіло витягнулось, налилось неспокійним рухом.

Те, що сталося зараз же після цього, взяло не більш чотирьох хвилин, але Сидоркевичу вони здались годинами.

«Вольний» умить прудко перебіг очима навкруги. Увага всіх була коло шибениці. Салдати стояли трохи позаду.

Погляд арештанта зустрівся з враженими очима офіцера. Сидоркевич казав, що в тому погляді, раніше такому невидющому, байдужому, вмить вибухла така ненависть, з відблиском якоїсь судорожної хитрости, що Сидоркевич цілком інстинктивно вхопився за револьвер. Але тільки він це зробив, як сталося те, що з несвідомою тривогою зразу ж учув офіцер, лиш глянувши на арештанта. Хто зна, може б воно й не сталося, якби він не взявся за револьвера. Рух же той наче цтовхнув у спину високого. Він враз зірвався з місця, похилив, як бик, голову і з такою силою побіг, що капелюх його зразу злетів з голови й упав під ноги офіцерові. Якийсь мент було тихо, неначе все завмерло на зорі від цієї несподіванки, але зараз же зо всіх боків почувся тривожний крик, клацання курків, топін ніг. І в ту саму мить Сидоркевича схопило й шарпнуло вперед незрозуміле люте чуття злоби й бажання піймати. Ноги сами собою зірвались і понесли за скажено миготячими ногами і схиленим уперед тілом «вольного».

Як Сидоркевич перший раз вистрілив, того він не пам'ятав. Але пам'ятав, як «високий» раптом набігу

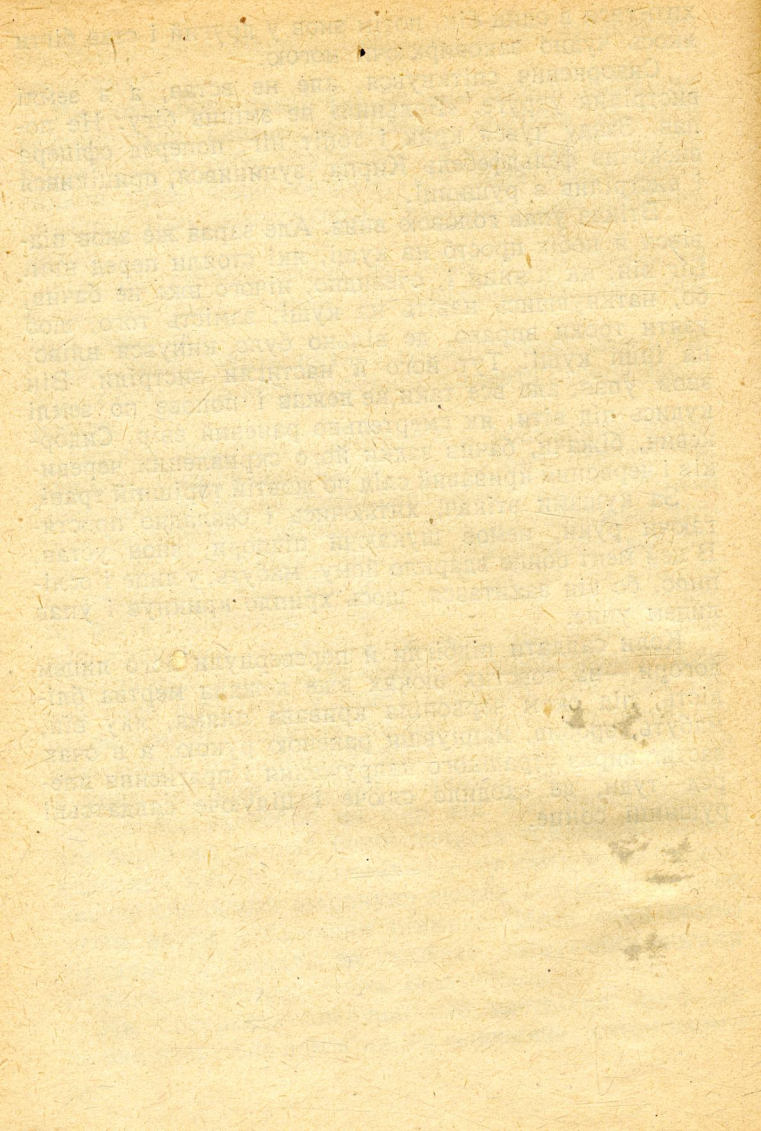
хитнувся в один бік, потім знов у другий і став бігти якось чудно заковирюючи ногою.

Сидоркевич спіткнувся, але не встав, а з землі вистрілив удруге. «Вольний» не змінив бігу. Не попав. Ззаду чувся крик і топін ніг, поперед офіцера вискочив фельдфебель Кирпа, зупинився, прицілився і вистрілив з рушниці.

Втікач упав головою вниз. Але зараз же знов підвівся й побіг просто на кущі, які стояли перед ним. Біг він, як п'яний і, очевидно, нічого вже не бачив, бо, наткнувшись навіть на кущі, замість того, щоб узяти трохи вправо, де вільно було, кинувся вліво, на інші кущі. Тут його й настигли вистріли. Він знов упав, але все таки не лежав і поповз по землі кудись під віти, як смертельно ранений звір. Сидоркевич, біжачи, бачив задки його скривлених черевиків і червоний кривавий слід по жовтій торішній траві.

За кущами втікач, хитаючись і безладно простягаючи руки, немов шукаючи підпори, знов устав. В цей мент сонце вдарило йому, мабуть, у лице і осліпило, бо він захитався, щось хрипло крикнув і упав лицем униз.

Коли салдати підбігли й перевернули його лицем догори,—на товстих щоках вже лежала мертва блідість, під оком червоніла кривава пляма, яку він, мабуть, зробив, мацнувши раненою рукою, а в очах застиг вираз страшного напруження і прагнення вперед—туди, де сходило сяєє і цілюєє салдатські рушниці сонце.

ФЕДЬКО ХАЛАМИДНИК

Федько-Халамидник

Це був чистий розбишака-халамидник. Не було того дня, щоб хтонебудь не жалівся на Федька: там шибку з рогатки вибив; там синяка підбив своєму «закадишному» другові; там перекинув діжку з дощовою водою, яку збирали з таким клопотом.

Наче біс який сидів у хлопцеві! Усі діти як діти,—граються, бавляться тихо, лагідно. Федькові ж неодмінно, щоб битися, щоб щонебудь перевернути догори ногами. Спокій був його ворогом, з яким він боровся на кожному місці.

Наприклад, таке. Ліплять хатки з піску. Перед будинком, де жив Федько, була незабрукована вулиця і там завжди грузли в піску коні. Після дощу цей пісок ставав липким і вогким,—для будування хаток нема краще. Поставиш ногу, обкладеш її піском і виймай потихеньку. От і хатка. Хто хоче, може навіть димаря приробити. Коло хати можна тин виліпити, а за тином натикати сінинок—і сад є.

А між хатками іде вулиця. Можна в гості ходити одне до одного.

Федько теж ліпить. Але раптом встане, подивиться-подивиться і візьме та й повалить усе чисто—і своє, і чуже. Ще й регочеться.

А як хто розсердиться або заплаче, так і щтовхана дасть. Битись з ним і не пробуй,—перший по силі на

всю вулицю. Враз тобі дасть під ніжку, зімне, насяде і пита:

— Ну? Наживсь на світі? Говори!

Як той каже, що наживсь, то милує; а як пручається—іще б'є.

Або пускають хлопці змія.

Плац великий,—ні будинків, ні магазинів, розбігтись є де. І вітер там раз-у-раз найкращий.

От заносять змія.

Федько сидить у себе на воротях, як Соловей-Розбійник на дереві, і дивиться. Він усе любить або по кришах лазити, або на воротях сидіти. Ворота високі і там ніби скринька така зроблена. У тій скриньці й засіда Федько.

— Пускай!—кричить той, що держить.

Змій виривається, але зразу ж козирає і б'ється об землю.

Федькові досадно: дурні, хвіст короткий! Але він сидить і не кричить нічого. Його думка зовсім інша.

Хлопці догадуються і прив'язують до хвоста ганчірку. Тоді змій плавно й легко здійсмається вгору. Приємно держати його! Вітер чудесний, тільки розсотуй нитки та дивись, щоб на вузликах добре зв'язані були. Змій кокетує і хитає головою то в той бік, то в другий, наче комусь шепче щось на вухо то з одного боку, то з другого. А як дерчітки ще начеплені, аж дух радіє! Цілий день би стояв, та держав, та дивився вгору. Небо високе-високе, синє та холодне. А змій у ньому білий-білий, хилитається, хвостом злегка водить, наче пава, наче йому душно і він ліниво обмахує себе віялом. І ледве-ледве чутно ллється од його дирчання дирчаток. Не тільки бачиш, а й чуєш. Так наче Гриць або Стьопка там угорі і тягне за нитку, балується там і дирчить униз.

Нитка вже дугою пішла. Ех, погано путо зроблено! Як добре зробити путо, нитка не дасть дуги. Ну, та нічого—розсотуй далі.

Нитка ріже руку, але то дурниця. Змій усе далі й далі в'ється в небо, стає менше та менше.

— Телеграму давай!

Пускається телеграма. Біленький папірчик начіплюється на нитку і підсовується трошки вгору. Вітер підхоплює—і пішла телеграма. Ось зачепилась за вузлик і пручається; виривається, от трохи не крикне вниз: «не пускають!». Але тут треба шарпнуть нитку. Вітер знов підхоплює, і попливла знову вгору біла вісточка. Ось уже вона недалеко, вже вона в тому місці, де навіть Гаврик не може бачити нитки. Ось-ось змій прочитає телеграму.

Але тут усі разом чують крик і переводять очі з змія на землю. Іде Федько. Іде і кричить. Він міг би підійти тихенько, так що й не почув би ніхто,—але Федько того не любив. Він ще здалеку кричить:

— Ану, гей там, давай сюди змія!

Буде однімати. Федько іде змія однімать.

Руки в кишені, картуз набакир, іде, не поспішає. Але тікати і не пробуй, Федько усяку собаку випередить.

Хлопці починають швидко зсотувати нитки. Але що то допоможе?

— Давай змія!—підходить ближче Федько.

Гаврик кривить губи і хмикає. Стьопка зблід, але хутко зсотує нитки, зиркаючи на Федька.

Спірка піднімає з землі камінь і кричить:

— Ану, підійди! Ану!

Але Федько навіть рук не виймає з кишень і таки підходить.

— Давай сюди змія!

Тут він уже виймає руки з кишені, бо Спірка задуляє собою Стьопку і піднімає руку з каменем. Але

сам Федько каменя не шукає, він тільки дивиться за Спірковою рукою.

— Даєш змія?

— А це твій змій?

— Одніму та й буде мій.

— Овва! Задавака! Так і провалю голову, тільки підійди.

— Ану, бий!

Федько навіть груди підставляє, так наче йому тільки того й хочеться, щоб його вдарили каменем. Чуб йому стирчком виліз з-під картуза, очі хутко бігають.

А Стюпка зсотує, а Стюпка зсотує! Змій тільки диркає далеко вгорі та шарпається і не розуміє нічого, що там сталося внизу, чого його так скоро тягнуть назад.

— Ну, бий же! Ех, ти!—боїться... Я он без каменя, на вас трьох.

— Льонка, Ва-а-сько!—раптом кричить Спірка.— Сюда-а!.. Федько змія однімає!

Але Федько вмить зривається з місця, налітає на Спірку, ловко підставляє ногу й кида його на землю. Тут же підскокує до Стюпки, хапа нитку і рве її до себе. Нитка тріскає, змій диркає. Гаврик плаче, а Федько намотує нитку на руку і помалу задом іде додому. Вигляд у нього гордий, Спірка й Стюпка кидаються на нього, очі аж горять, шпурляють каміння, але Федько тільки угинається й регоче.

— Халамидро! Ну, не попадайся ти на нашій вулиці! Босявка! Зараза!

А Федько все йде та й іде. Змій уже його.

Але тут, буває, візьме й зробить несподіване. Коли вже хлопці далеко і не можуть йому нічого зробити, він раптом вертається і віддає змія. Навіть принесе ще своїх ниток і дасть.

— На твого змія! Думаєш, мені він потрібний? Схочу, зроблю з цілого листа. Тато з типографії принесе червоної бумаги, так он якого зроблю...

Але так не часто буває. Частіш кінчається тим, що хлопці біжать додому, жаліються, а їхні тато чи мама ідуть до Федькової матері і теж жаліються. А Федькові ввечері вже прочуханка. Але й тут Федько не як усі діти поводить. Він не плаче, не проситься, не обіщає, що більше не буде. Насупиться й сидить. Мати лає, грозиться, а він хоч би слово з уст, сидить і мовчить.

Приходить тато з роботи. Він стомлений і сердитий. Руки сиві од олива літер, які він складає в друкарні. Шоки теж ніби оливом налиті, худі-худі, а борода на них така рідка, що видно крізь неї тіло.

— Що? Вже знов?—питає він, глянувши на Федька.

Федько ще більш насуплюється й починає колупати пальцем кінець столу. А мати розповідає.

— Правда то?—питає батько у Федька.

Федько мовчить.

— Кому ж я говорю?! Правда, те що мати каже?

— Правда,—тихо одмовляє Федько.

— Скидай штани.

Федько мовчки встає, скидає штанці й чекає, похиливши голову.

Батько здима з себе ремінь, кладе Федька на стілець і починає бити.

Федько здригується всім тілом і шарпа ногами.

— Лежи!!—кричить батько.

— А кляте ж яке! А кляте!—сплескує руками мати.—Хоч би ж попросило тата, хоч би заплакало. Камінь, а не дитина! Сибіряка якийсь...

Вибивши «сибіряку», батько вийма з кишені дві або три копійки й дає йому.

— То тобі за те, а це за те, що правду говориш...

Федько витирає сльози, що виступили з очей, бере гроші й ховає в кишеню. Він за ремінь не сердиться,—він розуміє, що так і треба. Але й три копійки бере, бо справді не брехав. Якби він схотів; то міг би одбрехатися, але Федько брехати не любить.

Не любить також Федько й товаришів видавати.

Батько й за це Федька хвалить, а мати так само сердиться.

— Так-так, потурай йому, давай йому гроші, дай. Він навмисне робитиме бешкет, щоб правду сказати. Розумний батько, вчить сина. Замість того, щоб повчить його за те, що покриває других, він хвалить...

— Нічого, стара... За все бити не можна. За що бити, а за що й хвалити...

— Так-так! Хвали його, хвали...

А найбільше Федькові доставалося за Толю. Толя був син хазяїна того будинка, де вони жили. Це була дитина ніжна, делікатна, смирна. Він завжди виходив на двір трошки боязко, жмурився від сонця й соромливо посміхався своїми невинними синіми очима. Чистенький, чепурненький, він зовсім не мав нахилу до Федькових забав. Але цей халамидник неодмінно спокушав його, і бідненький Толя приходив додому задрипаний, подраний, з розбитим носом. Мати його, жінка чула й теж делікатна, трохи не вмлівала, бачачи таким свого Толю.

— Де ти так убрався?! Хто тебе так?—жахалась вона.

Толя плачучи казав, що він не винен, що Федько призвів на те.

У той же вечір батько Федьків допитував уже «сиряку».

— Ти лазив з Толею драть горобців?

— Лазив.

— Ти порвав йому штанці?

— Він сам порвав. Не вміє лазить, а береться. Хай не лізе.

Але тут вмішувалась мати.

— Та як ти смієш так говорити? То дитина благородна, ніжна, а ти, мужиченя, з ним так, як із Стьопкою. Та через тебе нас з квартирі виженуть... Щоб ти не смів підходити до його, мурло ти репане. З свинопасами тобі гратись, а не з благородними дітьми. Нешастячко ти мое! І за що мене бог покарав таким сибірякою... А батько нічого йому й не скаже, роби, синку, що хочеш, бий дітей, хай нас виженуть з квартирі...

Батько мовчить і хмуро дивиться в вікно. Надворі вечір. З вікон хазяйського дому ледве чутко вибиваються звуки ніжної музики. Тепло і затишно там. Батько Толін десь походить собі по просторій хаті, задумливо слухаючи музику. Тут же, мабуть, Толя, чистенький, ніжний, з щічками, як проскура. Мати грає. Ні сварок у них, ні бруду, ні клопоту. Пожилці їм знесуть плату за квартири, мужики за землю грошей привезуть. Їх ніхто не вижене з квартири, хоч би Толя як обидив Федька.

— Скидай, сучий сину, штани!—раптом грізно звертається батько до Федька.

Федько з-під лоба дивиться на тата.

— За віщо?—ледве чутно питає він.

— За те, що водишся з благородними дітьми. Я тобі, паршивцю, скільки раз казав: не смій з панами водитися. Не кумпанія вони тобі.

— Та я з ним не водюсь, він сам лізе.

— Жени його під три чорти од себе... Яка він тобі кумпанія?.. Лягай!

Федько лягає, але батько так б'є, що мати зостається зовсім невдоволена.

А на другий, третій день Федько знов спокушає Толю. І спокушає якраз у такий момент, коли ні одному чоловікові в голову б того не могло прийти.

Скажемо так. На дворі буря, дощ ллється з неба такими патьоками, наче там тисячі Федьків перекинули тисячу діжок з водою. Хмари аж сині, кошлаті, так і розрізують їх зеленяві блискавки. Грім тріскає з такою силою, що аж посуд дзвенить у шафах.

Толя, притаївшись біля вікна, дивиться на вулицю. Пусто, нема нікого, все поховалось. Тільки з гори біжить цілий потік брудної води з бульками. Дощ січе воду, камінь, стовпчика. З ринв цілі водоспади спадають у палісадник. Темно, сіро, страшно. Мама у себе в покої лежить з пов'язаною головою— вона не виносить бурі і завжди хворіє.

Толя теж заховався б кудись, але мама заборонила йому сидіти біля вікна і через те Толі страшенно кортить ще посидіти й подивитись.

У, який буйний та брудний потік біжить по вулиці! І де він береться завжди?

Трах-тах-тах!—лускає грім і лямпа в їдальні дзвенить.

Толя тихенько христиться й блідніє, але од вікна одійти не може.

І раптом він бачить щось надзвичайне. На вулиці, в самому потоці, під дощем, мокрі, без шапок бредуть Федько, Стьопка і Васька. Вони позакачували штанці аж до живота, пацають ногами, сміються, щось видно кричать. Їм весело і любо! Вода, мабуть, тепла, як душ у бані, так і обливає їх. Ось Федько підставляє лице під дощ, ловить краплі ротом. Які у них смішні мокрі голови!..

Васько щось найшов у воді. Що то?.. Підкова. Федько ховає в торбинку. Вони назбирають гвіздків, підков, залізячок! А Федько раз найшов навіть п'ять копійок!

Толя стає у весь зрістна вікні і маха руками, щоб його побачили. Але хлопці не дивляться на вікно. Вони пацають ногами, бовтаються, грім тріщить у них над головами, але їм то й за вухом не свербить. Хмари над ними такі страшні, що дивитись моторошно, а їм те якраз і мило,—дощ, значить, ще довго буде

Ось вони пританцьовують, мабуть, співають:

«Іди, іди, дощику
Цебром,
Цебром—цебрицею
Над нашою пшеницею».

І дощ іде їм на голову, на плечі, на руки. Сорочки поприлипали до тіла, потік біжить-біжить, грім тріщить.

Але Толі грім уже не страшний. Толя й сам би побіг на вулицю. Він ще дужче маха руками, але постукати боїться, бо мама почує.

Нарешті, Федько помічає Толю і почина махати рукою, закликаючи до себе. Васько і Стьопка теж вимахують, показують підкови, гвіздки, пацають ногами, підскакують. Васько пада і сідає просто в воду, Федько й Стьопка регочуться, а Васько за ними.

Толя раптом зстрибує з вікна, швидко скидає черевички, закачує штанці і тихенько вибігає в сіни, з сіней на ганок. На ньому бархатові курточка й штанці,—жалко їх. Але хлопці вже коло ганку і кричать:

— Іди, не бійсь! Дощ теплий.

— Та йди! От баба, мнеться... Раз—два!

Толі холодно і страшно, але він не хоче, щоб його звали бабою. Він сходить з ганку і обережно йде до хлопців. Ніжні, випещені ніжки його спотикаються, брудний потік залива бархатові штанці, дощ ураз вимочує акуратно зачісане волосся і курточку. Спершу від цього холодно, але потім робиться так славно, мило. Толя од приємности аж вищить

і паца ногою по воді. Хлопці теж кричать і, схопившись за руки, біжать униз. Толя посередині.

Ввечері Толя хворий, гарячий лежить у постелі, а Федька кладуть на стілець і луплять.

Наставала весна. Сніг зробився жовтий і брудний, а лід на річці такий, як намочений сахар. Потім почали текти річечки по вулицях і стала парувати земля на сонечку.

Раз під вечір Стьопка, Гричик, Спірка та інші хлопці пускали кораблики по вулиці.

У цей час вийшов Толя на ганок і дивився на них. Він сам не пускав, бо йому строго заборонено було гратись з вуличними хлопцями, але стояти на ганку можна було.

Раптом звідкись прийшов Федько. Кожушок його був весь мокрий, чобітки аж порижіли од води, шапка в болоті. Але він весь сяяв і махав величезною палицею, яка була вдвое більша за нього.

— Хлопці! А де я був!—закричав він ще здалеку.

Всі кинули кораблики й підбігли до нього.

— А де? А де?

Федько ловко заткнув палицю в купу мокрого снігу, зняв шапку і витер піт.

— Ху! От так наморився, братця! Ну, так і робота була.

— Та де ж ти був? Яка робота?

— На річці був. Там таке-е!.. Крига йде страшенна. Базарний місток знесла к бісу. Он як! Ми ловили дошки... Я такого дуба витягнув, що ой-ой-ой!

Хлопцям аж дух захопило... А вони й не знали!

— Та брешеш? Правда?

— Піді подивись. Сидять тут, кораблики пускають... Я завтра у школу не піду, зранку на річку збираюсь...

— Як у школу не підеш? А батько?

— От штука! Візьму та й не піду. Здоров, Только!

Толя чув цю розмову і йому страшенно кортіло розпитатись, як там на річці-крига йде. Але він терпіть не міг, як йому цей Федько говорив «Толька». Наче він йому товариш.

Толя одвернувся й нічого не сказав, немов не чув Федька. Але так було цікаво послухати, як крига йде на річці, що він зараз же повернувся знов і сказав

— Здоров! Ти був на річці?

— Був.

— Здорово йде?

— Біжи подивись, як мама пустить,—посміхнувся Федько й одвернувся від Толі.

Толя почервонів,—як він сміє насміхатись, мурля погане! Як пожаліється татові, йому зададуть!

А Федько розказував тимчасом далі:

— Вся річка йде. Страшенно так суне та тріщить... А наро-о-ду на березі, повно! Один хлопець хотів поїхати на кризі та злякався, а я завтра поїду.

Толя хотів іти додому, але, зачувши ці слова, навіть зійшов униз до хлопців.

Хлопці теж були вражені,—от скажений цей Федько! Там, десь, дивитись страшно, а він полізе туди.

— Та на саму кригу полізеш?

— Атож куди! От і палиця вже є,—показав Федько на застромлену палицю.—Весело на кригах! Я бачив, як торік їздив Антошка... Та я тоді не достав палиці... Гайда завтра разом? Га?

Спірка й Стьопка почухались: у школу треба.

— Е, в школу! Один день пропустимо, от біда велика!

Толі страшно було слухати такі розмови, але він не мав сили одійти.

Хлопці почухались і таки рішили йти завтра до річки. Умовились, що всі троє зійдуться на цьому самому місці рівно о восьмій годині.

Коли Федько прийшов на другий день на призначений пункт, він застав там Спірку Стьопку і... Толю. Толя був увесь закутаний у шарфики, з-за яких ви-зирав тільки кінчик носа та оченята. Оченята йому були якісь чудні, не то винуваті, не то злякані.

Федько Толі здивувався.

— А ти чого? Може теж з нами?

Толя трошки почервонів і сказав;

— Я тільки підійду, подивлюсь, а потім піду в школу.

— Іди, дивись,—згодився Федько і почав витягати з снігу палицю. Він її сховав туди ще вчора ввечері.

Палиця чудесна була! На кінці гостра, ще з гвіздком, як устромишу кригу, не посковзнеться. Книжки Федько прив'язав собі на живіт і закрив кожушком. Смішно було дивитись, що він став такий пузатий.

— Наче твій тато...—сказав Спірка Толі.

То була правда, сам Толя це бачив, але йому все ж таки досадно стало. «Тато»... Зовсім не «тато», а «папа». А потім, що ж тут такого, що у його папи більший живіт, ніж у їхніх т а т? Бо його папа багатий, от і все.

Толя їм нічого все ж таки не сказав, він був хлопчик делікатний, вихований. Федько, той, якби зачепили його тата, зразу б грубості почав говорити, а то й битись поліз би.

А Толя навіть щось сказав до Спірки. Але Спірка не чув, бо вони в той час підійшли до спуску з гори. Тут уже не до балачок,—стало видно річку. Поводі ще не було, але яка стала чудна річка! Вся сіра, по-копирсана, ряба. На березі комахнею стоять і хо-

дять люди. Сонце хитро виглядає з-за парового млина. Галки кудись летять довгими рядами і кричать. А як блищить кінчик хреста на Богоявленській церкві! Ух, гарно!..

— Ану, наввипередки!—раптом закричав Федько і як вихор зірвався з місця.

Стьопка й Спірка заверещали й побігли за ним.

Толі теж хотілось і заверещати, і побігти, і навіть фицнути так само ногою, як зробив Стьопка. Але він того не міг зробити: кричати на вулиці не личить благородним дітям, бігти ж трудно, бо кожушок його такий довгий та тяжкий, а на ногах глибокі калоші. Та ще на спині ранець із книжками.

Толя тільки дивився, як миготіли ноги Спірки та Стьопки. Ось Стьопка загубив книжки. Зупинився, підхопив, знов фицнув і полетів за передніми.

Толя нагнав їх аж коло самої річки. Зблизька річка здавалась ще чуднішою. Видно було, як помалу, тяжко йшла крига. Лід тріщав, лускався, крижини лізли одна на одну, чисто було схоже на те, як женуть великий гурт волів. Вся сіра маса худоби сунеться помалу, але деколи один віл вилізе на другого і тоді в тому місці починається гармидер, воли налізають один на одного, стоять, крутяться, аж поки ті, що почали гармидер, не проштовхнуться наперед.

По всьому березі стоїть народ. Хлопці живчиками просуваються поміж дорослими і безперестанку кричать дзвінками, веселими голосами. Скільки тут школярів, які завтра скажуть учителю, що їм у цей день «голова боліла» і вони не могли прийти «в кляс»!

А річка все суне і суне вперед. Крижини з мокрим рипом труться одна об одну. Вони такі поважні та старі, аж жовті. Звідки вони припливли сюди? І куди попливуть? От сісти б на одну з них і їхати на ній десь далеко-далеко. Кругом другі крижини, їх треба

одпихати, щоб не лізли на цю, а то як налізуть, то потоплять. Добре, як встигнеш перестрибнути на другу, а як шубовснеш у воду. А вода, ух, чорна, глибока та холодна, аж пищить.

Але знаходяться смільчаки, що стрибають на крижини і їдуть на них якийсь час. Десятки хлопчачих очей з заздрістю слідкують за молодцями. А молодці візьмуть та ще й ногами потопляють по льоду, от, мовляв, крига яка, не провалиться. Деякі з них перестрибують на другі лідяки і навмисне зупиняються на самому кінчику над чорно-синьою, густою водою.

— Ану, ти там! Хочеш раків половить?—кричить хтонебудь з дорослих на молодця.—Злізай на берег!.. Шубовсне в воду, витягай його...

Молодець ніби не чує, але, потопавши на кризі, сходить на берег.

Толя часто подивлявся на Федька: ну, що ж він не йде на кригу. Федько щось говорив Стьопці й Спірці і показував на річку головою.

Толя підійшов ближче і почав слухати.

— ...А то що! Стрибають тут...—говорив Федько.—Подумаєш, яка штука. Ні, нехай хто на той бік по кризі перейде, от буде герой!

— Ну, на той бік!—покрутив головою Стьопка:—Як затре кригою, що будеш робити?

— А ти на другу!—блиснув очима Федько.—А з тої ще на другу!.. От зроби так! Зробиш? Га?

— А ти зробиш?

— Може й зроблю...

Толі страшенно хотілось подивитись, як Федько буде стрибати з крижини на крижину. Він пострибає і, розуміється, злякається й почне плакати; його знімуть з криги, а всі потім будуть з його сміятися. Хай не задається.

— Нізащо не зробиш!—сказав Толя Федькові, киваючи на річку.

Федько мовчки подивився на нього й нічого не сказав. А Толя бачив, як у Федька навіть губи побіліли, а очі стали такі чудні, гострі, коли він вдивлявся в кригу. Ага! Мабуть, боїться.

— Ану, спробуй!—знов сказав Толя.—Ти ж хвалився, що будеш їздити на крижинах. Ану!

А крижини сунули та сунули. Іноді вони розривалися і між ними робилась чорна, страшна латка води. У тій воді пливала солома й трісочки. І солома, і трісочки крутились і десь зникали,—так вертіло там воду.

— А давай об заклад, що перейду на той бік!—умить звернувся Федько до Толі.

— Ба не перейдеш!

— Ну, давай! Об що йдеш! Як перейду, даси мені свій ніжик, що з костяною ручкою, А як не перейду, я тобі дам свого чижика. Хочеш?

Толі зовсім не хотілось чижика,—навіщо йому чижик?—але він згодився.

— Ну, добре! Давай руку. Спірка, перебивай.

Спірка перебив і Федько став тісніше підперізуватись, отдавши Стьопці свої книжки.

— Тільки ви мовчіть...—тенором сказав усім Федько.—А то, як побачать, що я хочу переходити на той бік, то не пустять. Нехай думають, що я хочу коло берега походити.

— Добре!..

Федько підперезався, взяв у руку палицю, спробував її й насунув щільніше шапку.

— Ну, гляди ж!—промовив він до Толі якимсь чудним голосом і пішов просто на кригу.

— Федько пішов! Федько пішов!—закричали хлопці, які вже давно зачіпали його, щоб ішов на кригу.

Федько стрибнув на лід і, наче пробуючи його, потопав ногами. Крижина добра була, товста, міцна.

Федько потрошки наблизився до другої, походив і палицею зміряв, чи товста. Потім озирнувся до берега і раптом стрибнув на другу крижину.

Спірка, Стюпка й Толя дивились за ним з замиранням серця.

— А куди ти там?—закричав до Федька якийсь робочий збоку.—Куди понесло тебе? Вертайсь назад!

Але Федько, мов не чуючи, підбіг на край своєї крижини і знов став тикати під нову крижину. Та була зовсім тонка. Спробував надушити її палицею,—угинається. А позаду кричать і махають руками, щоб вертався. Федько вибрав іншу—ця товща. Розбігся і стрибнув. Крижина тільки злегка хитнулась і заспокоїлась.

— Та що він, сказився, паршивець!—закричали вже інші на березі.—Куди його потягла нечиста сила! Ей, ти, вертайся сюди зараз!

— Ну, дивіться на цього одурілого хлопця!

— Та біжіть, стягніть його, сукиного сина!

Але бігти було вже пізно. Федька несло вниз і він був уже на середині. Він часом оглядався, піднімав на палиці шапку, весело крутив нею і кричав щось. Розібрати не можна було, що він саме кричав, але чути,—щось веселе і завяте.

— Та чий він?—питалися кругом.

— Федько, Івана типографчика син. Халамидро звісне.

— Ну й пробийголова... Ач яке виробляє! Ах ти ж боже наш!

А Федько, справді, щось надзвичайне виробляв на річці. Він то повз на животі по тонких крижинах, то впирався палицею і перестрибував через водяні латки, то бігав з кінця в кінець криги, не маючи виходу. Здавалось, ось-ось налетить на нього ота кучугура криги, зітре, зімне й сліду не залишить од комашинки-хлопчика. Але комашинка, якимсь чудом,

ловко видряпувалась на самий гребінь кучугури, скоренько з'їжджала з неї і бігла знову, з крижини на крижину.

На березі було тихо. Хлопчики замерли з роззявленими ротами і широкими очима. Старші хвилювались і пильно слідкували за кожним рухом «шибеника». Як той щось замнеться, так усі зараз затурбуються, деякі починають кричати всякі поради:

— Вправо, вправо бери, сукин син!

— Куди вправо?—махає на порадника другий рукою.—Там вода, хай жде, друга крижина підпливе... Не рушся, стій на місці!

На щастя Федько не може чути ніяких порад і щасливо добирається до берега.

Хлопчаки починають од щастя пищати, боротись, кидати камінням у кригу. Дорослі легше зідхають і, хитаючи головами, лають Федька-халамидника. Але в лайках нема ні злости, ні досади. Ловкий хлопчак, що й говорити. Як брався, собака, га?

Федько з того боку махає надітою на палицю шапкою. Той берег пустий, бо туди не можна пройти з улиць—чійсь мури і тини.

— А як же він назад добереться? Невже знов по крижинах?

— А так і є, він знов на крижинах!

Справді, Федько стрибнув на крижину, потім на другу і знов на березі всі притихли, слідкуючи за одчаяним хлопцем. Ніхто вже не кричав порад, ніхто не лаявся, тільки не зводили очей з маленької комашинки, яка дряпалась, бігала серед страшних сірих крижин, стрибала, метушилася. Така маленька комашинка, а як вона ловко, безстрашно обдурювала величезні шматки льоду, що з тріском лізли на неї, немов збирались розчавчити нахабне живе створіння. Як це створіння топтало ту сіру купу криги і ще навіть часом вимахувало своєю малюсінькою паличкою.

— Ну, й шибеник!—зідхав хтонебудь, як Федько видряпувався з скрутного місця.

А «шибеник» все ближче й ближче присувався.

Ось уже недалеко. Видно вже, як швидко оченята його бігають на всі боки, вишукуючи місце, де перестрибнути. Найшов. Уперся палицею. Палиця сприснула. Ударив дужче в лід і знов уперся. Стоїть добре. Раз!—і вже на другій крижині. Жилаве чортове хлопча. Стриба, як кішка.

І от хлопча уже на березі. Круг його крик, писк товаришів. Оце молодець, так молодець. От як треба!

— Ну, щастя твоє, що ловкий!—качають головами дорослі. Але не лають і не сердяться,—що говорити такому зайдиголові!

Толя аж задихався, дивлячись, як Федько перебирався по крижинах. Оченята йому розгорілися, серце билось міцно і гаряче. Нічого там страшного нема, на тих крижинах. А зате як цікаво, як весело! От би взять та собі побігти. Тільки скинуть калози, ато в них важко. То зовсім не трудно. Узять у Федька палицю, встромляти у лід і стрибать. Велика штука!

А коли Федько вийшов на берег, коли його отовпили хлопці і з радістю та захватом дивились на нього, як на героя, Толя почув, що він теж може перейти. І не тільки може, а от візьме й перейде!

І він, нічого нікому не кажучи, хутенько скинув калози, струсив ранець з плеч на землю і підійшов до Федька.

— Дай мені свою палицю!—сказав він. Федько здивовано подивився на панича.

— Нащо тобі?

— Я теж хочу йти на той бік.

— Куди??

— На той бік.

Спірка й Стюпка так і фиркнули. Але Федько не засміявся.

— А як упадеш у воду?

— Не бійсь, не впаду. Давай!

— Лучче не треба, Тільки... Ти не вмієш.

— Овва! Ти один умієш. Ну, давай палицю. Що, може жалко?

— На...—стиснув плечима Федько,—тільки гляди..

Толя взяв палицю і пішов на кригу.

— А куди знов? Чого? Хто?—раптом закричали люди, побачивши Толю на льоду.

Але Толя, так само, як Федько, побіг далі і стрибнув на другу крижинку. У цей час насунула ціла купа льоду й одрізала Толю від берега.

Толя опинився сам серед страшних, холодних крижин, які всі ворушились, лізли одна на одну, тріщали, крутились.

На березі щось кричали, бігали. Толя розтервся: хотів бігти назад, але не можна—перед ним ціла смуга води. А ззаду суне величезна скеля льоду. Вона наче спеціально хоче налізти на Толю, так весь час напирала на його кригу.

Толі зробилося страшно. В руки стало якось дуже холодно, ноги ослабли і сковзались по льоду. Хотілось упасти на лід, притулитись до нього всім тілом і кричати, кликати на поміч.

Але він і те боявся зробити. Тільки стояв і тихенько став плакати.

А люди на березі хвилювались, кричали, радились, як вирятувати Толю, і не знали, що зробити, бо кожний радив одне, другий друге, третій третє. Всі йшли рядом з крижиною, на якій стояв і плакав Толя, кричали, махали руками, кудись когось посилали. А Толя тимчасом усе плив далі. Він уже випустив палицю з рук і хукав на червоні пальці, обливаючи їх сльозами.

Деякі з дорослих пробували зайти по крижинах до Толі з другого боку, але крига угиналась, ломилась під ними і один швець навіть трохи не впав у воду.

У цей час звідкись узявся Федько. Він, як тільки Толя розтервся на льоду і всі побачили, що злякався,—десь зразу зник. Його навіть хотіли вилаяти, що призвів панича до такої біди. Але Федько як під кригу пішов.

— Ага! Злякався, стервин син! Шибеник чортів, навчив хлопця та й утік.

Усі вже знали, що Толя хазяйський синок, а деякі навіть побігли за його папою.

І от, коли всі метушились, бігали і не знали, як вирятувати Толю, несподівано з'явився Федько. У руках йому була довжелезна палиця, в яку він почав забивати гвіздка, раз-по-раз заклопотано подивляючись на Толю. Спірка й Стюпка всіма силами старались помагати йому.

Ну, гвіздов забитий, держиться добре.

— Ану, гей, дайте дорогу... З дороги ж!

Всі розступились на крик. А диви, знов цей шибеник!

Але він із палицею, чи не рятувать панича збирається?

— Ти куди, халамидро?

— Дорогу!.. Ану дайте дорогу!

Федько продерся крізь юрбу, вибрав крижину і стрибнув.

— Держись, Только! Я зараз буду коло тебе! Держись, не бігай, стій на місці!

Толя, забачивши Федька, захвилювався і хотів бігти йому назустріч, але приказ Федька зупинив його.

Хвилин через п'ять Федько вже був на Толіній крижині.

— Ну, давай руку... Іди за мною. Та не бійсь, іди сміливо. Палицю візьми та впирайсь. Ну, так... Держись... Стій... Я перестрибну, а ти підожди...

— Ой, не ходи!.. Я боюсь...—ухопився за нього Толя.

— Та стій! От дурне... Я перестрибну і присуну до тебе свою крижину, а ти перейдеш... Бо сам же не перестрибнеш....

Федько перескочив, підбіг на край своєї крижинки і вперся палицею в сусідню купу льоду. Крига зашаруділа й підсунулась до Толі.

— Тепер переходь сюди!.. Ну, от бачиш... Тепер іди на цей край. Іди сміливо, не бійсь... Ставай тут. Стій, не бійсь. Я піду назад, підштовхну тепер до берега...

Федько перебіг на другий кінець крижини і тільки хотів упертись палицею в дно річки, як раптом під ним почувся тріск, крихка крижина розламалась на двоє і Федько зник з льоду.

Всі так і замерли.

Але Федько не потерявся, він ухопивсь руками за кригу і зо всієї сили пнувся, щоб його не знесло. Але на латку води, яка сталася від цього, вже сунула нова крига. Вона знесе Федька.

Толя побачив це і з криком забігав по крижині.

— Толю! Толю!—кричав Федько.—Подай мені палицю свою... Подай палицю... Я вилізу.

Але крижину в цей час підбило до берега і Толя, як стріла, вилетів з неї.

Стьопка, Спірка й інші хлопці кинулись до Федька і протягнули йому палицю. Федько весь посинів уже і хотів взятись за палицю, але рука не слухалась, заклала.

А підійти до нього не можна, бо крижина угинається, заливається водою і може розломитись знов.

— Стьопка, ляж на лід та підсунься до мене,— прохрипів Федько.

З берега дорослі щось кричали, але хлопці їх не слухали. Стьопка ліг і став підсуватись до Федька.

— Зійдіть там з криги, хто лишній,—крикнув Стьопка, озирнувшись.

Але в цей час один з хлопчиків подав Стьопці шворку, зв'язану з поясів. Стопка кинув її Федькові.

— Хватай, Федю! Хватай... Швидше, Федю, бо крига йде.

Федько протягнув руку, але знов ухопився нею за лід.

— Не можу...—прошипів він,—руки не держать, упаду...

І раптом вхопив зубами за шворку, набрав повен рот, міцно стиснув зуби і мотнув головою, мовляв: «тягни!».

Стьопка, хлопці й дорослі з берега почали тягти Федька.

— Держись, Федю, держись, нічого... Ех, держись ще трошки! Браво!

Федько був весь синій од холоду і того, що держався зубами за пояс. Але, як тільки витягнули його на тверде, він став на ноги і почав швидко-швидко топати й махати руками. Вода лилася з нього, зуби йому цокали, але він на те не вважав.

— Нічого, не перший раз, я цеї зими три рази на льоду провалювався. Треба тільки бігати.

Але йому не дали побігати. Десь узялись папа й мама Толіні, а з ними мати Федька. Толя, побачивши їх, затрусився і з криком та плачем кинувся до них.

— Папочко!.. Мамочко!.. Я не винен, я не винен!..

Але папа й мама не дали йому говорити. Схопивши його під руки, шарпнули і потаскали додому.

Мати Федькова теж схопила Федька і так торсонула, що з того аж бризки посипалися.

— Додому, іроде! Ось я тобі покажу.—І знову так потягнула, що Федько мусів бігти за нею. Такою блідою й лютою Федько ніколи не бачив свою матір.

А попереду батьки тягли Толю, який весь час спотикався, щось кричав і голосно плакав. Батьки йому щось одповідали і шарпали так, що Толі кілька разів спадала з голови шапка.

Раптом вони зупинились і підождали Федька з матір'ю.

— Він був на льоду?—грізно звернувся батько Толін до Федька. Федькові було дуже холодно, зуби йому не переставали стукати, все тіло боліло од шарпання матері, але він все таки встиг помітити, що у батька Толіного аж слина запеклася на губах, а очі наїлились кров'ю. А Толя з жахом задирав голову то до мами, то до папи і жалібно говорив:

— Я не винен, я не винен...

— Мовчи!—крикнув до нього батько, і знов повернувся до Федька:

— Був він на льоду?

— Був...—цокаючи зубами, сказав Федько.

— Неправда! Неправда!—ще жалібніше, з страхом забився Толя.—Я не хотів іти, а вони мене потягнули на річку. А потім Федько узяв і пхнув мене на кригу... Спитайте всіх... Я не винен...

Федько аж труситись перестав і подивився на Толю. А мати Федькова так і спалахнула:

— Ох, боже ж мій! Та що ж ти собі думаєш, люципире ти? Та батько ж з тебе три шкури здере, та він же на тобі живого місця не оставить. Чом тебе чортяка не вхопила там у воді, ти, ідоляко!

І вона зо всієї сили ударила Федька по голові. Федько аж упав на одно коліно і закрив руками голову. Мати знов хотіла вдарити його.

— Підождіть, Іванихо!—зупинив її батько Толін і підняв Федька.

— Встань... Чекайте, Іванихо... Я хочу спитать його... Федьку, я вірю тобі, я знаю, що ти ніколи не брешеш, не бреши й тепер: говори, ти потягнув Толю на річку?

Федько трусився, коліна йому зігнулись і хилились на всі боки. Він мовчав.

— Говори ж, падлюко!—торсонула його мати.

Федько глянув на Толю,—той великими, повними страху й тоски очима дивився прямо на нього. Сльози текли йому по щоках і зупинялись у куточках рота. Толя машинально злизував їх язиком і все дивився на Федька з чеканням чогось страшного.

— Ну, говори ж, Федьку!—нетерпляче сказав батько Толін.

Федько одвів очі од Толі, похилився і тихо сказав:

— Повів...

— І пхнув його на кригу?

— Пхнув...

— Паршивець же ти!—крикнув Толін батько і сильно хляснув Федька по лиці. А потім повернувся до Федькової матері і сказав:

— Надіюся, що на цей раз чоловік ваш покарає його, як слід... Інакше, лучче очистіть мені квартиру.

Федькові знов упала з голови шапка, як ударив його Толін батько. Він підняв її й подивився на Толю. Але Толя тулився до матері, яка милувала вже і жаліла його.

А ввечері, коли мав прийти Батько Федьків з роботи, Федько кашляв і облизував гарячі губи. Йому було страшенно жарко.

— Ага, бухикаєш, кашляєш, ідоле?—обзивалась од печі мати.—Підожди, підожди, візьме тебе чорт... Ось нехай ще батько прийде та погріє ще ремнем. Що, есть жар?

— Єсть...—тихо одповів Федько, а сам придивлявся, як в очах його стояли дивні жовті й зелені плями.

Коли батько прийшов і мати стала йому розказувати, Федькові в очах уже було зовсім жовто і голова була страшно тяжка й гаряча; така була тяжка, що не можна було держати її на плечах і хотілось покласти чи на стіл, чи на землю, чи хоч у піч—аби покласти.

Мати говорила, але Федько навіть не слухав і не пам'ятав уже нічого. Він тільки як крізь сон бачив, що татуньо чогось страшенно став лютий, такий лютий, що аж говорити не міг і тільки хапався то за горло, то за ремінь.

Потім Федька поклали на стілець і били вже, як слід. Але Федько й на цей раз навіть не скрикнув. Тільки, як батько пустив на мент руку, якою держав його, Федько впав додолу й не рушався.

— Встава-ай!—ревнув батько й шарпнув сина за руку; але рука була така гаряча, а лице сина було таке дивно-спокійне, що батько кинув ремінь і нахилився до Федька. Федько вже нічого не чув і не бачив.

А через три дні він лежав мертвий. Разів зо два він приходив до пам'яті, питав, чи били Толю, щось бурмотів і знов падав непритомним. А в непритомності когось просив, комусь грозився і все чогось допитувався у Толі.

Батько й мати не одходили від його постелі, трусились і мовчки боролись із смертю. Але смерть поборола.

На четвертий день Федька ховали. На кладовище йшли хлопці зо всіх сусідніх вулиць. Спірка, Стюпка й Гаврик плакали навзрид.

А Толя тихенько виглядав із вікна. Мама йому строго наказала не виходити до вуличних хлопців.

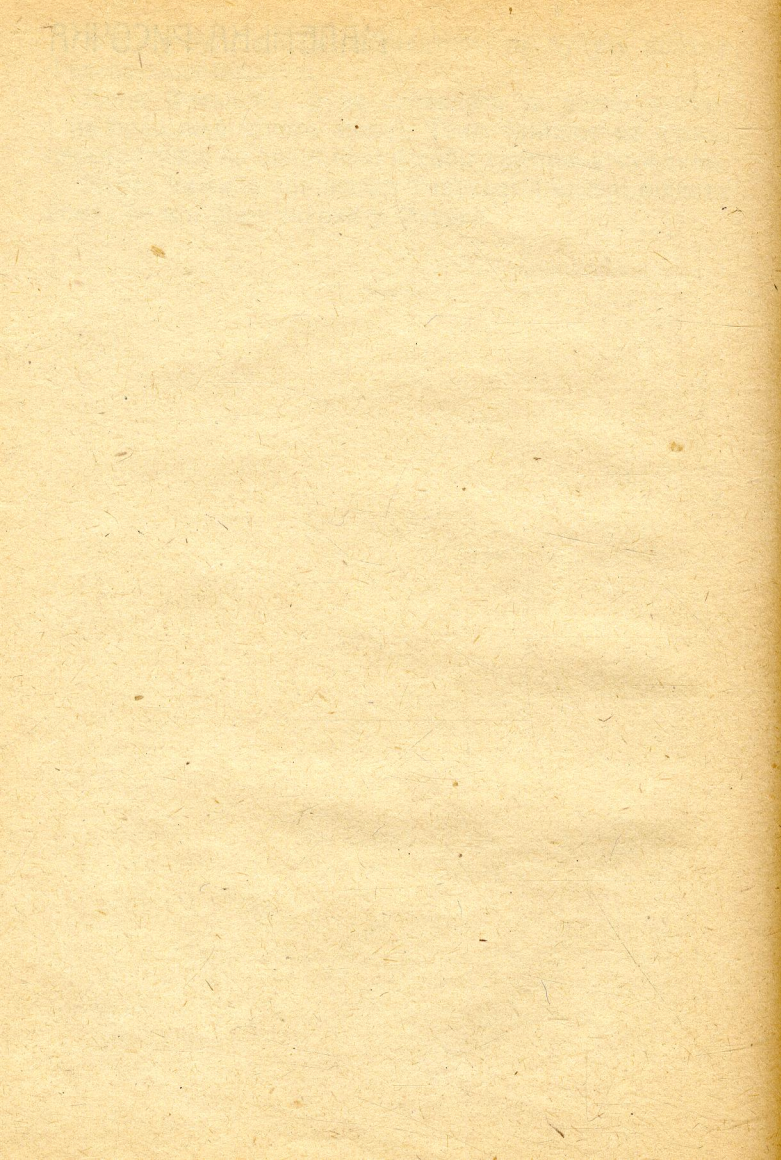
А йому було цікаво подивитись, як будуть ховати Федька-халамидника.

Коли Федькова труна сховалась за рогом вулиці і не було вже нікого видно, Толя одійшов од вікна, перекрутивсь на одній нозі й побіг гратися з чижигом.

Цього чижика він сказав Федькові й матері віддати йому, бо він його виграв у Федька.

МАЛЕНЬКА РИСОЧКА

Маленька рисочка

Виринок з споминів.

Так. От тепер уже кінець!
Живжикуватий ротмістр подув на мій підпис, задоволено потер руки і звернувся до двох жандармів, що стояли біля порогу:

— В камеру для арештованих!

І хитнув на мене головою. А салдатам коротко кинув.

— Ви можете йти.

Салдатики хапливо повернулись наліво кругом і, не глянувши на мене, поспішно вийшли. Яке їм діло до мене? Вони своє зробили, у «старшого» є «бумага» за обшлагом рукава, арештант не втік, начальство ще, диви, «благодарность» скаже. Раз-два! Весело затупотіли їхні ноги у сінях. А мене двоє жандармів повели через усю станцію в камеру. На пероні було пусто, тільки заклопотано і прудко ходив якийсь панок у жовтих черевиках. У тому панкові не було нічого особливого, але, глянувши на нього, я почув, як мені по тілі ознобом пройшла туга. Я почув, що мені, дійсно, кінець. Нічого надзвичайного не було в тому панкові, але він був схожий на одного «сватка» зі Львова. А «сваток» той теж нічого визначного не мав у собі, він колись позичив у мене двадцять корон і завжди якось непомітно умів зникнути з моїх очей.

Але тут на пероні між двох жандармів, я раптом почув, який любий, який близький став мені «сваток». Як зворушливо-мило він позичав тоді у мене двадцять корон і присягався, що на другий день—«пункт»!—принесе мені їх! О, як би я хотів мати спромогу щодня позичати йому по сорок, по сто корон. Я б навіть не ходив у ту кав'ярню, де він за ті гроші пив би свою каву з «тістечками».

— Не останавлюватця! Не останавлюватця!

Жандарм навіть злегка підпихнув мене.

То правда,—чого зупинятись? Прощай, мій любий alter-сватку в жовтих черевиках!

По рельсах ходила чорна курка з обвислим червоним гребенем. Вона собі спокійнісінько, немов на затишному смітнику, ходила між рельсами, щось збирала. Дурна курка.

Смішна, глупа курка, як би я хотів бути на твоєму місці!

— Не останавлюватця, вам говорять. Що там любопитного такого?

Справді, що там «любопитного» в тому, як по рельсах вільно, неначе бавлячись, бігає паровоз? Або в тій далекій смужці лісу на обрії? Якась Галичина, країна визиску, насильства і нужди.

Швидше в камеру!

— Направо!—підказав мені ззаду той же жандарм, а другий швиденько випередив мене і озирнувся.

Але я зупинився ще раз. Мені хотілось подивитись на небо. В йому нічого не могло бути «любопитного», я це знав, але все таки хотілось глянути, яке то воно синє, та чисте, та глибоке.

І не довелось: озирнувшись, я вступив очима якраз у лице заднього жандарма. Воно дивилось на мене з таким виразом, що я проти волі мусів зупинитися на ньому.

Ось давно вже поділила нас слояста стіна часу, багато в мозковій фотографії перебувало всяких облич, а те лице на порозі дверей так і стоїть мені перед очима, немов живе. Виразно бачу трохи підняту верхню губу і рідкі, великі зуби. Борода посмикана, чорна, з сивиною на кінцях. Ніс придавлений, широкий. Але головне—очі. Маленькі, калмицькі, заглиблені, вони на мене дивились з таким чуттям, з яким може дивитись, наприклад, селянин, піймавши злодія в коморі й ведучи його на розправу.

— Просим покорніше!—повів він, пам'ятаю, рукою на сходи, що вели кудись угору.

Іронія не з веселих!

— Степанюк, іди вперед!

Степанюк мовчки хитнув мені білявим, змученим лицем і пішов по сходах.

А за мною важко затупали ноги «калмика». Симпатична фігура!

Та й місце, куди вони мене вели, цілком пасувало до мого начальства. Брудні понурі сходи, сірі казенні стіни. Що дивного буде, як ми раптом опинимось перед якоюсь ямою, куди вони мене й запросять плигнути вниз головою або як я собі вже сам схочу.

Та й то ще добре. А як «калмик» почне по шматочку мене туди спроваджувати,—одріже руку й кине; потім другу—і знов кине, так до кінця. А як одрізатиме голову,—з жалю зідхне, що так хутко кінчився.

У всякому разі, судячи по очах, настрої «калмика» був відповідний до того.

— Ключ есть? Одмикай!

Яма не яма, а... щось, може, й оригінальніше за яму.

Перш усього на мене війнув дух «параші», цвілі салдатського хліба; теплий густий дух, як вода в стоячому ставку у спеку.

А коли я, підіпхнутий «калмиком», ввійшов у середину, то аж тоді вже почув, що ось де справжній кінець. Тут уже не могло бути ніякого сумніву!

У цій... ямі не було кутків. Вона була вся кругла, як баня на церкві, як шапка, якою накрили молоденького горобчика. Вікон також не було, тільки внизу під столом була дірка, схожа на скибку коло мутного світла. Та дірка виходила—як я потім довідався—на перон і якраз під покрівлю його. Справа—ліжка, над діркою—стіл, проти ліжка—канапа, коло дверей—«параша». Усе.

— Так...—сказав я і сів на ліжку.

Що ж далі?

Жандарми для чогось зазирали під стіл, канапу, ліжку, пошепотіли між собою і «калмик» вийшов. Степанюк лишився. Позіхнувши він скинув кашкета, обережно поклав його на канапу, а сам сів поруч з ним.

Я сидів і наче ще чогось чекав. Не може ж бути, щоб оцим усе й скінчилось. Для чогось же хвилювались вони, дивились на мене очима, повними ненависти?

— Мене довго тут держатимуть?—спитав я Степанюка.

— До надлежного розпораження,—зідхнув і гикнув Степанюк. (Він усе зідхав, гикав і понуро задумувався.)

— А коли ж то розпорядження буде?

— Со временем...

Арештований яко галичанин, я повинен був не зрозуміти, що він сказав.

— Що то значить: «со временем?» Я по-російському не розумію.

— Када нада, говорю, тада й розпорядця... От то і значить...

Він знов гикнув.

— Ви, часом, не з дохтуров?—спитав він несподівано.

— А що таке?

— Та от страдаю жолудком... Гикавка і зморює так, що просто пропадай... Ссе день і ніч у жолудку...

Ах, бідний хлопе! Мене теж ссало, тільки не в жолудку, а в грудях. І теж, мабуть, буде й день, і ніч ссать.

— Ні, я не з дохторів...—сказав я і встав. Кругла шапка гнітила мене, мені було тоскно, душно.

— А іншої камери немає тут?

Жандарм мовчки покрутив головою,—він був занятий своїм ссанням у жолудку.

Так. Що ж робити?

На столі стояла величезна карафка з водою і склянка. Я налив води, випив. А далі?

— Слухайте, може б ви мені принесли книжок і лампу?

— Не полагається книжок...—глухо одповів жандарм.

І знов, яко галичанин, я не зрозумів його.

— Що то єсть «не полагається».

— Ото, що сядьте та сидіть.

Він змінив позу, витягнув ноги і схилив голову набік. В ямі була напівтьма, але я бачив усе таки, що чоловікові погано.

Я замовк і знову сів на койку. Чути було, як чохкав і клацав колесами паровоз на станції, під вікнами хтось кричав і здалека йому одповідали. На путі, мабуть, і досі ходить та сама курка, а хазяйка десь шука її. А шукаючи стрілася з сусідкою й заговорила, мрійно склавши руки під грідьми. На паровозі стоїть замацапурений машиніст і задумливо дивиться на курку.

Ясно, тепло, об вишарувані рельси розбивається пучками пекуче, сліпляче сонце.

І це все поруч, за два кроки від нас, від цієї хмурої півтми, від цього смороду, мене і гикаючого жандарма!

Я знов устав і почав ходити. Але ходити було ніде: три кроки вперед, три назад. І неодмінно зачепиш за ноги жандарма.

Але я все таки ходив, вперто і тупо.

— Сядьте, господин...—тихо сказав, нарешті, жандарм.

— Та що буду робити?

— Будете ходять собі, як Мінасов прийде...

— Це цей, що... був з нами?

— Атож. Старший наш. Його зміна буде... От і будете ходять собі... А мені то в жолудку оддається...
Прощу вас...

Я сів. Так мого «калмика», значить, звуть Мінасовим і він старший.

— А він мене не задушить, цей ваш старший? Щось він дуже сердитий.

Жандарм нічого не одповів, але мені здалося, ніби він посміхнувся.

— Га? То у вас як—«полагається» чи ні?

Степанюк гикнув, підтягнув під себе ноги й з усиллям сказав

— Не любить він вашого брата, то правда... Несимпатичний здорово до вас...

Я в тому не сумнівався.

— Через що ж то так?

— Сина ви йому спортили... Як саме?... А так... У революцію заманили... Хороший такий був парнюга і спортили. Вдарився в книжки, розговори всякі.. Всьо по вашій часті, значить. Ну, й за...—ох, смокче ж як, прости господи! ху!—та й запроторили хлопця у холодні края. Сам батько старався. Служака верний, то правда... Ну, з того времені як попаде кого з вас, уже звиняйте, мармаладом не вгощає.

Степанюк помалу вийняв з кишені папірчик, розгорнув його, висипав собі в рот якийсь порошок і запив водою.

А я думав про «спорченого» сина і старанного батька. Приємний буде мені компаньйон під цею шапкою!

— А коли черга Мінасова?

— Увечері, в шесть часов.

Дійсно, о шостій почувся стук у двері. Прийшов Мінасов. У нас уже горіда лямпочка, хоч я ще бачив крізь дірку на рельсах блискучі смуги червоного сонця.

Мінасов як ввійшов, зараз же пильно й уважно оглядів мене, немов хотів сказати: «ану, який ти єсть, дай роздивитись». Мабуть, я йому вподобався, бо він задоволено потер руки і повернувся до Степанюка. Щось пошепотівши тому на вухо, він голосно сказав:

— Та не спізняйся... Ну, іди.

Степанюк вийшов. Мінасов знов потер руки, але ще з більшим смаком, повернувся до мене і мовчки, хитро підморгнув. Немов ми лишились сами для якоїсь таємної спільної справи, про яку раніше умовились.

Признаюсь, мені неприємно йокнуло в грудях од цього загадкового вступу.

Але я зробив досить удачну здивовану міну й сказав:

— Що таке? Чого ви моргаєте?

Мінасов задоволено засміявся, як людина, яку не так то легко розгадати.

— Книжочки везли? Га?—з дружелюбним виглядом ступив він до мене...

Я хутко подивився на його руки,—ні ножа, ні револьвера немає. Але я все таки міцніше уперся ногами в землю й задом об стіл і чекав.

— Ви чого так дивитесь на мене?—засміявся Мінасов.—Я чоловік смирний, я люблю революціонерів... Давно уже в нас їх не було, у цій хатинці. А хороша кімнатка? Га? Хе-хе-хе!.. Один єврейчик тут сидів, так йому так ловко було тут, що співають почав. Спервоначала трошки сердився... От так, як ви зараз, а потім почав співають. Їй-богу! Веселий такий став. І не довго був—місяць чи півтора. А так спонравив цю комнатку, що й їхать не хотів. Та нада було... Од нас прямо в жовтенький домок поїхав... Хе-хе-хе! Знаєте, що то таке? У вас, австріяків теж, мабуть, єсть... Як то по-малоросійськи сказати, щоб ви пойняли... Хата така велика, жовта, а там сидять сумашедші, чи як то по-малоросійськи... От не знаю... Сам я з малоросів, а от цього слова не знаю.

— П'яні, мабуть...—сказав я.

«Калмик» гостро зиркнув на мене, але я дивився на нього з таким простодушним інтересом і нерозумінням, що він аж з легкою досадою крутнув головою.

— А, ні! Які там п'яні... Ну, як називаються ті, що з ума, з розуму ходять?... Скажені? Га? Такі, що верзуть, що попало?

— А-а! Ті, що з розуму сходять! Закохані?

Мінасов знов глянув на мене.

— Ви, паниченьку, чи дуже дурні, чи дуже... розумні? Га?

Я волів бути дурним і здивовано подивився на нього.

— Та чому?

«Калмик» не знав, що сказати. Ага, серденько, укусив? Ти, мабуть, ще й не знав, що глупота найкращий панцир. Я непорозуміло дивився на «калмика», а він мовчки шукав чогось на моєму лиці.

— Та так і не розумієте, що я кажу?—раптом спитав він.

— Ні, не розумію.

Він дрібно засміявся й легенько похльоскав мене по плечі.

— Ну, то й не треба... Не треба, кажу... Хе-хе-хе!

І знов подивився на мене своїми маленькими, дуже блискучими очима.

Я програв. Ну, добре ж! Коли так, то ось же й тобі.

— А і ваш синок у цій хатинці сидів?—теж з приємною посмішкою несподівано спитав я.

Жандармові моментально злетів сміх з лиця. Очі стали страшні—прозорі, гострі, він аж вирівнявся і зблід. Я почув, що в мені сильно забилося серце і, пам'ятаю, проти волі озирнувся круг себе. Крім карафки на столі, не було нічого підходящого.

— Ага, Степанюк уже сказав,—умить майже спокійно муркнув жандарм і, знов посміхнувшись, додав:—у цій сидів, у цій самій! І синок мій тут сидів. Кланяйтесь, як стрінетесь. Тільки от та біда, що всі з цієї хатинки їдуть чогось у жовтий домок... Не знаю, чи приведе бог зустрітись вам... Не знаю...

Я мовчки посміхнувся. Але цей старий жандарм десь не мало бачив таких посмішок. О, чого він не бачив тут у цій «хатинці!» Чого тут не діялось!

— А у вас і часики є!—раптом сказав Мінасов, хитнувши мені на груди.

Я здивувався.

— А що ж тут такого? То мій годинник. Ви на годинник показуєте?

— На годинник, на годинник... Не помагається... Ану, покажіть. Заграничний?

Я не розумів, до чого він хилить, але вийняв і показав: це був дарунок одного мого приятеля, чорний, тонкий, як карбованець, годинник.

— Ловкі часики!.. Треба в контору забрати... Пожалуйте сюда...

Я поклав годинник у кишеню і спокійно сказав:

— Мені офіцер дозволив мати його при собі. Я ще не такий дурний, щоб таким способом дав себе ограбувати.

Я це сказав навмисне, мені цікаво було подивитись, що він зробить і що може зробити. А коли ударить,—тим краще, я не поїду в «жовтий домок». І навіть скося зміряв проміжуток між моєю рукою й карафкою.

Але Мінасов засміявся.

— Гарячий який!..—навіть задоволено сказав він. —Ну, носіть при собі, носіть... Як будете їхати в «жовтий домок», сами подаруєте... Часики ловкі... У мене єсть синок в сищиках, так йому подарочок би. Он любить такі вещички... Що? Не подаруєте? Хе-хе-хе!.. Подаруєте!..

Я одсунувсь до ліжка і ліг.

— Спатки схотілось? Ну, спіть, спіть...—добродушно згодився жандарм.

Я нічого йому не одповів і заплющив очі. До станції підходив поїзд. Койка моя дрібно струсилась підмною, на пероні чувся гамір, біготня, крики. Можливо, що в цьому поїзді приїхав хтонебудь з с в о ї х. Він має вигляд строгого, чепурного німця і солідно йде за носильщиком, який несе його міцний і дорогий куфер. Він і не знає, що над головою його лежить такий же «чужоземець». А якби знав, то що?.. Через годину він летітиме туди, куди мене повезуть. А к о л и вони мене повезуть?

Я розплющив очі й подивився на жандарма. Він сидів проти мене на каналі й мовчки, чудним поглядом дивився мені в лице.

Я знов заплющився. Цікаво, чи довго він так гадивитиметься? І що він хоче тим дурним своїм поглядом добитись? Прошу, прошу,—дивись хоч у с ю ніч! Тільки чорта зо два ти чогось доб'єшся від мене. Днів через три-чотири мене одвезуть у Київ і

твое старе, чорне од злости, серце так і не потішиться.

У Києві, розуміється, зараз у тюрму. «Женський уголовний коридор, мужской корпус», маленькі камери, спів вечірний, тужний, рідний; обличчя в «вовчках», дорогі та близькі.

Я знов зиркнув на «калмика». Він так само не зводив з мене упертого, чудного погляду.

Що він мене гіпнотизує, чи що старий катюга? Чого він хоче, стерво калмицьке?

А в тім, прошу,—дивись, дивись!

Я посміхнувся. Посміхнувся і жандарм, тягучою, тонкою й хитрою посмішкою.

І проти волі, з злістю, я почув, як по мені пройшов несвідомий, тоскно-хвилюючий страх.

Що за легкодухість? Чого? Що він мені може зробити тим наївним поглядом? Хай собі дивиться.

Я рішуче повернувся до Мінасова спиною й постановив заснути. Я стомлений, мені треба спочинути і тоді я буду міцнішим, спокійнішим, я сміятимусь із злобного дідка.

Гомін на станції стих. Дзвеніло тільки на телеграфі та десь дуже далеко і, наче хтось калошами по паркету, човгав паровоз.

Яка може бути година? Не більше семи-восьми. Тепер саме треба спати, в таку пору «він» не посміє мені нічого зробити.

А як візьме та накриє мене чимнебудь, щоб не чути було мого крику, і почне робити, що хоче? Од тої ненависти божевільної, жагучої, що стоїть в його очах, усього можна сподіватись. Раз він рішив не спати всю ніч, сидіти не рухаючись, і не зводити з мене очей,—сила ненависти його мусить бути велика.

І тут же я помітив, що страшенно хочу спати. До цього часу не хотілось зовсім, а тепер так і мутило мозок.

Я й не зчувся, як заснув.

Скільки спав—я не знаю. Але, пам'ятаю, прокинувся не сам собою, а наче мене хтось тривожно і жалібно будив, наче скоїлось щось непоправиме коло мене і хтось ридав над тим.

Я хутко розплющив очі. І зараз же зачув, як хтось позаду тихо схлипував і щось шепотів. Я, зціпивши зуби й боячись зробити найменший шум, став помалу повертати голову. Серце мені билось із такою силою, що страшно було, чи не чути його стуку.

Ось кругла стеля з жовтим кружалком від ляmpi... Шепіт так само переривається старечим схлипуванням і чути:

— По веліцей милості твоєї і по множеству щедрот твоїх... Яко раб... Прости і сохрани його...

Ліжко мое раптом рипнуло. Я замер у своїй позі з неприродно викрученою назад головою, але ждав, що буде.

Шепотіння на хвилину стихло й потім знову почулось.

— Взбранной воеводе победительная...

Я зробив рішучий рух і повернув голову зовсім назад.

— Хе-хе-хе-хе!..—раптом розсипався по хаті на-смішкуватий, злорадісний сміх. А прямо перед моїм лицем було лице Мінасова. Він стояв на колінях, спиною до мене, але з поверненою у мій бік головою.

Він сміявся, як чоловік, котрий ловко піддурив і радів з того в лице піддуреному.

— Розбудив я вас? Га? Хе-хе-хе! Молився, знаєте, та сокрушався о гріхах. Заплакав трошки. Думав, не почуєте, а ви почули. Дуже вже гірко плакав... За сина молився... хе-хе-хе! Звиніть, що побезпокоїв. Не буду більше, не буду... От устану даже, спіть спокійно, спіть...

Він устав і сів на канапу, сміючись та поглядаючи на мене. А мені здавалось, що він тим поглядом хоче дізнатись, чи я вірю його сміхові. І чим більше він бачив, що я не вірю, тим злобніші ставали його очі.

Я одвернувся і знову ліг так само. Але заснути я вже більше не міг. Спочатку від того, що мені було чогось сумно. Сумно та й годі. І сум той в'язався з недавнім шепотом і хлипанням. Чого? Що за сентиментальність ідіотська?! Чи можна сумувати над сльозами крокодила, який жаліє, що втекла йому з паші здобич? Ану, встань бо та ще обніми його, та приголуб і пожалуй. А він тебе за це постарається швидше до «жовтого домику» довести.

Але сум не відходив від мого ліжка. Навкруги стояла мертва тиша. Мабуть, була друга або третя година ночі, той час, коли навіть телеграфісти сплять, схиливши голови над апаратами.

Жандарм не рушився. Я теж. Десь із тиші ночі долітали рівномірні звуки—то, певно, працював якийсь завод.

Жандарм устав, підійшов до столу і дуже стукнув склянкою об карафку.

Я швидко повернувся.

— Ах, звиніть, я знов розбудив вас... Нечаяно стукнув. Спіть, спіть...

А очі уперто й важко дивились на мене.

Я зрозумів, що він уже не дасть мені спати.

Дійсно, до самого ранку він то стукав склянкою, то кашляв, чхав, ходив по хаті.

Спочатку я ворухився, але потім почав хропти. Він стука, а я хроплю.

Але, здається, він не вірив моему хропінню, бо частенько сміявся й прохав вибачення за шум.

О шостій рано прийшов Степанюк. Не повертаючись, я чув, як Мінасов показував на мене і щось шепотів:

Почався кошмарний, страшний час. Мінасов не давав мені вночі спати стуком. А вдень неодмінно що дві години заходив і теж будив, ніби за якоюсь справою. Голова моя була весь час гаряча й тяжка, тіло боліло, а нерви, здавалось, були не всередині, а поверх мене, так що кожний шорох боляче одбивався на них. Я ні про що не міг ні думати, ні згадувати,—єдине, що рятує ув'язнених. Мозок мій, здавалось мені, ставав усе меншим та меншим, от-от зщуляться до одного страшного пункту. Тоді я пропав. Зщулившись, він склеїться й тоді кінець усьому, все переплутається, змішається, забудеться, знищиться,—я поїду в «жовтий домок».

А Мінасов щоночі провадив своє діло. Він теж не спав. Бо коли б же міг те робити? Він був увесь жовтий, з зеленявими смугами під незвичайно хоробливо блискучими очима. Лице все обвисло й було вимучене. Але він усе з більшим і більшим задоволенням поглядав на мене, все з більшою веселістю запитував, як мені подобається життя у них.

Спочатку я пробував жалітись офіцерові, який допитував мене, але що той міг зробити. Може те все робилось навіть з його згоди. Він же казав, що ось-ось мене повезуть звідси.

А повезуть! Я знаю, куди вони мене хочуть повезти. Але того не буде!

Я зціплював зуби й цілі дні та ночі сидів на ліжку в тяжкому дріманнях.

А Мінасов хіхікав і оповідав про тих, які були тут до мене, які так само, як і я, спочатку жалілись, лягались, потім сиділи також на койці, поклавши голову на коліна. А далі раптом починали бігати по хаті. День-у-день, ніч-у-ніч, усе бігали. І вже зовсім не хотілось спати.

От не хотіли та й годі! Навіть не дрімали ніколи. Усе бігали та щось пильно думали. А там одного дня

або одної ночі,—як з ким!—починали говорити таке, що й мала дитина зрозуміла б, що то ні до чого. Деякі тихенько при цьому сміялись, а деякі лізли битись, кричали, рвали на собі волосся. А один був, який неодмінно хотів виколупати собі пальцем око. Звичайно, в такому стані їх уже не могли тримати тут,—станція не лікарня,—їх одвозили у «жовтий домок».

Але були моменти, коли й я почував себе дужчим. Це бувало, звичайно, по півночі. Старий організм жандарма не витримував і він мимоволі засинав. А, чортове падло! Ні, ти не спатимеш!

Тоді я вже вставав, стукав ногами, карафкою, ходив по хаті, грюкав, чим міг. І тоді в мені раптом прокидалось те, про що говорив мій кат. Я почував що мені хотілось страшенно кричати. Не кликати на поміч, не жалітись, а просто без цілі дико й люблю заревти. Коли я схоплював у собі це бажання, я зараз зі страхом сідав на ліжку й затихав. А Мінасов лукаво посміхавсь до мене спухлим від безсоння, страшним лицем.

І той сміх знову підносив мене.

— Я вам перешкоджаю спати?—голосно питав я, встаючи й ходячи по хаті.—Вибачайте, але я так виспався, що мушу трохи проходитись. На прохід у двір ви мене не пускаєте, отже я хоч по хаті. Чудесна хатинка й оригінальна в ній будова! Правда!

Жандармові злипались старі, змучені очі, але він хитав головою і старався хіхикати.

Хіхікай, хіхікай, побачимо, чия візьме? Він мене руйнував, але він же мені й надавав сил. Ненависть, як і любов, давно вже сказано, рідні сестри і як одна, так і друга можуть щось дати. Я це побачив ясно тільки тоді. Моя ненависть була більша, ніж найжагучіша любов. Я чув кроки «калмика», як він ще важко

й по-старечому вступав на сходи. Голос його я розпізнавав на пероні, коли він говорив до когонебудь. На лице його я не міг дивитись без сладострасного, болючого пароксизму злости. Іноді годинами я сидів і чадно марив про те, як я наступаю йому на горло ногою і з гидкого роздутого лица його помалу видавлюється синій язик.

Я вже почав навіть скучати за ним, як він чогось довго вдень не приходив.

І все те робилось мовчки й непомітно для чужого ока. Чи то мені так тільки здавалось? Та й кому би то було видно? Степанюкові? Він був зайнятий своїм жолудком та, мабуть, і звук уже до таких історій. Офіцер? З ним ішла у мене комедія допитів, він знав тільки мої «показанія».

А більше я ніяких людей не бачив.

Раз по півночі я ходив по «ямі». Жандарм спав. Як я не стукав, як не кашляв, він рішуче й безсило спав.

Я взяв склянку й стукнув нею об карафку. Жандарм тільки зробив невеличкий рух і ще дужче засопів носом. Голова його, як звичайно, лежала на поручні канапи, а руки стомлено звисли вздовж тіла.

А, стара гидото? Ти спиш! Ні, ти не спатимеш. Ми не спатимемо.

— Слухайте, вахмістре!—підійшов я до нього й злегка штовхнув рукою в плече. Він повернувся, але прокинутись не міг.

От узять, схопять руками за горло і душать, душать до раювання, до крику щастя! А потім утекти...

І раптом я весь замер: та як я не подумав про це до цього часу! Утекти. Розуміється. Ключі від камери у нього в кишені: задушить, витягнуть ключі, одімкнути й тихенько вийти на сходи, знов замкнувши двері. А там... Просто йти на пограничну лінію! Хай вбиває погранична сторожа, але ліпше смерть у чи-

стім полі, під любовними зорями, в напруженню і щастю боротьби, ніж у «жовтому домику».

Ні, душити не можна. Я був занадто слабкий. Він міг підняти крик і все пропало. Треба обдумати.

Я обережно ліг на ліжку і став міркувати. Зробити петлю, кинути йому на шию і зразу сильно затягнути. Але як закинути на шию? Голова лежить на поручні й не пустить до шиї. Я шарпну і йому затягне тільки ніс або рота.

— Хе-хе-хе! Не спиться?—раптом зачулось з канапи.

Я аж сів на ліжку. Невже він догадався?

Ні, по виразу лица нічого непомітно. Але лице вже не таке сонне. Е, це неможливо! Він буде висиплятися і не спатиме тоді, коли потрібно! Треба інакше!

І от почалась гарячкова потайна гра у мене. Я хотів його вимучити так, щоб він спав, як убитий. Я хотів підбадьорити його і для того вдавав, що приходить мій кінець. Це, власне, мені не важко було робити, бо не знати, чи то був, дійсно, кінець чи гра. Я справді вже не хотів зовсім спати. Цілий день я ходив по ямі, іноді навіть забуваючи, де я і чого ходжу, чого хочу. Голова робилася все легшою, але вже не горіла, а палала. Часом мені здавалось, що у мене не плечах не голова, а великий язичок лямпи. І від цього мені було смішно й весело. Я говорив про це Степанюкові, а він пильно дивився на мене й гикав. А іноді зідхав і одвертався.

Мінасов же, дійсно, підбадьорювався й любовно поглядав на мене,—я давав йому велике задоволення. Він просто любувався мною й хіхікав радісно, щасливо.

А я теж хіхікав про себе.

Я вже винайшов спосіб. Коли він засне, взяти карафку, розмахнутись зо всієї сили й гепнути його

просто по виску. Смерть буде моментальна. Приємно було би розтягнути її, подивитись ще в наповнені передсмертним жахом паскудні очі, але... не можна, не варто ризикувати.

Треба тільки не пити в той день води, щоб карафка була повна. Правда, вона солідна, казенна, але все таки хто знає, якої міцності жандармська голова.

Я постановив:—цеї ночі. Сил більше немає. Ще кілька днів і мені кінець.

Моя постанова надала моєму вигляду, мабуть, ще більше виразности, бо коли в той вечір прийшов на свою чергу Мінасов, він аж руки потер, дивлячись, як я крутився по хаті.

— Гуляєте? Га?—спитав він хриплим від утоми, але уважним і задоволеним голосом.

— Гуляю!—радісно відказав я, не ховаючи радості, а, навпаки, підкреслюючи.

І його моя радість ще більше потішила.

— Гуляйте, гуляйте. Головка як ваша? Горить?

— Горить!—щасливо засміявся я і, раптом зупинившись проти нього, таємничо додав:

— А знаєте, я думаю, що мені хтось підмінив голову на казан з киплячою кашею...

Це його страшенно заінтересувало.

— Та невже?—скрикнув він.—Як же то так сталося?

— А так. Я спав удень, а хтось прийшов і взяв тихенько мою голову, а мені нечепив гарячий казан з кашею. І замість мозку тепер у мене сама гаряча каша... От штука!.. Ха-ха-ха!..

— Ха-ха-ха!.

Ми обое весело реготались і дивились один на одного гарячими, хитрими тильними очима.

— Так ви собі тепер так і гуляєте з кашею?

— Так і гуляю. Раз-два! Раз-два!

І я почав марширувати по хаті. А Мінасов дивився за мною й щасливо сміявся.

Потім на мене раптом упала втома. Я сів і сперся головою об стіл.

— А ваша голова часом не спалить столу?—вмить заклопотано спитав жандарм.

Я злякано підвівся й подивився на стіл. Ні, він був цілий.

— Не сідайте більше, ходіть,—порадив мені жандарм.

— Ходити? Добре, я ходитиму.

І я почав ходити. Я ходив, співав, говорив усе, що мені приходило в голову, а Мінасов слухав, піддержував мене і непомітно для себе починав куняти. Голова його якось відразу, як перерізана на горлі, впадала на груди і він на хвилину засинав. Потім, пробуджений моїм стуком або криком, підводив її, слідував за мною і знову засинав.

Годині о другій стало зовсім тихо на станції. Останній поїзд пішов, грюкнули останні двері під низом, замовк дзенькіт телеграфа, тиша ночі залила усі куточки. Тільки я ходив під кам'яною шапкою і з гарячою головою, з нелюдським напруженням вів свою останню справу.

Жандарм уже спав, не чуючи нічого: ні стуку склянки об карафку, ні топота моїх ніг, ні мого кликання. Рот йому роззявився і рідкі, злегка почорнілі зуби вишкірялись, як у здохлої собаки.

Я кілька разів зупинявся, брав карафку і робив пробу. Заносив руку високо над головою й прицілювся. Так, помилки не буде: карафка впаде якраз своїм масивним кінцем йому на висок. Тільки хрясне подла голова!..

Хай ще трохи, хай сон заволодіє цілковито станцією.

Сказати, що я думав у той час про волю, про те, як і куди бігти, про те, що з того вийде,—я не можу. Нічого я не міг думати. Те все вийде само собою, мусить вийти.

Та, власне, і про це я не думав. Я нічого, краще сказати, не думав. Я знав тільки одно: ось я зараз візьму карафку, розмахнусь і станеться щось таке, що мусить статися. Більше нічого. І тоді голова не буде гаряча, не буде страшних пароксизмів у грудях, не буде безсоння. Я буду спати, спати, спати. Я покладу голову на руку і спатиму, як у дитинстві, затишно й щасливо.

Жандарм щось зі сна пробурмотів. Я зупинився й похолов: він виспитьсся і тоді не можна вже буде. Чого ж я ходжу? Чого чекаю?

Я затих. Рука моя, як самостійна жива істота, незалежно від мене, помалу й бережно простягнулась і взяла,—не як звичайно беруть, щоб налити води, а вивернувшись, ніби наміряючись лити воду з дна. Затичка трималася міцно, але я старався все таки тримати карафку горизонтально, щоб не було сильного напору води. Бо при одній пробі вода вже випхнула затичку й розлилася по підлозі.

Жандарм знову ворухнувся, солодко почмокав губами й засопів знову. Голову він уместив ще краще для мене, немов спеціально для цього й ворухився.

Я підняв карафку, весь дрижачи, ступив на крок ближче й нахилився до сонного. Зблизька лице його було просто страшне,—змучене, блідо-зелене. Але я впився у нього й нахилявся все ближче та ближче. Його дихання вже легким теплим духом доходило до мого лица.

І вмить... щось кинулося мені в очі. Пам'ятаю, зразу чогось у грудях пройшов страх, невідомо чого, сліпий безглуздий страх. І той страх якимсь побитом вискочив на мене з лица жандарма!.. Я ще ближче

нахилився, вдивляючись у його лице. Яка знайома шия, груба, мужицька, прорізана глибокими зморшками! А брова... Ні, не брова, а очі... І не очі, а щось коло очей, якась рисочка, якась маленька рисочка, коло очей, чи коло брови, чи на виску...

Я швидко одхилився: він похорий на батька! У тата так само випинався на брові маленький вихорчик!

Пам'ятаю, я з якимсь незрозумілим, містичним жахом одсунувсь, поставив карафку на стіл і розтертяно зупинився. Потім знов навшпиньках, страшно хвилюючись, підступив до жандарма й нахилився, близько-близько. Вихорчик стирчав, дійсно стирчав! Я малим, сидячи у батька на руках, завжди старався пригладити цей чубчик до всієї брови та він не давався. А тато сміявся і, чогось трошки червоніючи, гаряче цілував мене.

І очі так само заплющені, маленькі та глибокі. І так же змучені бували, і теж, бувало, кротка, тужна втома лежали на них і жалко було будить тата.

Я навшпиньках, боячись загомоніти, одійшов до свого ліжка і сів. Я чув, що я вже не можу взяти карафку й замахнутись ще раз. Через що—я не знав і не думав. Я не міг думати: на мене раптом найшла надзвичайна, обезсилююча втома. Пам'ятаю, очам стало тепло, руки й ноги обм'якли, голова стала хилитись набік. Я ліг і перший раз за весь час почув себе зручно й затишно на жорстокій койці. Тепло з очей пройшло в груди, в мозок. Чудний спокій, сумний, миротворчий найшов на мене, неначе я виконав щось дуже трудне і важне.

А через якусь хвилину непомітно прийшов давно забутий сон і я вперше в цій ямі заснув затишним, теплим, дитинячим сном.

Ми проспали до самого ранку. Нас розбудив Степанюк, який прийшов з наказом вести мене на поїзд:

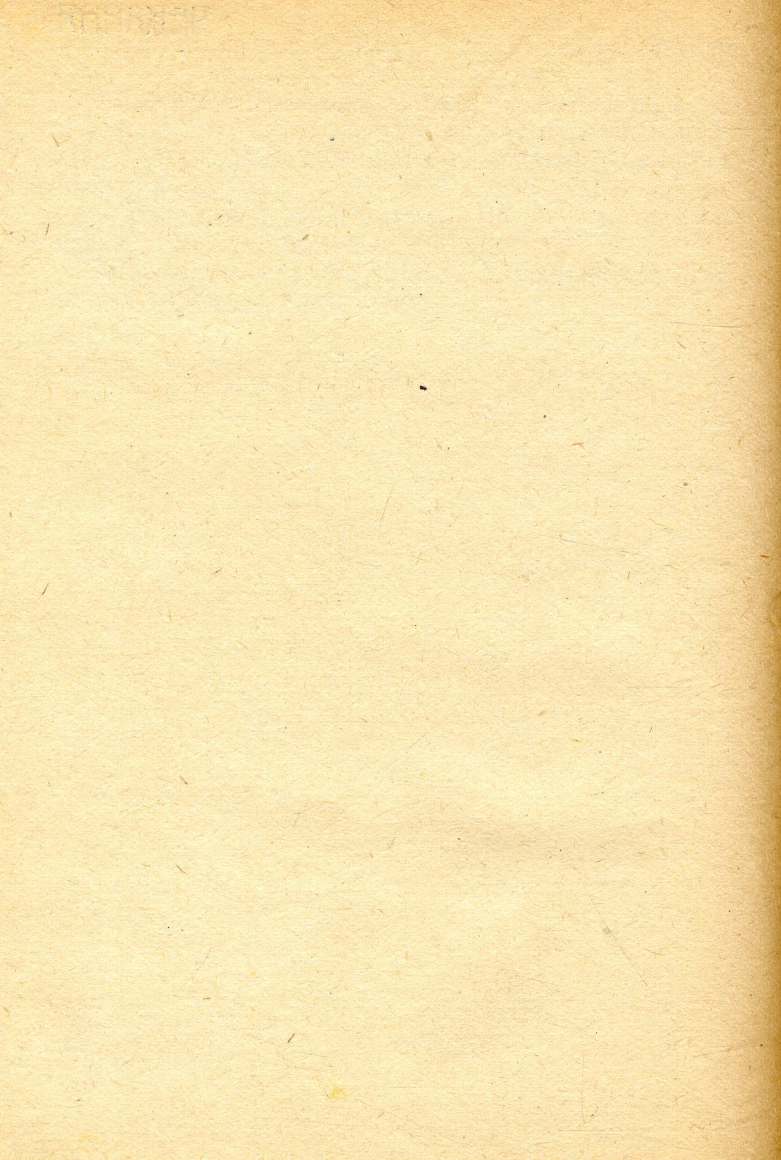
прибула телеграма з Києва—везти мене негайно туди.

Мінасов був вражений: і тим, що ми спали, і телеграмою. Але ще більше він вразився, коли я вийняв свого чорного годинника і, подаючи йому, без насмішки сказав:

— Нате для вашого сина. Він любить такі вещички... Беріть, беріть!..

Не знаю, чи взяв він, чи ні, а я годинника поклав на стіл і хутко вийшов з камери.

ЧЕКАННЯ

Чекання.

Пізно вранці, як сонце ставатиме на косарський обід, архирей має виїхати з Малих Вишеньок. Між Малими Вишеньками й Болотянкою в гаю, де кучеравляться дуплясті верби старезної, тінистої гребельки, проходить межа двох повітів.

Тут і чекають гостя: становий пристав Зеленкевич, болотянський батюшка та поміщик з с. Великі Вишеньки Глюзінський. У болотянського батюшки архирей зупиниться тільки на годину, щоб перепрягти коней і перемінить кучера: за Болотянкою є круча, з якої пристав не може доручити везти його преосвященство будлі кому, для цього запрошено спеціального візника. А в Великих Вишеньках зупиниться у пана Глюзінського на довший час.

Кроків за п'ятдесят від греблі на невеличкій могилі стоїть стражник Кавун і пильно дивиться у далечінь. Там, геть-геть аж попід самими Малими Вишеньками, на другій могилі, неначе муха на паляниці, ледве помітно чорніє стражник Андросюк. Тільки запалює смолоскип—і телеграма готова.

Так за далеких козацьких часів передавалися грізні звістки про наближення татар.

Сонце помалу підбирається на косарський обід. Трудно йому, мабуть,—розчервонілося, нагрілося, пашить теплом і блиском на всі боки.

Перед бричкою Глюзінського в позі умильної пошани мнеться тенор із містечка Задрипаного, Семен Козолуп. На ньому потертий фрак, вишивана сорочка та жовті черевички з чорними латками. Він крутить у руках рудого солом'яного бриля *à la rapata* і слухає пристава. На виснаженім, плескуватім лиці його з качиним носом написано й тривогу, й самовпевненість, і навіть вибачливу насмішку.

Пристав і батюшка хвилюються. Батюшка—неспокоїно, тоскно, з виразом людини, яку ловлять; пристав—зклопотано й весело, як чоловік, що сам ловить. На ньому все блиска й горить: гудзики, погони, білий, як сніг полюсів, кітель, червоні, соковиті губи, циганські очі з синіми баньками, ляковані чоботи. Він уже все оглядів і провірив: греблю направлено, дорогу вирівняно, а по боках, як наказував, повтикувано молоді деревця. Фасонисто і немов справжні деревця. Нагорода мусить бути обов'язково.

От тільки цей архаровець—Козолуп! Звірся на нього, а він тобі такий фортель одлупить, що не то що нагороди, а світу божого не побачиш.

— Слухай, Козолупе, скажи ти мені щирю правду, —трохи не п'ятий раз питає Зеленкевич,—чи служив же ти у архирея? Останній раз, христом-богом, як чоловіка, прошу, говори ж, сукин син, по-правді: служив?

Козолуп стискує одним плечем, посміхається й покірно відповідає:

— Служив, вашескородіе...

— За кучера?

— Так точно, за кучера

Розмова ведеться навіть у тім самім порядку, але батюшка слуха її з напруженням і турботою. У кашта-

новій натопирченій рясі, насиченій густим духом нафталіну, та з замореним лицем і тоскними очима, він похорий на засиджену квочку.

— А як же ти в півчих опинився?

— А по случаю восхитительного голосу, вашескородіє...

Тут Козолуп рішуче переклада з одної руки в другу «панамський» бриль і, маючи покласти кінець усяким сумнівам та малодушію, одверто й гаряче говорить:

— Дозвольте із'яснитися, вашескородіє! Скажу вам как подобаєть правді. На певческое заняття я перейшов, када говорить по справедливості, просто как воно образованое й льогкое. А весь мій тембер, ваше-скородіє, в кучерськім делі. Їй-богу, ваше скородіє! Пушай це необразованість, а я вам прямо признаюся і більше нічево. І не стидюсь, ну, що ж, хто до чого способний. Скажу так, вашескородіє... — звиніть тільки, батюшка, за глупі слова мої,—нехай мені скажуть: «будь ти, Козолуп, за первого тенора у архирейськім хорі або за кучера у последнего поміщика», так от, накажи мене бог, візьму кучера! Їй-богу!...

І Козолуп, немов сам собі дивуючись, стискує плечима й посміхається.

— Артист, виходить,—кива на нього батюшці Зеленкевич.—Так чого ж ти не служиш за кучера?

— По слабості спиртних напитків, ваше-скородіє,—винувато зідхає й потуплюється Козолуп.—Не можу на пункті вдержатися. У мене пункт—полкварти, ваше скородіє. Как удержусь —давайте віз пуху, на кур'єрських провезу і пушинки не розгублю. Ну, как перейшов за пункт—годі, злізай з некипажа. Тільки ви не сумнівайтесь, ваше скородіє, за сьогоднішній день. Довезу он як! Не за деньгами стало, ваше-скородіє. П'ять рублів, понятно, тоже пішки не ходять, ну, тільки ж... Давно вожжі в ру-

ках не держав, їй-богу! Голову, вашескородіє, даю, що в благополучності все буде! Вірте совісті...

Пристав усе ще вагається.

— Чорта мені з твоєї голови. Завезеш кудись у кручу, а я що тоді з твоєю головою буду робить? Був такий случай торік в однім повіті,—повертається до батюшки Зеленкевич,—їхав отак само, як от тепер, архирей по єпархії. Ну, нічого. Тільки, розумієте, круча там по путі була, а внизу став. Як у нас. Ну, спеціального кучера, от вроді Козолупа... Ну, ти, брат, не потискуй плечима—знаємо ми вас. Просять, розумієте, сукиного сина: серце, голубе, радість наша, ради бога, не підвези ж москаля. І що ж ви собі думаєте: завіз падлюка прямісінько в став!

— У став?!—з жахом шепоче батюшка.

Глюзінський ліниво й зневажливо посміхається під жовтими й рівними, як пучки житнього колосу, вусами. Мабуть, він зневажає й архирея, й цього жалюгідного попа, й пристава, з якими вліз у компанію.

— У самий ставок завіз, анафема!—сміється Зеленкевич.—Чи од страху, чи перестарався, чорт його знає. А пристава змістили. От тобі й головою ручався!

Козолуп вибачливо посміхається.

— Ми не спужаємся. На день по три архиреї вжив. От тільки, вашескородіє, нащот півкварти—звольте милость, як обіщали, побезпокоїтьця.

— А без цього не можеш?—з цікавістю і не без співчуття питає Зеленкевич.

— Нікак нет, вашескородіє, без півкварти ручательства не даю. Це по совісті. Как півкварти не буде, амінь, без темберу повезу. Більше теж не треба. Ну, щоб з тембером—нада півкварти.

Батюшка від хвилювання не розуміє і пристав поясняє йому. Потім вийма наготовлену пляшку горілки й дає Козолупові.

— На, бери... Я держу своє слово. Але гляди, брат, як що трапиться, такий тембер тобі пропишу, що й себе додому не довезеш. Чекай тут, нікуди не ходи, а то наклюкаєшся десь. А як проїде архирей, зараз же до батюшки.

Козолуп дуже охоче хитає головою, робить страшенно уважний вигляд, а сам тимчасом обережно хова горілку в кишеню. Потім непомітно одходить під верби, вибиває затичку, любовно обтирає пляшку й солодко п'є.

Сонце вже давно перетягнуло за косарський обід. Тіні від лоз, де стоїть бричка Глюзінського, скорочуються. Глюзінський починає позіхати й подивлятися на годинник. Батюшка все частіше й частіше витирає піт білою з рожевими яблуками хусткою.

Раптом на греблі чується стукіт коліс. Всі озирються й чекають. Незабаром в зеленім коридорі старих дуплястих верб з'являється селянський віз, запряжений парою шкапенят, похожих на дві тарані. На возі сидить дядько з широкою добродушною бородою, а за його спиною лежить хтось.

— Ну, от чортяка їх таки несе!—говорить Зеленкевич.—Що ж там той йолоп Микитенко? Сказано йому, дурню, нікого не пропускать по цій дорозі. Ей, ти там! Куди? Завертай назад! Назад к чортовій матері!

Зеленкевич кричить і махає рукою, але дядько їде собі далі. Він теж щось говорить і посміхається.

— Козолуп! Підиди, брат, турни його к чортам собачим звідси. Хай другим шляхом їде... Ну, сволоч народ! Якраз йому тоді треба їхати, як не можна.

Козолуп хапливо зводиться, біжить до дядька, мотаючи хвостом фрака, й зупиняє коней.

— Повертай назад! Чуеш, що тобі приказують. Лізе.

У дядька зелений, розплесканий, як шапка старого гриба, картуз і сині, добрі очі. Він не перестає посміхатись і лагідно говорить:

— А мені господин урядник, спасибі їм, дозволили. Вперед преп'ятували, то правда, а потому согласились .«Іжжай, кажуть, як їхнє благородіє господин справник»...

— Восхитітельно,—нетерпляче строго згоджується Козолуп.—А господин пристав тобі приказують: завертай назад і шабаш. Поняв?

Дядько охоче хитає головою, все дуже добре розуміє і знов говорить:

— Ну, я й поїхав. Атож. Думаю: просить буду господина пристава, а вони, спасибі їм, і дозволять. Мені в Задрипане. Стара моя заслабла, так на операцію везу, хай господь милує. Бог його зна, як воно вийде, ну, тільки дохтур наказував на рано бути. А вже, горенько наше, й нерано. Задержали нас господин урядник. Задержали, хай господь милує. Ну, дякувать, випустили. Говорять: «як господин пристав постановлять»...

Зеленкевичеві надокучило чекать і він кричить:

— Ну, що ж там? Козолуп!

Козолуп здригує, поспішно бере за мотуз'яні віжки й повертає коней назад.

— Ніззя. Не приказано. Ето архирею без надобності... У тебе жона, у мене бабушка, а їм нада проїхать. Другим шляхом шкандибай. Мало тобі дорог? Ач, рисаки які!.. Ну, ти, паршива, ще мені тут шукатись!

— Козолуп!!—чується сердитий крик пристава.

Козолуп злякано кидає коней і підтюпцем біжить до брички.

Тоді дядько замотує віжки на люшню, зіска з воза й, розгладивши сорочку на грудях, з батогом у руці йде з Козолупом. На возі він здавався вищим,

тепер—це коротконогий, крем'язний і незграбний чоловік.

Кроків за десять від панів він скидає картуза і з тою ж посмішкою—не то ласкавою, не то сумною—низько уклонившись, починає викладати своє прохання.

Пристав сердиться, вияснює, дядько охоче згоджується, але знов таки провадить своє. Почувається, що хоч би тут з'їхались пристави зо всієї губернії та разом з губернатором почали йому товкмати, він все так само буде посміхатись, згоджуватись, а потім говорити своєї далі.

Але, зрештою, діло все ж таки вияснюється: їхати цєю дорогою дядькові ніяк не можна. Іншим же найближчим шляхом, то правда, вийде верстов з двадцять кроку. З цим нічого не зробиш: що правда, то правда.

Але от щодо прохання дядькової слабої баби—почекать край дороги проїзду архирея та попросить у його благословення—так це... що ж... це можливо. Так, край дороги, он там біля деревинок, можна.

— Тільки щоб мені деревин не порушить, а то викину разом з старою твоею он туди жабам у болото. Чуєш?

Дядько кива головою, сміється на жарт пристава і йде з картузом і батоном у руках до воза. Поставивши коней збоку на поважній дистанції від деревинок, він тихо переказує свій старій про результат балачки. Лице баби вимучене, без крові, аж сіре. Здається, коли проколоти на ньому шкуру, то з його потече рідка, білувата водичка. Губи потріскані, сині; баньки очей темно-жовті. Вислухавши чоловіка, вона з усиллям вдячно христиться й терпеливо заплющує очі.

Сонце стоїть уже над головою. Тіні короткі та чорні, як плями чорнила. Нагріте повітря хистко коливається по степу і далека Широка Могила з тем-

ною цяткою Андрюсюка розпливається, хитається Хліба застигли, не рушаться.

Пристав, батюшка і Глюзінський поїхали обідати до батюшки, наказавши Кавунові негайно бігти до них, як тільки на Широкій Могилі з'явиться дим.

Козолупові не сидиться. Він то встане і, приставивши руку над очима, вдивляється в далечінь, то йде до дядька вниз.

Дядька звуть Трохимом, а жінку його Мотрею. Вони з Ясиноватої. У них дома залишилося п'ятеро дітей, з яких найстаршій Меланці чотирнадцятий рік. Як умре стара, хай господь милує, що тоді? А в старій грижа. Терпляча вона, стара, довго не піддавалася, а це взяла та й не видержала.

Козолуп співчуває, потішає, але йому стає нудно. Він вертається на могилу й знов заводить розмову з Кавуном про те саме.

Кавун мовчки понуро слуха, йому вже остогидло базікання цього п'яного, прищелепуватого чоловіка.

— Ні, ти це зобрази!—кричить з захопленням Козолуп:—Четверик коней? Га? Та ти думаєш, що таке кінь? Так собі, худоба, як той казав? А, братіку, брешеш. Кінь теж, брат, знає, якою у тебе тембер. От, скажемо для блізіру, посади тебе за фізгармонію. Бачив фізгармонію?

— Я з вами свиней не пас!—раптом несподівано з хмурою зневагою кидає Кавун.

Козолуп непорозуміло змовкає і, кліпаючи очима, якийсь час мовчки дивиться в одвернуте лице стражника.

— Ето проти чого?—нарешті промовляє він.

— Проти того, що начальственному лицю тикать не помагається,—дивлячись, як біжить широченна пляма тіні по хвилястому житі, відповідає Кавун.

— Ах, покорніше звиніть!—поспішно і з полегшенням скрикує Козолуп.—Понімаю... Очень зви-

ніть. Тільки я, знаєте, проти того за фізгармонію, що, скажемо, сяде за неї один чоловік і сяде другий. Єсть тембер і той тобі так заграє, що душу по сльозинці йому, сволочу, оддай і то мало, а другий... хоч плюнь та розітри. От така сама, брат, штука і з конським предметом. Ти думаєш як?

— А перекинете ви архирея...—раптом з легкою посмішкою пускає Кавун.

Козолуп від несподіванки на мент замирає. Потім схоплюється на коліна, люто б'є себе кулаком у груди й скрикує:

— Я перекину?

— Та вже ж не я

— Я перекину?!

— Та не я ж, кажу.

Козолуп з безмежним здивованням озирається навкруги, немов кличучи весь степ послухати цього чудного, божевільного чоловіка. Далі безнадійно й з призирством маха на нього рукою, сідає й починає закурювати.

Недалечко дрібно й безсило, як прив'язаний за нитку до небесного шатра, б'ється в повітрі кобець. Кавун байдуже слідкує за ним.

Степ хитається, переливається і біжить за обрій, де зблідле від спеки небо зливається з гарячим синюватим туманом на землі.

Козолуп робить цигарку й весь чам здивовано й ображено хмикає. Щоб він перекинув! Ха, цього йому ще ніхто не казав. Ну-ну!

Він умить одклада цигарку й хмуρο лізе в кишеню. Вийнявши напівпорожню пляшку, мовчки витягає затишку й підносить до рота. Але тут же скидується і простяга її Кавунові.

— Для любопитства ковтнуть трошки?

Кавун повертає своє понуре з важким носом лице, уважно дивиться на горілку й одвертається.

— На начальственим посту не помагається тетим заніматьця...—крізь зуби цідить він і спльовує.

Козолуп стискує плечима і п'є сам. Потім обережно ховає пляшку в кишеню і, як ні в чім, знов починає розмову про те ж саме.

Тіні стають все довшими, але вже в другий бік лягають. Там, де стояла бричка з панами, холодку нема і сонце блищить на клаптиках сіна та недокурках.

Трохим сидить на возі, звівши ноги в рудих задеревенілих чоботях і тоскно водить очима навколо. Не їде архирей. Ах, горенько, горенько. А доктор наказував на рано бути. «Та гляди,—казав,—не гайся, бо може померти, сам винен будеш».

Атож, сам доктор так сказав, спасибі йому. Над вербами прожогом пролітають дві дикі качки і, тонко та дзвінко розриваючи крильми повітря, зникають у тому боці, де видно на горі біленькі хатки Болотянки з двома вітряками збоку. Хати в розквітчаних садках схожі на наречених у білих фатах, а млини, немов піп та дяк, благословляють їх, розставивши руки в широких рукавах.

Трохим глибоко зідхає і, нахилившись до Мотрі, пильно й сумно вдивляється в неї. Сіре лице з пукатими баньками очей, покритих синявими віками, непорушне. У куточках губ замерли мушки з золотисто-зеленими спинками. Дихає чи ні?

Трохим легко змахує мух і дивиться. Губи ледве помітно ворухнулися. Ну, слава богу й за це.

— А що, ще жива стара?—чується голос за спиною.

Трохим підводиться: стоїть той самий чоловік, що в архирея за кучера буде.

— Дякувать богові, жива ще. Жива, бог з нею. А як далі буде—не знать. Того вже сказати не можу. Ой, не можу, та не можу. І хотів би чоловік сказати, та не сила його.

— Нічого, дядьку, ти не внивай. Поклади упованіє на мене. Верно. Я доложу архирееві. Я поговорю з ним про тебе. Архирей у бога не то, що ми. Ти молись хоч сорок дней і ночей та й нікоторого означення. А архирей руку возложив, шепнув богові пару слів і стара твоя хоч танцюю. А що ти собі думаєш? Верно.

Трохим теж не сумнівається в цьому, та от біда: чи доживе стара.

— Доживе!—глибоко переконаним голосом завіря Козолуп. У такий день, коли він буде везти самого архирея, щоб якась там баба не дожила.

— Об'язательно доживе, ти про це й голови не клопочи собі. Як можна! Це ж, брат, як на долоні тобі написано. Ти що собі думаєш, що це так собі, як той казав, спроста повстрічались ми тобі на дорозі: я, значить, та архирей? Тут, брат, сам бог так тобі підстроїв. Ага! А ти б собі **как** думав? Е, чоловіче, у бога ходов много...

Мотря ворухиться і скрипучим, зусильним голосом говорить:

— Дай боже здоровля за... добре слово... Хай господь не оставить... за ласку...

Вона силкується розтулити смажні сухі уста в посмішку і вдячно кліпає очима до Козолупа.

— А що? Хіба неправильно розсуждаю?—задоволено скрикує Козолуп.—От, тітко, ще так затанцюємо, що держись... Ха!

Трохим сумно й ласкаво хитає головою, а Мотря стомлено заплющує очі; але по виразу її лиця видно, що вона все чує, розуміє й повна терпіння та непохитної, всецілющої віри.

Козолуп же знов підтверджує своє обіцяння поговорить з архиреем і починає оповідати, як він колись возив по три архирей на день, а коні не коні були, а чисті тигри. Тільки оком кивни і як людина тебе розуміє

Трохим ввічливо, але неуважно виявляє здивування й з надією погляда на могилу, де нерухомою масою, як кам'яна баба, сидить стражник Кавун.

Спека побільшується, густішає, звуки стають глухішими. В жовтозеленій осоці болотця кумкають жаби. Тон їхнього кумкання скорбний, жалібний, повний тяжкого непорозуміння. Здається, їх боляче, невідомо за що, хтось скривдив і вони покірно, недоумінно стогнуть і жаліються комусь. У-ум! У-ум!

Стомлені спекою конячинки стоять, похнюпившись і притулившись головами одна до одної. Вони немов слухають жалі жаб, немов їхню кінську долю оплакує тихе болотце.

Трохим теж затих і сидить коло старої, непорушно дивлячись у землю. Над їхніми головами безшумно носяться ластівки, неначе виписують незримі хрести.

— Не видко, Трохиме?—часом чується тихим шепотінням від Мотрі.

Трохим скидає очима на могилу, де сидять Козолуп та Кавун, і сумно відповідає:

— Ні, не видко ще, мабуть.

Жаби стогнуть. Самотно, безнадійною покірністю звучить їхня скарга в застиглому гарячому повітрі. У-ум!.. У-ум!

— Ох, недобре мені, Трохиме!—шепоче Мотря.—Смертонька моя...

Трохим із боязкою тугою дивиться на неї і тихо говорить:

— Потерпи, Мотре... Може бог дасть... архирей... Що ж робитимеш?

І в голосі його чуються ті самі ноти, що й у кумканню жаб.

— Наказував дохтур, щоб рано бути...—несміло додає він,—та задержали нас. Ай, горенько. Задержали, хай господь милує...

Мотря мовчить і не знати, чи чує вона.

Аж ось, нарешті, архирей їде,—на Широкий Могилі скибчасто й розпливчасто задиміла козацька телеграма. Кавун у ту ж мить поїхав у Болотянку сповістити пристава і Козолуп тепер сам на могилі. Він то присідає, то лягає на землю і весь час з-під руки дивиться в той бік, де, на його думку, мусить з'явитися карета архирея.

Трохим сквапливо садовить Мотрю, підкладаючи їй під спину солому й свитки. Він щохвилини христиться, витирає рукавом піт і подивляється на Козолупа.

Мотря, схвилювавшись, сидить напівчувствenna з заплющеними очима і тільки часом безсило й трудно роззявляє рота, по кутках якого вперто прилипли зеленкуваті мушки.

На греблі чути стукіт брички. Це—пристав, батюшка та Глюзінський. Козолуп зараз же підбігає до них, з піднятим заклопотанням вмішується до розмови й жадно зазирає всім у вічі. Балакають пошепки.

Кавун знов на могилі й подає знаки.

Бричку ставляють на другий бік дороги проти Трохимового воза і ждуть.

Іноді Козолуп серйозно, але підбадьоруюче підморгує Трохимові, показує на себе пальцем і заспокоює кива головою: не бійся, мовляв, я тебе не забуду.

Трохим посміхається неуважною посмішкою й непокійно мнеться. Він без картуза, сонце пече йому голову й витягає на лоб дрібну росу поту, але Трохим з поштивости перед начальством не втирається.

Мотря сидить рівно, мертво, в позі єгипетських фараонів, з заплющеними очима і блідим, загостреним носом.

Умить Кавун дає останній знак—себто збігає з моголи.

Ще з пару хвилин напруженого чекання і на горбику з'являється екіпаж, запряжений четвериком коней устяж

Батюшка судорожно обсмикує рясу, хапливо христиться і, витягнувши шию, трепетно застигає. Тепер він скидається на квочку, що зачула шуліку.

Пристав блідий, серйозний кидає навкруги короткі пильні погляди, притримуючи шаблю витягнутою «по швам» рукою

Навіть Глюзінський вирівнюється.

Стріча проходить якнайкраще. Архирей—маленький, зморщений дідок—зовсім не страшний. Привітний, не строгий, говорить просто, тихим голосом, але, видно, дуже стомлений. Через це у нього трошки гидливий і незадоволений вираз лица. Спочинуть би як слід.

Зачувши це, пристав, батюшка, Глюзінський прожогом кидаються до своєї брички й кажуть кучерам швидше везти до батюшчиної господи.

Пристав, побачивши Козолупа біля карети, ще на хвилинку зупиняється й голосно говорить до нього:

— Козолупе! Ти ж, голубчику, щоб у свій час був на місці. Чуєш? Їх преосвященство до Болотянки доїдуть з цим кучером, а там уже ти постарайся. У нас, ваше преосвященство, за Болотянкою есть, так сказати, возвишеность. Так ми в безпокойстві вашого благополучія надійного кучера... Знакомого з місцевістю... От цей.

Козолуп мене бриль і з боязкою соромливістю кліпає очима.

Але архирей тільки стомлено хитає головою й торкає парасолем кучера: їхати.

— Поїжжай!—офіцерським, піднятим голосом командує пристав.

Але тут виходить невеличка задержка. Козолуп раптом чогось хвилюється, ступає крок наперед і ненатурально-голосно викрикує:

— Ваше високопресвятительство!

Архирей здивовано зиркає на чудного чоловіка. Батьюшка, передчуваючи непевне, укривається холодним потом, а пристав грізно нахмурює густі циганські брови.

Козолуп немов ковтає щось і від хвилювання не може вимовити ні слова.

— Ну, що тобі?—досадливо оглядаючи його, кривиться дідок-архирей.

Козолуп робить усилля й хрипко говорить:

— Покорніше звиніть, ваше... високопресвятительство... Болящий мужичок... То-єсть, ваше пресвященство, жона у його... Благословеніє ваше... Рак, значить, на операцію. Он там...

І Козолуп поштиво показує брилем на Трохимів віз.

Архирей слухає нетерпляче.

— Нічого, братець, не розумію. Благословить? Болящий? Так?

— Так точно, ваше...

— Нехай до церкви під'їде, завтра всіх буду благословлять.

І архирей знов легко торкає в спину кучера. Коні м'яко натягують посторонки й екіпаж плавко пропливає повз Козолупа.

Пристав, перегнувши тіло з брички, люто щось шипить останньому й грозиться кулаком, але Козолуп нічого не помічає. Він стоїть і непорозуміло дивиться услід архирееві.

Коли за греблею стихає стукіт екіпажів, Козолуп помалу одяга «панамського» бриля і хмуро, роздумливо спльовує.

— Да-а, восхитітельно,—промовляє він крізь зуби й повертається в бік «болящої». Але в той же мент зупиняється: Трохим якось підозріло метушиться біля воза. Мотря знов уже лежить, а дядько тупчиться коло неї й безпорадно озирається. Помітивши Козолупа, він раптом розтертяно посміхається й хита головою на жінку.

— От, не доїхала...

— Та невже померла?!

Трохим з винуватим і розгубленим виглядом розводить руками. Потім зачинає ходити круг воза, підбирати з-під його натрушену соломку і складати на передок.

— От так інстанція!—говорить Козолуп і підходить ближче. Лице Мотрі, затверділе й одразу якось висохле, покрите зеленкуватими плямами мушок. Вони купчаться в куточках очей та губ і моторошно бачити, що віки від цього навіть не здригаються.

— Да-а, це, називається, дождалися...—знов бурмоче Козолуп.

Трохим довго стоїть і дивиться кудись убік нічого не бачачими очима, потім машинально, мовчки вилізає на віз і задумливо шарпає віжками. Конячинки ліниво й неохоче сіпають візок. Од цього голова Мотрі хитається з боку на бік, немов вона чогось не похваляє.

Козолуп не рушиться й пильно слідкує за Трохимом. Бачачи, що той їде просто, а не назад, як йому тепер уже слід би, він наганяє віз, з рішучим і непохитним виразом вистрибує на нього і, беручи віжки з рук мужика, повертає назад.

— Сидіть, дядьку, доїдемо разом. Вам же в Ясиновату? Ну, й мені туди. Но-но, куди?

Трохим покійно випускає віжки і в чудній задумі застигає. Козолуп знаходить у соломі батога, з злі

ною насмішкою оглядає його й сердито лупить шка-
пенят.

— Ан-но, ви, рисаки!

Пізно ввечорі стражники Кавун та Андросюк хо-
дять біля могили й довго лютими, надірваними голо-
сами гукають Козолупа. Але в відповідь їм тільки
чується безнадійне, недоумінне, повне незаслуженої
образи, кумкання з темнозеленої осоки. У-умм!..
У-умм! У-умм!

ТАЄМНІСТЬ

Таємність

З великим спокоєм самозадоволення я можу, на-
решті, розказати всю ту історію. З великим
спокоєм і сумом людини, яка по довгому блуканню й
шуканню істини прийшла до свого справжнього
призначення!

Я знаю—вузенькі душі, зашкарублі мозки будуть
вигукувати свої звичайні сентенції про зрадництво,
про «лакомства нещасній». Я знаю—багато таких, як
я, будуть стискувати плечима на мої одверті слова;
але мого спокою й певности в собі вони не збаламу-
тять.

Ось я одверто й просто кажу: геть усякі шукання,
геть усякі карколомні проблеми, геть загадки, таєм-
ності. Годі з нас крикливих обіцянок, «творчих про-
цесів», ідеалів, непевности й обманів. Життя—не скач-
ки з перепонами. І не панахида, на якій треба стояти
з скорбним виразом лица та нудьгою в душі.

Ось я одверто і гордо кажу: я—помічник проку-
рора, я—оборонець законів, порядку і всього строю
життя. Раніше я страшенно образився б, якби мені
хто сказав, що я буду помічником прокурора і суди-
тиму «товаришів». Але тепер мені смішні ті дитячі
настрої, наївно-дурноваті і шкідливі разом із тим.
Мені смішні ті бородаті хлопчики, мої товариші з гім-
назії, які й досі не вийшли з гімназійальної стадії роз-

витку. Ті ж «конспірації», бумажечки, книжечки. Так само скидають шапку перед словом «народ», «ідеал», так само «руйнують», «творять», наївно вірять в таємності життя і шукають свободи.

Що є свобода людини? Це той стан її, коли вона може робити все, що хоче.

Я теж шукав свободи і був рабом; протестував проти насилля і був насильником.

Коли мені хотілось розіміяти організм якимсь дужим переживанням, хоча би й картами чи вином, я завжди насилував себе і соромився своїх бажань.

Тепер я щодня і п'ю, і граю в карти, і читаю ті книжки, які мені хочеться, і вожусь з людьми, які мені до вподоби; я роблю все, що бажано мені,—і почувую себе цілком спокійним, задоволеним і не насильником. Я теж бажаю поступу і служу йому, але я це роблю помалу, упевнено, без гвалту і твердо.

Перш усього я люблю порядок.

Я не вірю, що непорядком можна дійти порядку.

А всякі ідеали, фантастичні пляни—це, насамперед, непорядок. Це руйнує звичайний, нормальний хід життя. Різні «неосяжні простори»—не просто лукавство ледачих і ненормальних людей, які не хотять робити малого діла. Для того, щоб жити, я мушу бути певним у тому, що і де я роблю.

Раніше я блукав по різних надхмарних країнах і через те не бачив землі. Тепер я бачу кожний свій крок.

Я знаю, що робитиму завтра о четвертій годині, знаю, чого не робитиму о дев'ятій.

Бо я певний у собі.

І тому я більш усього не люблю непевности, таємности, загадковости. Через них я загубив кілька років свого життя. Через них гублять молоді наївні люди все своє життя.

Я хочу розказати одну історію, яка мене вирятувала, для того, що може вона спричиниться до рятунку інших. Коли я нею поможу хоч одній душі, я оправдаю своє завдання.

Ця історія трапилась у нашому городку, де я жив після того, як мене викинули з університету (А викинули мене через те, що я хляснув педеля по плечі і ні з того ні з сього закричав «Пролетарії всіх країн, єднайтеся!»).

В Гнилятині (так зветься наш городок) я ходив з мелянхолійним виразом лица, з знайомими поміщичками удавав із себе надзвичайного бомбіста і носив завжди чорну косоворотку. Граючи з приставом у карти, я часто понуро замислювався і несподівано запитував, чи в сибірських каторгах можна мати при собі свою подушку. Такі питання викликали до мене увагу і боязку пошану з боку дочки пристава. Але як я мав уже наречену Полю, дочку начальника місцевої тюрми, то далі глибоких і всмоктуючих поглядів у нас не пішло.

Але не дивлячись на мелянхолійний і многозначний вигляд бомбіста, моя природа і тоді вже протестувала й виробляла в мені риси мого характеру, які помогли мені вибратись з тої історії розумно й спокійно.

Почалась же та історія так.

Я виїжджав на тиждень з Гнилятина.

Приїхавши, я переодягся і почав робити гімнастику. (Я щодня вранці і ввечері роблю гімнастику: це сприяє порядку тіла і душі.)

Раптом хтось постукав у двері. Стук був схожий на стук Полі, тільки більш нервовий і нетерплячий. Я крикнув «ввійдіть»—і, не покидаючи гімнастики, ждав.

Ввійшла таки Поля.

Я хитнув їй головою і сказав «добрий вечір», роблячи в позі випада маленькі круги руками по системі Мюллера. Мій принцип: ніколи ні при яких обставинах не покидати того, що почав робити.

Розуміється, Поля зараз же за це розсердилась.

Не дивлячись на всі свої емансипації, вона ніколи не могла збагнути тої ідеї, яка проводиться до кінця.

— Ти не можеш перервати на чверть години гімнастики?

Хоч тон був такий, що можна було чекати якогось вибрика з грюкотом дверей; я все ж таки хоч кротно, але твердо одповів:

— Ні, Полю, не можу... Ти знаєш мій принцип...

Вона не дала договорить.

— Я не про принципи прийшла з тобою балакати. У мене єсть важна справа. Я тебе прошу... Чуєш?

Її лице, справді, виявляло щось незвичайне.

Правду кажучи, мені тоді не дуже подобалось ні лице її, ні постать, ні характер.

Лице її було довгасте, дуже бліде і якесь таке, як бувають булки, спечені без блиску. У цій булці були вліплені двоє очей, похожих на чорненькі гудзики од черевиків. Гудзики ці завжди непокійно і з напруженим шуканням крутились на всі боки. Постать була тонка, плескувата, з запалими грудьми.

— Моя наречена не ходила, а все спішила кудись, все турбувалась, все боялась чогось. Поговоривши з нею годину і зоставшись потім на самоті, чоловік себе почував так, ніби після гуркоту, гамору й хапливості їзди в поїзді опинився в тихій-тихій хаті.

Ми були вже давно заручені, але я, так мовити, лише принципіально мав її за свою наречену.

Мій принцип: в сім'ю кожна половина мусить вносити свою долю; я мав внести працю, а вона—гроші. У батька ж її був чималий хутір, який він і давав за нею. (Між іншим, потім, на щастя, виявилось, що хутір був перезаложений і крім того належав не тільки її батькові, а ще й двом братам його. Але це не стоюється до історії.)

— Ну, Михайле! Ти перервеш свою гімнастику? Мені ніколи.

Я зробив круги згори вниз, потім переставив ногу і почав робити знизу вгору. Між кожним змахом рук я міг їй одповісти.

— По... че... кай... За... раз... скінчу...

На жінок твердість характеру впливає, як на запального адвоката «предусматривающая статья»:

Поля шпурнула торбинку свою на моє ліжко й мовчки, з обуреним виглядом сіла на стілець.

Коли я скінчив свої вправи, вона мені оповіла таку історію. (Я, звичайно, випускаю гарячу передмову її, яка більше торкалась моєї персони, ніж історії.)

Тиждень тому, на другий чи на третій день як я виїхав, на станції у нас арештували двох добродіїв. Арештували так несподівано, таємно й загадково, що сам жандармський ротмістр Кочетков не знав, кого й за що він арештував. За годину перед прибуттям кур'єрського № 14 Кочетков дістав з губернії телеграму з наказом арештувати двох злочинців, які мають такі то прикмети і їдуть в купе першої кляси. Таких, дійсно, знайшли—і арештували.

Вони не боронились, не противились, але—їх (з наказу з губернії) зв'язали й під вартою двох десятків салдат одвели в городську тюрму.

— Ти уявляєш? Двох десятків! Уяви собі тільки: зв'язали і під конвоєм двох десятків... Ти розумієш?

Я нічого не розумів, але це було, справді, досить дивно й таємно.

В тюрмі ж їх моментально розрізнили, розсадили по різних камерах. А камери пильно-пильно ізолювали; поприбивали над вікнами «щити», випорожнили сусідні камери, щоб не було зносин ні з одним чоловіком, а до дверей приставили спеціальних дозорців. (З цими дозорцями вийшла ціла катавасія: ніхто не одважувався стояти біля таких «важних» і таємних злочинців.) Але найголовніше те, що ніхто нічого не знає про цих людей: хто вони, звідки, куди їхали, повіщо—невідомо. Сами вони абсолютно нічого не говорять, мовчать і більше нічого. Паперів при них ніяких не було. Цілковита тайна.

— Ти розумієш?

Я сидів з похмуро-заклопотаним виразом.

Власне, клопоту мені від того особливого не було, але показати це Полі було б так само розумно, як ударить педеля по плечі й заревти: «Пролетарії, єднайтеся».

— Так... Треба буде той... гм!.. А вони хто—есери чи есдеки?

Поля аж крутнулась на місці.

— Ах, господи. Та кажу ж тобі, що нічого невідомо!

«Ні, то якого ж чорта, голубко, тобі треба од мене?!»

— хотілось мені запитати мою наречену. Але я ще більш похмурився й глибокодумно пробурмотів:

— Умгу!.. Так... Треба буде той... Очевидно, серйозні партійні люди.

— Я теж думаю,—з захватом прошепотіла Поля.

Треба мати на увазі, що моя наречена тільки й мріяла про «народ», партії, бомби, страйки. І щоб усе це було страшенно таємничо, щоб побільше конспірацій, шифрів, паролів. Вона навіть мені посиляла з Гапкою зашифровані записки.

Признаюсь, у той час і на мене наше одкриття, себто, що це були серйозні партійні люди, зробило таки вражіння. І знов зробило тільки тому, що ми

ніколи не бачили справжніх партійних людей. «Політичні злочинці» не раз бували під доглядом Макара Авдієвича (батька Поліного), але що це за «політика» була: аптекарський ученик, синок Фінкельштейна, якого я кожної вакації ловив у нашому саду на яблунях і обривав йому вуха. Двоє чи троє «аграрників», добродушних дядьків з Козубівки, з яких один завжди возив нам дрова. Був один семінар, небіж батюшки о. Кантатова. Але цього арештували за те, що був п'яний і, вириваючи з коренем вуличного лихтаря, кричав: «долой просвещеніє!!» Його хутко випустили. Сиділи раз із сусіднього містечка фершал і фершалка, одна модистка, писарчук з воїнського присутствія. Все це були люди, яких ми знали, в яких не було нічого надзвичайного, які десь так само, як і ми, хоч і звали себе есдеками чи есерами, але справжніх есдеків і есерів не бачили. (Я і Поля були есерами!)

Ці ж двоє були партійні люди, справжні, дійсні, загадкові, могучі, надзвичайні. Це були ті, які десь здалеку наказували нам, контролювали наше життя, судили нас. Це були ті, осуду яких так боялась Поля, які примушували клекотіти турботами, таскати кудись якісь книжечки, щось переховувати, носити незграбні блюзки, розводити нудні ідейні розмови. Це були «вони», які завжди незримо стояли з нагаєм над нашими душами.

— Знаєш що? — раптом таємно нахилилась до мене Поля й очі її поширилися несподіваною думкою. — Ми повинні їм допомогти втекти.

Я мовчки витріщився на неї.

— Так-так!.. Коли ми... Коли у нас є хоч трохи дійсного бажання служити ділу, то ми повинні зараз же... Слухай, це надзвичайно... Ох, господи, якби це було... Ні, ти подумай...

Спинити її стрибаючі слова — все одно, що перехопити камінці, що сипнув би хтонебудь згори. Я че-

кав, коли вона сама стомиться. Нарешті, вона зупинилась.

— Ну? Що ти скажеш?

— Це неможливо,—сказав я.

— Чому? Чому неможливо? Через що? Трудно? Нічого подібного. Я думала. Дуже легко можна втекти. Ти слухай.

І вона почала висипати в мої вуха все, що думала. Єсть декільки способів. Можна підкупити дозорців. Гроші зібрати, позичити, украсти,—це одно. Можна витягнути уночі з контори ключі, передягтись, загримуватись дозорцями, прийти в коридор, зв'язати сторожу й вивести «їх». Можна передати пилки, «вони» перепиляють ґрати й утечуть через стіну. Нам це все дуже легко зробити, стоячи так близько до тюремної адміністрації. І коли ми не зробимо, то нам сором, ми—недостойні зватись ідейними людьми, есерами, ми—вороги народу, нас нащадки заплують, власні діти нам кинуть у лице прокляття, ми—Іуди, падлюки, лицеміри, себелюби.

Одним словом, з промови її я бачив, що вона за всяку ціну рішилась це зробити; може, навіть, тут у мене тільки ясно рішила, але сперечатись не було ніякої рації. Логіки жінки, взагалі, не визнають, а Поля тим паче. Вона мислила по якимсь невідомим мені законам. Коли ти їй пробуєш довести, що вогонь гарячий, вона відповідає «нічого подібного, ні трошки не гарячий, бо в поштмейстера картуз з кокардою». От і сперечайся.

Правда, тоді—не криюсь—я й не хотів сперечатись. Я сам був настільки загіпнотизований цими «народами й ідеалами», що теж не міг розумно й об'єктивно подивитись на справу. Мене самого схвилювала й захопила думка визволити «їх», зробити щось «значне й важне».

І от ми стали готувати те «значне». Ми більше не сварились з Полею за дурниці і обоє тільки й думали про тих двох.

Звичайно, що свої приготування до втечі ми робили дуже обережно, «конспіративно». Ми повинні були, насамперед, добре орієнтуватись у тім оточенні, яке було круг «них». Найближче стояв, розуміється, Макар Авдієвич. Поля могла бути абсолютно певна, що він її батько. Та ж витягнута постать з проваленими грудьми, ті ж гудзики-очі, непокійні, шукаючі, клопотливість, непосидливість.

Щождо Макара Авдієвича, то він був рішуче збитий з пантелику цими двома злочинцями. З початку до кінця він натакався на несподіванки. Перш усього він не знав, як їх записати в кннги. «Вони» ж категорично відмовились назвати себе і не хотіли ніяк зрозуміти, що так же не можна: кожний арештований мусить бути записаний в книгу, інакше виходить, що він ніби не сидить у тюрмі, а прийшов у гості.

Далі, «вони» поводитись не як підлеглі йому, а як господарі всеї тюрми. Прикрикують на адміністрацію, вимагають мало на «на витяжку» стояли перед ними й щохвилини грозяться скаржитись за звичайні тюремні сильні вирази.

Взагалі, це не арештанти, я якісь принци інкогніто! Сиділи ж всякі «політики»,—його тюрма не якась сільська буцигарня!—але таких птиць йому ще не доводилось бачити. Це одно наказаніє господнє, а не арештанти.

Ми були цілком задоволені з його оповідань. Звичайно, це не аптекарські ученики.

— Ну, а як вони? Що вони роблять?

— Вони? Вони нічого не роблять. Що ж вони можуть робити. Книжки їм заборонено давати. І взагалі такі накази про них. ..

Тут Макар Авдієвич схаменувся й одмовився балакати про «них». З губернії наказано, щоб ні «вони» ні про кого нічого не знали, ні про них ніхто нічого.

Ми кілька раз підступали до нього, але все кінчалось цим самим.

З цього боку, значить, були серйозні перепони. Серйозність ще тим побільшувалась, що на ніч ключі від камер «важних» одбирались не в контору, а відносились до самого Макара Авдієвича.

Тоді ми потихеньку почали пробувати ґрунт біля дозорців. Їх було четверо коло «важних». Самі камери були на різних кінцях коридору: коло одної стояли по черзі Василь Курка з Панасом Замойченком, а коло другої—Данило Струк і Безродний. Струк і Курка були за «старших».

Курка був маленький, руденький, похожий на патлатеньку хатню собачку. Завжди посміхався, лащився, але міг укусити якраз у ту хилину, коли найменше цього чекаєш.

Струк, навпаки,—високий, товстий, тупий і через тупість страшенно впертий. За кожним словом лаявся матюками і після кожного матюка тихіше додавав: «прости господи».

На них стояння біля «важних» вплинуло так, що вони стали ще усерднішими й цілком непідступними. (Тому сприяла ще й набавка по два карбованці в місяць зверх звичайної платні).

З ними ми постановили бути обережними. Але Замойченко й Безродний подавали деякі надії. Замойченко, правда, був занадто хвастовитий, а стояння біля «государствених» рішуче закрутило йому голову. Він тепер інакше не ходив, як заклавши ліву руку за пояс і поважно задравши догори кирпате лице, за яке його звали «двустволкою».

Перша моя розмова з ним вийшла зовсім невдачною. Він вертався саме од «важних». Я ввічливо зупинив його й запитав:

— Ну, як же там ваші «тайні?» Мовчать?

Замойченко холодно й недбало кинув на мене згори поглядом і строго промовив:

— Прошу не касаться. Воспрещено государственним приказом.

І важно проплив повз мене.

Але я вжив іншого методу і Замойченко пом'якшав. Зустрівши вдруге, я зачав розмову з того, що здивувався, як може він, Замойченко, киснути тут у Гнилятині, коли міг би з його дотепністю, справністю й розумом бути у губернії найменше старшим поліцейським. Такий вступ не видався йому ні штучним, ні хитрим, бо він якраз сам був тої ж самої думки про себе. Навпаки, він охоче підтримав тему нашої розмови. Ми саме проходили повз мою квартиру і я попросив його до себе на «румочку водки». За «румочкою» він зовсім скинув, немов свою шинелю, поважність, трошки навіть засоромився, сідаючи вкрісло, яке я підсунув йому, і розбалакався. Правда, коли я знов обережно торкнувся «важних», він знову споважнів, але на цей раз уже, видно було, не думав таїтись.

— О, ето люди!—навіть закряс він повіками очі й покрутив головою.

— Інтересні?

— Отдельніі люди!..

(Це мало значити «дельніє»).

— ...Самі настоящі!.. Хвактическиі люди!..

— Та невже?

— Верно слово. Нікада не видав таких. Ругатьця? Боже спаси: ні вони, ні ти не смей. Трудно, конешно, ну, задержуватьця нада, потому государственний приказ—буть вежлівим з ними. Е, ето не шпана смердяча.

В голосі його чулась гордість і самоповага.

— Ну, а здорово тоскують?

— Тоскують?! Що ви? Зачем тоскувать! Ето там какойсь хвартовий січас рікомандацію наводить начинає. А у нас етого нема.. Е, нет! Шо ви? Хе!

Він, безумовно, навіть трохи образився.

— Етого в нас не помагається. Сердятьця кадані-када, ето верно, ну, тоскувать не примечательно нікада. Мой больше сердитьця—гарячий. Вчорась ето приходять до його господін смотритель. «Ви, говорят, делали заявленіє нащот книг?» «Делав»—каже. «Ну, так што книги отказани, не будеть вам книг... Када б ви були послушні, вам би дали книги». Як загориться мій: «Ага, говорить: ну, так скажіть їм, що я плювать на їх хотев!»

Замойченко озирнувся, нахилився до мене і таємно, пошепки пояснив:

— На жандаров, значить!..

І в шепоті цьому у всякому разі було менше прихильности до «жандаров», ніж до важного.

— А када другому «білому» сказали, дак той,—говорить Курка,—тольки глянув і нічого не сказав, как будто без вніманія. Ми їх зємо «білий» і «чорний». Вони ж не називаються, всьо рамно как без імені. От как це стуло або румка, скажем, так і они. Видно, мають діла за собою!.. Ну, между прочим, не визнають, как їх звуть. Одна безполезность ето—книги, утісненія і всякое такое. Не визнають.

Він у цьому був рішуче переконаний і йому навіть смішно та нудно було дивитись на силкування свого начальства.

— Не такой народ! Ето їм не шпана, що дав раздва у зуби і звольтесь, всьо вам і виклав. Отдельний народ, стойкий,—політика, словом. Нікада не сознаються.

Я певний, що якби я захотів змагатись з Замойченком з цього приводу, він узяв би це за особисту образу.

Замойченко, значить, подавав надії.

Я поділився з Полею своїми здобутками. Вона з свого боку балакала з Безродним. Цей худорлявий, смугляво-жовтий парубок ще більше підходив до наших плянів. Коли Замойченка можна було підкупити грішми, то Безродного, так мовити, ідеєю страждання. Замойченка звабила «отдельность» «важних», а Безродного їхня таємність і надзвичайна самотність. Він ніяк собі не міг уявити, як можна прожити хоч три дні в такій самоті.

— Ну, б'ють, пушай б'ють. Ну, книжок не дають, проходки не дозволяють... Пушай. А як таки ні слова ні од кого не почути?! До нас заговорить, мовчиш, як німий, та тільки одвертаєшся. Служба тоже не свой брат... Посади мене так, так на другий же день усе б виказав. А вони так наче й нічого. Походить, сяде; посидить, ляже... Дивиться в стелю і щось пошепче; посміхнеться, похмуриться. Так наче хтось з ним другий єсть у камері. І таки, мабуть, єсть. Не прості люди.

Так переказувала його слова Поля.

І він теж, як і Замойченко, непохитно вірив у те, що вони «не сознаютьця». Сила «їх» була поза всякою конкуренцією. Мало того, сила ця носила характер неземний, надлюдський. А що їх стерегли так пильно, то це була одна «безполезность», «вони» були дужчі за ґрати, замки, стіни, дозорців. Я певний, що для Замойченка, Безродного та навіть всієї тюрми й Гнилятина нічого не було б дивного в тому, якби в одну ніч «тайні» раптом десь зникли. Все було б ціле—і ґрати, й стіни, замки, двері, дозорці б стояли на місцях, а вони все таки зникли. «Такой народ!».

Вони були тайною, загадкою. А всяка тайна, це—безмежність, це є безодня, в яку можеш умістити все, що хочеш і можеш. І всяка тайна, як безодня, вабить до себе всіх і старих, і малих.

Ми спочатку боялись, як би наші розмови з дозорцями не звернули на себе уваги начальства. Але хутко заспокоїлись, бо переконались що «важні» цікавлять не тільки нас, а весь город.. І не тільки ми, але й жінка поштмейстера, і міщанський староста, і інші не раз так само закликали Зомойченка на «румку водки» й розпитували про «государственных тайних».

Замойченка така увага й пошана од «порадочних людей» підіймала у власних очах. Він уже вважав нижче своєї гідности мастити чоботи дьогтем і чистив їх не інакше, як тільки ваксою. Він мусів купити собі нову «хуражку» і широкий, лакований пояс. З дозорцями шпани—«уголовних» йому вже не личило вступати в якісь фамільярні відносини. Коли він балакав з ними, то дивився кудись понад їх вухами й неухважно жмури́в очі.

Але, не дивлячись на це, від Замойченка можна було більш усього довідатись про тайних.

І Замойченкові не було проходу. Біля воріт тюрми, на базарі, у себе на Безболотній вулиці, коло церкви, и монополюк він завжди мав круг себе слухачів. І від його в цікаво й довірливо роззявлені роти й вуха розходилась тайна і набирала якісь фантастичні форми в простодушних головах.

На базарі серед перекупок майже одноголосно держались тої думки, що це були царевичі. Цареві брати, які хотіли оженитись з мужичками і мужикам після того дати землі. Пани перелякались і «зделали їм змену», себто набрехали на них царю, а цар їх за це засадив тепер у Гнилятин у тюрму. І будуть їх держати тут доти, доки не визнаються. Ну, а вони «конешно» що «не визнаються». Чия візьме—невідомо, а дай бог, щоб цар побачив панську неправду.

Бували навіть випадки, що з околичних сел приїжджали селяни спеціально за тим, щоб провідати

«царевичів» і, на всякий випадок, скоріше других захопити землі, якщо царевичі вийдуть і почнуть роздавати.

У «вищих колах» трохи інші форми мала ця тайна. Поштмейстерша була переконана, що це були експропріатори, які збирались ограбувати їхню пошту. Недурно вона два рази підряд—два рази!—бачила у сні двоє синіх поросят з лисичими хвостами. Двоє синіх поросят з лисичими хвостами і дві ночі підряд! От і кажіть, що сні—бабські вигадки і не віщують правди!

Пристав до двох поросят відносився скептично: у всякому разі не ставив їх у такий щільний зв'язок з арештом невідомих. Але він добре знав тепер, що то за суб'єкти ходили за ним завжди, як він іноді ввечері завертав до салдатки Ярини. Раніше він підозрівав тут ревності, особисті чуття, але виходить, пахло «государственным». З цього приводу пристав, як казали, збирався писати рапорт про революційний зоклот у Гнилятині й Гнилятинському повіті, а також про свою діяльність і небезпеку для свого життя, на яке було вже кілька замахів. Говорили, що приставу вийде якась нагорода і підвищення по службі.

Батюшка о. Кантатов вважав невідомих за антихриста і його диявола. Щиро він так думав, чи ні але в проповіді він, принаймні, так пояснив мирянам і гаряче радив усім висповідатись і причаститись. Для цього навіть звелів швидше полагодить церковну кружку, яку перед тим диякон Гундосов розбив в «нетрезвом віде».

Ми з Полею тільки посміхались, чуючи такі балачки. Але у всіх балачках нас тішило одно: всі—і вищі, і нижчі кола—цілком визнавали надзвичайність наших товаришів. У всіх, чи ворогів, чи прихильників, була несвідома повага і страх перед цими таємними, могутніми людьми. Всі без усяких деба-

тів, як цілком природну річ, визнавали, що ці люди — іншого світу, з іншими чуттями, розуміннями, бажаннями, з іншими відношеннями до всього.

Але справа з утечею посувалась дуже помалу. Минуло з місяць, а ми ще не могли навіть рішити, до кого краще підходити з пропозиціями: до Безродного, чи до Замойченка.

А, власне, нашої рішучості дуже заваджала одна обставина, а саме те, що Безродний і Замойченко займали пост у різні черги. Коли підмовити навіть обох, то й те мало би допомогло, бо коло одної камери в той час стояв би Замойченко, а біля другої Курка: коли там Безродний, то тут Струк.

А як провести по коридору повз камери уловних? Як вибратись через ворота, де стоїть цей здоровенний Серьога?

Коли б вони сиділи в одній камері, все таки було б легше. Але що про те думати!

Ми ламали голови і вдень, і вночі. Поля навіть схудла і все сиділа біля вікна, дивлячись у тюремний полісадник. В квартирі, як звичайно, стояла тиша і чути було, як осінній дощ із свистом носився у голих вітах дерев. Перед ворітьми тюрми світили лихтарі і видно було, як швидко збігали вниз по склу краплі води. Видно, як вітер шпурляв дощем на всі боки, наче стояв серед вулиці й одбивався од когось, хапливо повертаючись то сюди, то туди. Від цього язички ламп у лихтарях миготіли, пригинались і почували себе неспокійно.

Ми теж почували себе неспокійно.

А ті двоє, таємні й невідомі, жили собі десь, там за мурами, в клітках і, певне, й не догадувались, що було круг їх і через них. І ніхто навіть не бачив їх, крім адміністрації тюрми.

Один раз тільки я й Поля підгляділи одного. Ми якось пробрались у тюремний двір, підбігли до загорожі, спеціально зробленої для важних, і крізь щілину бачили, як одгулював свої десять хвилин «білий». Він, властиво, був не білий, а швидше жовтий і жовтизна його була «м'яка, ніжна, кротка», як казала потім Поля. У нього повинні були бути сині очі,—ми цього не могли розглядіти. Він ходив, заклавши руки за спину. Високий, з кучерявою борідкою, похожий на Олександра Невського, як його малюють на іконах. Пам'ятаю, комір піджака його був піднятий і видно було сорочку без комірчика. Часто задираючи голову, він дивився у небо і, Поля казала, що лице його було таке любовне та тихе, наче він гуляв десь на березі річки тихим вечором. Вона трохи не додала «і закоханий». Але, згадавши мабуть, що партійним не личить кохатися, замовкла.

«Чорного» ж ми не бачили ні разу. Замойченко казав, що той більше біга по загорожі, ніж гуляє. Сам густо-смуглявий, безбородий, тільки на горлі пучечки кучерявих волосинок, ніс загнутий,—чисто, як галча. Він шпурляє камінцями, для чогось підстрибує, у небо не дивиться, а все нишпорить очима по стінах загорожі. Так і паси його очима, бо й не зчуєшся, як не стане.

Я теж схуд. Я почав мало спати,—ті двоє не давали мені спокою.

Я не насмілювався мати проти них незадоволення. О, боже борони! Але я почував, що вони мене гнітять. Ці люди занадто близько коло мене... Раніше, в університеті чи й тут, я тільки з н а в, що вони десь суть, що вони роблять щось велике, що їм треба помагати, «інакше сором жити», як любила казати моя Поля. Але мати їх так близько од себе, п о ч у в а т и

їх зв'язаними з собою, вплітати своє життя в їхнє мені не доводилось. І це мене руйнувало, збивало з мого ґрунту. Я не робив гімнастики, обідав, коли прийдеться: я балакав з мужиками на «ви» і червонів, коли по старій звичці говорив їм «ти». Власного дворника Опанаса я почав боятись і не балакав з ним, бо говорити «ви» після «ти» не мав сили, а говорити «ти»—це значить увійти в конфлікт із Полею.

А на Полю як сказ найшов у ту пору (який же й довів її до загибелі). Присутність «партійних» запаморочила їй і так не дуже ясну голову. Проклямації, книжечки, якісь збірки з шевцями, звожчиками, трохи не босяками. Скажи їй «робочий» і вона трохи не вмлівала од захвату. І я мусів теж лазити з нею цілими вечорами десь по закутках, виловлювати шмаркатих єврейчиків і заклопотано балакати з ними про «швободу», називати їх «товаришами» і забути про те, як я стріляв з рогатки цих самих «товаришів», коли вони ще бігали біля нашого дому з традиційними хвостиками позаду. Я теж хвилювався, змагався з єврейчиками і навіть сам ніби вірив у серйозність всього того.

Раз увечорі до мене прибігла Поля. Ми були посварились за щось і я днів два не бачився з нею. Не звертаючи уваги на холодність мого прийому, вона почала зараз же поспішно й діловито говорити.

Перш усього вона твердо переконана, що я її не люблю. Але їй це тепер байдуже—особисте життя мусить стояти на другому плані.

Вдруге, приїжджав з губернії жандармський підполковник робити допит товаришам-невідомим. Вони нічого знов не сказали. «Білий» тільки ввічливо попросив, щоб його не турбували, а «чорний» заявив,

що коли його ще хоч раз посміють кликати на ці ідіотські допити, то він усю відповідальність за майбутнє складає з себе.

Підполковник страшенно розгнівався і присягся, що примусить їх забалакати. Звелів не давати їм прогулок, за маленький спів садовити в темний карцер і, взагалі, поводитись так, щоб можна було частіше карати їх.

— І от,—закінчила моя наречена,—я прийшла, щоб перебалакати з вами, нарешті, востаннє. Ви маєте, товаришу, на увазі говорити з Замойченком чи ні? Я вас питаю рішуче й серйозно.

— Маю, тільки ти, будь ласка, сядь і не «викай», це—«міщанство».

Моя Поля моментально утихомирилась.

— Твоя правда, це—глупо. Я тебе питаю, можеш ти перебалакати з Замойченком? Так неможливо далі. Це з нашого боку просто... сором, ганьба. Коли ми дійсно хочемо хоч чимсь служити ділові, служити щиро, то ми повинні все зробити, що можемо, інакше ми не маємо права дивитись в очі одне одному. Це буде сором...

І так далі, і так далі. «Сором, ганьба, служити ділу й народу, ідеали»—старесенькі, заялозені словечка, які ще тільки на провінції вживаються.

Але я згодився перебалакати з Замойченком. Я не хотів зайвих сварок із Полею, а крім того... Як не як, а я теж вірив і боявся цих словечок.

Згодитись, правда, я згодився, але не можу сказати, щоб дуже поспішався це робити. Це було не так просто, як здавалося Полі. Перш усього, я сам не міг піти туди, де сиділи «тайні», а це вже щось значило. Подруге, Замойченка ніяк не можна було зустріти наодинці; а втретє, у нас не було грошей, щоб дати Замойченкові. Без грошей же вступати в балачки з ним було зайвою дурницею.

Я подумав-подумав і поділився своїми міркуваннями з Полею. (Про перше я нічого їй не говорив, — це торкалось мене одного й я мав сам рахуватись із тим).

Поля, розуміється, зараз же скипіла. Гроші—дурниця, гроші я міг би взяти у своєї матері, у дядька: раз я «служу ділу», то не повинен нічого жаліти для того. Народ, ідеал, боротьба і т. д.

Я спокійно й резонно зауважив їй, що й вона так само могла би взяти у свого батька, дядька.

Вона нічого не сказала, крутнулась і вийшла з хати. У той же вечір вона чогось поїхала в губернію і пробула там днів зо два.

Майже в таку саму пору, як і тоді, вона знов появилась у мене в хаті і мовчки, з гордістю поклала мені на стіл п'ятсот рублів.

— Де ти взяла?—страшенно здивувався я.

— Я заставила всі свої дорогоцінності.

Я, звагалі, людина спокійна, урівноважена, я не люблю зайвого хвилювання, але тут мене так і піднесло. Ніколи, здається, в житті я так не сердився, як за той її дурнуватий, безглуздий, дитячий вчинок. Вона за п'ятсот рублів заставила дорогоцінності, які коштували може кілька тисяч! Вона заставила речі, які їй не належать,—це її придане, це речі тої сім'ї, якої вона буде членом! Вона для своєї дурної фантазії, любови до таємностей усяких грається такими серйозними речами.

Я щиро й гаряче виказав їй усе.

— А квитанція де? Де квитанція? Тобі дали квитанцію?

— Квитанція?..

Пришелепувата дівчина витягнула звідкись зім'ятий папірчик і подала мені з тим же дурноватим, здивованим виразом лица, з яким слухала моє обурення. Вон гадала десь, що я преклонюсь перед її надзвичайною дотепністю!

— Я завтра ж поїду і викупаю назад усі речі,— сказав я твердо і рішуче поклав гроші в кишеню.

Але, певно, я трохи переборщив. Еманципантки не люблять, коли мужчина показує, що має владу над ними. Вони люблять, щоб їх держали в модерних і рівноправних рукавицях. Признаюсь, захопився.

Але ж дивіться, як вона повернула все те.

— Дай сюди гроші!—раптом стрибнула до мене.— Як ти смієш брати їх собі! Ти—трус, ти—лицемір, ти... ти...

І пішла, і пішла! І в результаті вийшло, що вона образилась на мене не за те, що я показав свою владу, але за те, що я егоїст, лицемір, боягуз, що я особисті інтереси ставлю вище спільних,—народ, ідеал, боротьба, творчість і т. д.

Грюкнула дверима і зникла.

Мусів я перепрохувати дурну дівчину, каятись і навіть хвалити її вчинок. Що я мав робити? Протест мій тільки пошкодив би і їй, і мені, і спільній справі.

Щоб зовсім загладити сліди сварки, я дав слово, що в тих же днях перебалакаю з Замойченком.

Але перебалакати не довелось, даремно сварились. Все пішло несподіваним шляхом.

На другий день після нашого перемир'я в тюрму приїхав з губернії новий слідчий в справі «важних».

Це був поважний дід, з білою бородою і чорними бровами. Очі йому були такі молоді та гарні, так ласкаво й розумно посміхались до кожного, що Поля (яка мені описувала його) просто не вірила, щоб у жандарма було таке лице.

Він уважно розпитав Макара Авдієвича про «тайних», потім увічливо попрохав його провести до них. Вона десь про себе гадала, що то передягнений «товариш».

Слідчого повели. На вітання його «принци» не одповідали і лежали собі на койках, немов у камері нікого не було.

Це не образило й не розсердило старого чоловіка. Обдивившись камери, він незадоволено похитав головою й зробив Макару Авдієвичу наганяй за те, що в камерах було не досить чисто й тепло. Довідавшись од розтеряного Макара Авдієвича, що арештованих не пускають на прохід, він тут же звелів неодмінно щодня випускати їх на цілих 20 хвилин.

«Білий» не видержав і тихо сказав «дякую». Полковник коректно й делікатно узяв під «козирьок», але нічого не сказав і не звернувся ні з яким питанням до нього.

Тільки виходячи вже з камери, він повернувся до «білого» й обережно сказав:

— Вибачайте, що я звернувся до вас. Ви нічого не мали б проти того, щоб до вас посадили вашого товариша. Удвох вам може краще було б. Я нахожу, що вас тримають в занадто тяжких умовах. Всіх розпоряджень Губернського Правління я не маю права одмінити, але тут міг би допомогти вам...

«Білий» здивовано подивився на свого ворога і навіть устав з койки.

— Коли це не єсть насмішка, то я був би дуже радий цьому,—сказав він.

— Сьогодні ж перевести їхнього товариша в цю камеру,—строго, з тою ж джентльменською гречністю сказав полковник до Макара Авдієвича.

Макар же Авдієвич тільки очима кліпав та брав під козирьок. Він абсолютно нічого не розумів у цій біді, що впала йому на голову з цими «тайними». То не дай боже, щоб вони між собою якесь слово могли сказати, а то нате вам—садовлять разом в одну камеру і балакай скільки хочеш. То не пускають гуляти, а то цілих 20 хвилин.

Оповідуючи нам про цей візит полковника, Макар Авдієвич все ще утирався хусткою і з машинальною тривогою озирався.

— Ах ти біда яка на старості літ мені випала. Га!—стискував він плечима.—Жив чоловік, двадцять літ безпороочно прослужив і на́ тобі... Мав таких каторжан у себе, що чорта з два в губернії знайдуться, десятки тисяч через мої руки на Сибір пішло, ніколи ніякого виговору не мав од начальства, а тут на́—привели: що воно, до чого, арештант чи князь, чорт його душу знає. І виговор. «Холодно, не зовсім чисто. А як їдять?» Може на сервізах їм кандьор посилають? А звідки я знаю? «Перевести сьогодні»... Ну й перевів. І чорт вас бери, моє то діло? Тепер вони щось дізнаються од їх, ага! От зараз подадуть прощення! «Будьте ласкаві вислухати нас». Як же! Тепер їм за вухом не засвербить тюрма. Ще якби книжечок та газет, так і повний пансіон... На старості літ мені, старому чоловікові, при арештованих такі слова говорить!.. Князів привели!.. Прогулки!

Днів три бідолаха Макар Авдієвич бурмотів і витирав хусткою розтеряне й сердите лице. Він і не знав, що ці «князі» зіграють фатальну роль в його житті.

Не знала того й Поля і сяяла задоволенням.

Правда, задоволена була майже вся тюрма. Уголовні, які з побожністю дивились на двері «політиканів», навіть щось вроді привітної демонстрації учинили в коридорі, йдучи на прохід. І дозорці боялись та й не хотіли дуже спиняти їх.

У городі ж звістка про це наробила чистого шелесту між перекупками, дядьками і товаришами-дворниками та єврейчиками.

Селяни вмент дали знать додому, родичам та на свої кутки і в город наїхав цілий ярмарок. Біля монопольок стояв цілий день радісний гвалт, крик і

п'янство. Всі ждали з губернії губернатора, який мав випустити царевичів і ділити землю.

Мусіла поліція нагаями трохи розвіяти рожеві мрії дядюшок і розігнати по їхніх кутках.

А «товариші» навіть збирались іти до тюрми й «требувати» (неодмінно «требувати»!) визволення героїв. Ледве удалось заспокоїти сміливих єврейчиків.

По «вищих же кругах» було незадоволення. Пристав раніше був певний, що як «усипать цим важним по 25 гарячих», то вони зразу скинуть із себе таємність. Але тепер він уже й за цей спосіб не міг поручитись. Тепер, мовляв, справу поставлено так, що й 250 не допоможе. Розуміється, тепер мужичня може розпускати всякі фантазії. Губернським всяким птицям це, звичайно, не свербить, а йому, приставу, доводиться за це одбувати своїм здоров'ям і навіть життям. (Бідолаха Семен Семенович, пристав!—йому таки дуже надірвали здоров'я парубки біля Ярининої хати. Мусів в одставку навіть подати. Де то він тепер?)

У «вищих колах» було невдоволення і ще більший потайний страх перед таємними «двома». Не тільки дозорці, але й вищі од них були переконані, що тепер ніякі сили не зможуть зломити «важних», ніякі стіни не вдержать їх і нічого дивного не буде в тому, коли в якусь ніч весь город буде перерізано.

Але я й Поля тільки раділи з такого настрою: коли «вони» втечуть, їх навіть ловити не будуть.

Одне нас турбувало, це те, що Замойченка й Безродного тепер одставили од «важних». Стояли тільки Струк та Курка. Безродний був навіть задоволений з того, але Замойченка неначе з високої хмари, з якої він дивився на ко машинок-людей, несподівано струсили в брудну калюжу. Кілька днів він ходив розтераний і пришиблений, навіть не огризаючись на глузування товаришів-дозорців «шпани». Але натура взяла своє. Новий пояс, хуражку він не носив уже,

це—правда, і чоботи не ваксив, не закладав лівої руки за кушак, але все ж таки тільки він один і міг розказати про важних. Все ж таки, як Курка чи Струк не міг чомусь прийти на службу, до кого прийдіте поклонімося?—до нього, Замойченка.

І, дійсно, ми тільки від нього знали, як почали жити «важні».

— Ну, що, Замойченко, як там живуть госу-
дарст-
вені?

Замойченко неодмінно мусить строго озирнутись перед тим, як говорити.

— Хорошо живуть. З расположенієм. Разговор, так прямо... ех!—государственії...

— Що ж то за розговори?

— Е!

Замойченко таємно махав рукою, але не говорив нічого.

Ми з Полею все ж таки ламали голову, як бути з дозорцями. Без свого дозорця зробити втечу не-
можливо. Поля вже серйозно пропонувала дикий плян: схопити Курку, засадовити його десь на кілька днів, пустити чутку, що його вбито, і постаратись на його місце поставити Замойченка. Потім Курку випустити.

Звичайно, це був дитячий проєкт із Шерлока Холмса, але, одначе, як же бути?

Вже дощик перетворився в сніжок, а ми так і не придумали нічого. Відносини наші ставали все не-
спокійніші, наструнчені. Замакітрена голова моєї на-
реченої була повна всяких нісенітниць, з якими до-
водилось щохвилини боротись. До «тайних» була собі дівчина як дівчина, була навіть хороша дівчина, добра, чула, не дурна. Єдина хиба—це її любов до всього загадкового. І «тайні» роздули своєю близькістю цю любов до якоїсь манії. Їй уже було мало книжечок, які виписувала од «товаришів» з губернії, дворники

її не задовольняли, становище батька соромило, вона вже хотіла жертви, хотіла віддати себе всю в «іскупленіє» гріхів батьків своїх. «Народ, ідеали» вже не сходили з уст. Я вже хоч для того старався зробити втечу, щоб дурна дівчина могла трохи очутитись од гіпнозу цих людей.

Але вийшло щось інше.

Минуло вже місяців два, як «важні» сиділи разом. Спочатку ми знали дещо про них через Замойченка, але потім їх обгорнули такою тайною, що ми ні одним оком не могли зазирнути до них.

В губернії звідкись довідались, що Замойченко розповідає всім про «государственных» і його вже не підпускали навіть у той коридор, де сиділи вони. А при потребі брали Безродного.

Натурально, Замойченка це надзвичайно образило, він присягався, що «скрутить голову тому паршивому» Безродному, подавав прошенія, лаяв жандармів і «важних», але те йому мало помогло.

Ми zostались цілком одірваними од «них». Безродний мовчав, Макар Авдієвич лютував, як його запитать про «тайних», Курка і Струк були глухонімі.

Це нас непокоїло і наводило на всякі дикі гадки (джерелом яких була, звичайно, Поля). Розуміється, за все, на думку Полі, був винен тільки я. Якби я енергійніше брався до організації втечі якби я ширше віддавався ідеалам, народові, ділові, боротьбі, то все давно було б уже «чудесно».

Я мусів винувато мовчати або виправдуватись.

Але так тягнулось недовго.

Знов почали ходити чутки про «тайних». Звідки вони брались, хто їх пускав,—ми не могли дізнатись. Допитів «важним» не було (старий полковник їх не чіпав), поводитись з ними якнайпильніше і все таки чутки знову стали пробиватись.

Але тепер у балачках було щось інше, ніж раніше. Говорили, наприклад, що «тайні» часто сваряться між собою, іноді не балакають між собою цілими днями, що вони вже не такі то й «важні».

Поля аж кипіла від обурення. Це вже робота жандармів: не можуть подолати в чесній боротьбі і кидаються до потайних, паскудних наклепів. Для того й обгорнули їх так пильно від других людей! Це така мерзота, що, слухаючи, кров клекотить.

Я мовчав. Але мені дивно було, чого почались такі чутки. Диму без вогню не буває. І дивно також було, як могли ці люди сваритись. Здається, якраз навпаки повинно бути, вони повинні з'єднатись якнайщільніше, повинні бути одною душею, один у одного піддержку мати, а вони... Де ж їхня проповідь про солідарність?

Я мовчав, але мене надзвичайно кортіло дізнатись хоч щонебудь про «них».

І от раз я попав Безродного і витягнув дещо. Для цього я мусів тричі присягтись, що нікому не скажу, мусів ходити за ним дві години, поки він одважився... І ось що він мені оповів.

— Правда, сваряться. Та так часом сваряться, що аж... жалко. Такі люди... і от так... Плохо... Не ті стали...—Він говорив з очевидним сумом і задумою. Мабуть, це його мучило.

— А чого ж вони сваряться?

Безродний високо підняв плечі і навіть зупинився.
— Господь їх святий знає! Ну, вірите, два місяці слухаємо їх і нікак не розберем, за що вони сваряться. Якісь там резолюції чи маніфестації... Усе якісь більшаки... До чого воно, про що воно, не поймем... А вони аж піняться... та говорять, та говорять!.. А потім днів по два й не дивляться одне на одного... Той лежить і той лежить. Даєш там чай чи там обід, мовчки беруть і один одному ні слова. Аж нам дивиться

жалко... Тільки ж ви, пожалуйте, нікому ні слова, а то й зо служби прогонять...

Я нікому й не говорив, тільки Полі. Вона зблідла, слухаючи мене. Признаюсь, я переказав у трохи різкій формі, дуже вже мене зачепило оповідання Безродного. Дійсно, як можна так робити? Як вони не розуміють, що це ж їх самих підкопує?! Де ж їхні ідеали, боротьба і т. д.?

Я аж горів, оповідаючи те Полі.

Вона мовчала, і чудно дивилась на мене. Потім якось надзвичайно посміхнулась і сказала:

— Ти, здається, радий тому?

Я радий! От і весь результат! І з усього вона побачила тільки те, що я ніби радий тому. Їхнє поведіння не звернуло на себе її ласкавої уваги, а от моя «радість» зразу кинулась їй в очі.

— Мені радіти нема чого, мені сумно!—сказав я їй.

Пам'ятаю, вона нічого не промовила, попрощалась і пішла додому.

Мене взяла досада, я нічого не розумів. Правду кажучи, я занадто різко говорив про «них». Але це було цілком несвідомо, в мені просто говорила тоді моя натура, мої здорові інстинкти, які протестували без моєї волі в мені. Я не думаю, що могло кінчитись інакше, якби я тоді говорив м'якше. Поля вже котилась у певному напрямі і зупинить її було неможливо.

Але в той час я цього не знав і тому не розумів її. У той вечір я навіть жалкував і каюся, що говорив так. На другий день я хотів прохати вибачення, але Поля не виходила з своєї кімнати, удавши з себе хвору. Це був знак, що вона не хоче зо мною балакати.

Я розсердився. Добре, не хочеш—не треба, сама ж прибіжиш завтра.

Але вона не прибігла ні завтра, ні позавтра.

Прибігла вона тоді, як історія з «важними» доходила свого кінця.

Це було днів через п'ять після моєї розмови з Безродним.

Перед вечором того дня до мене заскочив Замойченко і розказав таку річ.

— Государствені подають прошення, щоб їх розсадили.

Я аж отетерів. Як розсадили? Чого? Навіщо?

— Не можуть уместі жити. Не нравляться. Расположенія нету. Сьогодні там таке було!.. Брат ти мой, хуже шпани всякой. «Чорного» в темний карцур запроторили. Двері, поміаєте, сволоч, бив. Да как? Схопив табуретку та й давай гатить. «Что делаете?» «Не могу сидеть разом з товаришем, давайте другу камеру». Стояв Струк. Ну, звесно, человек не вдержится, почав усовіщать, ну й сказав там щось, дак той як загне йому. Ах ти, брат ти мой! По-настоящему, по-арештантському. Струк говорить, що він аж ключі випустив з дива... От так государствені! Та що? Ви знаєте, хто вони такі? Один—еврей, а другий якийсь... хто його зна, тоже щось там... Чорний—еврей. Якась хвамілія єврейська така... На прошенії видно. Обое подали... Полное дознание согласні дать, аби разом не сидіть... От так товариші!

Я сидів приголомшений. Потім схопився й побіг у тюрму. Замойченко бреше, це він по злобі, це не може бути! Це неможлива річ, в кого ж ми вірили, за ким ішли, кому хотіли все своє життя віддати? Це не може бути!

Але в тюрмі все підтвердилось. Я на власні очі бачив прошення. Одне було від Бориса Нухимовича Розенштайна, а друге—Григорія Івановича Пояркова. В губернію послано телеграму і завтра буде тут полковник.

Макар Авдієвич саяв. Тепер кінець цьому нечуваному становищу. Ач, жядова паршива, вона сміє командувати! Подумать тільки,—перед ким трохи не на витяжку доводилось стояти, перед жидликом!

Але що за молодчина полковник? От хто знав, як їм дошкулити: разом посадив, гризіться, мовляв, а ми вас і злапаємо! Ха-ха-ха! Психологія!

Я не знав, що мені робити. Поля знала про всю історію, але її не було дома. Куди вона могла піти? Що вона думає?

Я знов побіг додому. Але Поля не заходила. Я пішов у клуб, може вона мене там шукає. В клубі її не було, але була компанія—пристав, двоє поміщиків, земський землемір і ще якісь люди. Вони балакали про історію в тюрмі. Побачивши мене, вони всі так і кинулись до мене,

— А що? Ага! Ну, що скажете? Як же там «товариші?»

Всі були задоволені і всі були обурені тим, що були обмануті. Не дивлячись на те, що вони не ставились прихильно до «важних», таємність їх і сила робила на них вражіння. Вони «їх» поважали і боялись. Кого? Якихось єврейчиків, якихось пройдисвітів, які навіть із собою не можуть ужитись...

Я ще більше хотів бачити Полю. Вона, мабуть, у фершалки.

Але й у фершалки її не було. Не знайшов я її у «товариша Шльоми».

Зате я знайшов скрізь те саме, що в тюрмі і в клубі.

Город був повний тою історією. «Царевичі» повернулись в звичайних «жидків».

— Та бить їх, падлюк!—пам'ятаю, кричав Власов, бакалейщик.—Що з ними церемонії розводить.

І всі перекупки слухали його з співчуттям і теж кричали щось з обуренням.

Я знов пішов у тюрму. «Чорного» зв'язали, бо він бив кулаками й ногами двері карцера. Білий об'явив голодовку і вимагав, щоб Струка забрали од його камери. Але Струк стояв і, казали, навмисне лаявся найбрудніше. Серед уловних був заколот. Одні стояли за «важних», а другі кричали, що «важні» дуже заважничали й що вони такі ж арештанти, як і всі, і нема чого з ними «ваньку валять».

Полі все не було.

Я знов пішов додому. Вона сиділа в мене. Я аж похолонув, побачивши її,—під очима сині круги, ніс зогострився, очі божевільні.

— Що з тобою? Де ти була?!—жахнувся я. Все пальто її було задрипане, наче вона бродила десь по болоті (тоді була одлига).

Вона тупо подивилась на мене і немов байдуже сказала.

— Я ходила гулять... Ну, чув ти, що в тюрмі було?

Я бачив, що байдужість її ховає за собою цілу катастрофу і, тримаючись принципу «бий по гарячому», рішив щиро й по душі поговорити з бідною дівчиною.

Перш усього, я одверто й рішуче висловив перед нею власне вражіння. Нас обдурено, це—факт; ми були ідеалістами, але дійсність, як і завжди, сміється з ідеалізму. Нас покарано за довір'я, але ми мусимо твердо й покірливо винести кару. Хай вона нам буде наукою.

Ці люди—не те, що ми уявляли. Хай так, ми смиренно приймемо цю науку життя і одійдемо од цих людей. Ми не будемо смішними в очах других і сховаємо нашу колишню довірчиву прихильність до них. Всьому буває своя пора. Буває час, коли уявляють себе розбійниками і, вискочивши з-за шафи, вбивають дерев'яними револьверами «проїжджих купців».

Але не можна все життя сидіти за шафою і з дерев'яних револьверів убивати проїжджих купців. Настає час, коли життя навчає нас, що шафа є шафа, а не ліс, і що «проїжджі купці» — не проїжджі купці, а Петрусь, Івась і т. д. Настає пора, коли людина серйозно вже починає дивитись на своє призначення в житті, коли приступає до діла, до тверезої роботи. Цей час і для нас настав.

Я передаю цілком об'єктивно все, що я говорив. Здається, в цьому нічого не було ні дурного, ні смішного. Все логічно, просто і справедливо.

Але — я вже казав — логіка для Полі була наче капелюх. Хочеться — надіне, хочеться — скине. Ось наприклад. Вислухавши мене ніби з увагою, вона раптом питається:

— Так тобі вже смішні твої ідеї, в які ти вчора вірив?

Ну, що їй на це говорити?

— При чому тут ідеї? Я тобі кажу, що ці люди...

— Ні, лишімо цих людей; де твої ідеї ділись?

— Мої ідеї зо мною.

— З тобою, а ти на волі?

От маєте! Ніби як людина має якісь ідеї, так неодмінно мусить бути в тюрмі.

— Та до чого тут воля? Ну, я на волі, так що з того?

— Нічого...

От і вся аргументація.

— Слухай, Полю, не будь дитиною, подивись в очі дійсності, як доросла, розумна людина. Годі забавок, фантазій, час покинути все це і братись до справжнього життя. Ось я подам на «височайше» прохання, щоб прийняли в університет, давай поберемося і будемо жити. Ти сама бачиш, що ті люди, котрим ми так всею душею віддавались, не такі, якими малювала нам наша фантазія. Їх таємність нас вабила. Коли таємність цю знято, дійсність стала перед

нами цілком... Годі вже нам бавитись з єврейчиками, дворниками, не личить це ні тобі, ні мені. Всьому своя пора... І небезпечні ці забавки. Добре ще, коли віриш, а тепер—це тільки безглуздя. Подумай, що було б з твоїм батьком, якби нас якось запідозрили і забрали. Я тільки тепер чую жах. Що ми робили?!

Раптом Поля встала.

Я знаю, мені не повірять, але я мушу бути правдивим. На всі мої слова, на всі докази, вона одповіла ось чим:

— Мій батько—мерзавець. Чуєш? Ти знаєш, що він бив чорного? Ну? Він разом із старим жандармом вів усе це з ними. Всі його жалоби—брехня і політика. Він чекає тепер нагороди за свою мерзоту? Добре! Завтра він її матиме... А ти... ти такий же і ще більший мерзавець, ніж вони! Ти гірше темних перекупок, гірше всеї сволочі, що злорадствує! Мерзавець!

Повернулась і вийшла.

Що я мав робити? Якби я хоч вдумався був в її слова, в її погрозу, я б, може, якось інакше реагував би на те. Але я навіть не звернув уваги на її слова: «завтра він її матиме».

І дійсно, вона нагородила старого свого батька! Я сам більше вже її не бачив, все оповідав мені Макар Авдієвич.

Вранці приїхав полковник. Поля була спокійна, тільки така бліда, що аж Макар Авдієвич звернув на те увагу. І все допитувалась, де будуть здійсмати «показанія» з «політичних». Макар Авдієвич, як дочці, сказав їй і навіть дозволив зайти в сусідню кімнату, щоб послухати. Якби він знав, що думало те дурне, пришелелепувате, жорстоке створіння! Він би її власними руками придушив на тім самім місці, де вона

його так благала дозволити заплямувати свою непорочну двадцятилітню службу.

Хто ж міг думати, хто міг хоч на хвилину допустити таке божевільне, дике, що таїла вона в собі.

Допит почався об одинадцятій годині, а Поля вже сиділа в сусідній хаті з десятої. Уявляю, що там було з її хоробливою, нервовою фантазією!

І ще, на біду, Макар Авдієвич умовився з полковником, щоб привести «важних» разом у контору. Одного допитувати, а другий щоб сидів у сусідній хаті.

Як треба буде, щоб можна було зробити зараз же «очную ставку». Поля ж це знала.

Все йшло, як слід. «Чорного» привели з темного карцера (він сам не хотів звідти виходити, поки його не посадять в окрему камеру). «Білий» спочатку зам'явся й не хотів іти, але потім роздумав і таки пішов. І зустрілись вони добре, подали руки один одному, щось поговорили.

Полковник уже сидів, як Макар Авдієвич пропустив у ту хату «білого»,—«чорний» стояв біля вікна і посвистував, дивлячись угору.

Все йшло як найкраще. Чути було, як заговорив полковник, потім білий. Нічого напруженого або ворожого в голосах не чути було. Спокійно, мирно.

І раптом... голос Полі! Макар Авдієвич був і забув у клопоті, що вона сиділа там у задній хатинці. Почувши її, він перший мент не знав, звідки вона взялася. Але зараз же згадав і так і задубів. Сказалися вона, чи що? Що їй там треба!

А голос її усе дужче та дужче стає. Доходить до крику! Полковник теж щось крикнув.

«Чорний», Струк і Курка, що були там, повернулись до дверей і здивовано прислухались.

Макар Авдієвич не витримав, шарпнув двері й вийшов. І яку побачив сцену!

Поля стояла перед полковником і кричала на нього. «Мерзавець, кат, езуїт!» Тут же повернулася до «білого» і кричала, що йому сором, що він не сміє говорити щонебудь, що мусить боротись, триматись товариша. «Білий» стояв блідий і нічого не розумів.

Полковник якраз устав, як одчинив Макар Авдієвич двері. Він був цілком спокійний. Нічого не говорячи божевільний, він, наче нічого не сталося, повернувся до Макара Авдієвича і сказав:

— Арештуйте цю дівчину. І виведіть її зараз же звідси, вона заваджає роботі. А з вами я потім буду балакати.

Я не берусь описувати, що пережив бідний Макар Авдієвич, примушений арештувати власну дочку. Він казав, що все потім наче снилось йому. Наче в сні пройшло, як Поля ще щось кричала, як називала його, батька, мерзавцем, як дрижала вся, як підскочила до полковника і хотіла чи вдарить його, чи що і як полковник спокійно скрутив їй руки, вивів до Струка та Курки і пхнув її їм.

Дикий, безглуздий сон!

Але «чорний» і «білий» рішуче відмовились давати «показанія», заявивши, що навіть смерть не примусить їх до того.

І дійсно, божевільна заразила й їх своїм божевіллям.

Їх, усіх трьох, у той же день випровадили в губерню. І це, як казав полковник, була його ласка до старого, бідного батька.

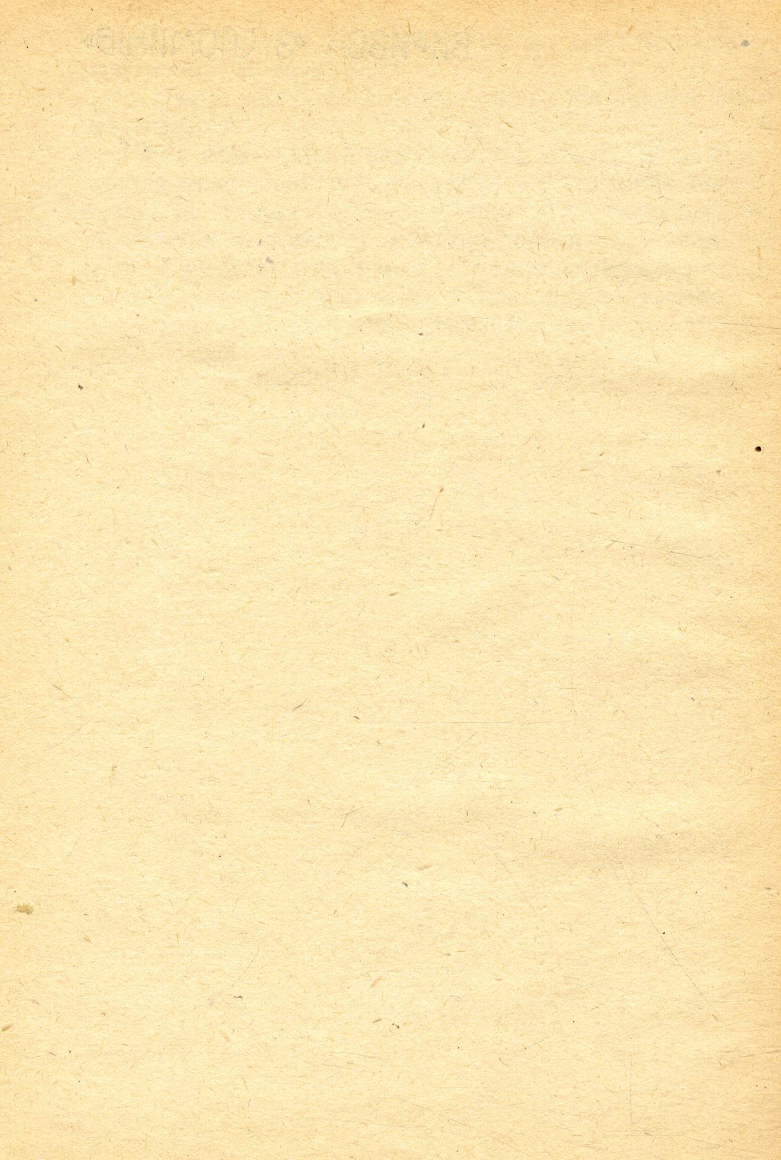
Їх судили і всі трое пішли на каторгу. Макара Авдієвича од служби •одставили за «нарушеніє» і він тепер, хворий, старий, самотою доживає свій вік на хуторі.

У Полі, як чув я недавно, сухота і вона не доживе навіть свій строк каторги.

Так вона нагородила свого батька, так добула вона собі свободи!

Але я можу тільки дякувати тій історії. Вона примусила мене після того задуматись і критично поставитись до всяких фантазій і таємностей. Вона рішуче штовхнула мою натуру з хибної дороги на правильну путь. І з цієї путі мене вже не можуть спихнути ніякі «ідеали, народи, проблеми» й інші дитячі таємності. Я—помічник прокурора і горджуся тим!

ВИРИВОК «З СПОМИНІВ»

Виринок з „Споминів“

У країна гинула без проклямацій, без «дядька Дмитра», без «Селянина». Нам виразно уявлялось, як селяни сновигають по степах, блукаючими очима водять по землі і, знесилені даремним шуканням, прибиті одчаєм, тихо спускаються на землю і в тихій розпуці замирають.

А транспорти один за одним провалювались, гинули в грубах жандармських контор, «Дядько Дмитро» ішов на цигарки пограничним салдатам.

— Евженю!—звернувся я раз до одної треті нашого закордонного комітету:—ми мусимо таки переправити транспорт! Хоч кров з носа!

Евжень в той час переживував кайзерку з маслом, задумливо й серйозно дивлячись у вікно. А коли він щонебудь переживує, то краще до нього ні з чим не звертатись. «Когда я ем, я глух і нем»—казала про нього друга треть Закордонного Комітету, Лоза. Взагалі Евжень мав принцип: двох справ разом не робить.

Але на цей раз Евжень швидко проковтнув кайзерку і, не гаючись, одповів:

— Я цілком з тобою погоджуюсь. Це вже занадто. Е, це вже забагато для високоповажних добродіїв жандармів. Розуміється, ми переправимо транспорт. Але ми трошки інакше поведемо тепер справу, трошки інакше.

Власне, інакше ми не повели справи, все лишилось так само, зате зміни деякі зробили. Себто: раніше ми сами знаходили пункт на кордоні, умовлялись з пачкарями, сами возили літературу до них, а тепер це мусів зробити якийсь рутенець, що жив десь побіля кордону, що знає всі умови і зможе найкраще перевірити великість небезпеки.

Таким рутенцем ми вибрали товариша Контрабаса (Курбаса). Він охоче згодився. Навіть не охоче, а з ентузіазмом, з серйозним, діловитим запалом, з надзвичайною для рутенця енергією й одважністю. Правда, не можу промовчати, ми дуже цікавились, як він себе почував після нашої пропозиції у себе в хаті, на самоті. Ми думали, що в його на лиці повинно бути трохи сумної задуми й очі запорошені тривогою. Але то були його особисті справи, нам ходило тільки про згоду. Згода є, отож треба лаштувати транспорт.

Евжень пішов на ринок і почав купувати валізки. Не купив, а почав купувати. Евжень всяку справу, особливо купувальну, вів так, наче грав у шахмати. Кожний крамар, перш усього, був його особистий противник, який тільки й ждав, щоб з'явився Евжень. Тоді починалась баталія. О, зовсім не криклива, ні. Для чого? Евжень не мав чого особливо хвилюватись, бо зарані знав, що переможе він.

Обдивившись мовчки, серйозно і з стуленими губами валізки, Евжень недбало одпиха їх і знехотя, так собі, аби щось сказати, промовляє:

— А кілька коштує?

— Десять кордн, прошу пана...—досить твердо й упевнено говорить крамар.

Евжень високо піднімає брови й без слів дивиться на крамаря, наче той оповістив його, що тепер у Львові повітря буде продаватись по гульдену за літр. Крамареві робиться трохи ніякові і він гаряче починає дово-

дити, через що, власне, за цю валізку не можна взяти менше, як десять корон. Насамперед, вона цілком нова. Хай пан сам подивиться. Далі—гатунок такий, якого пан не знайде навіть у Відню. Потім...—Ежень мовчки одходить і йде до другої крамниці. Це на крамаря так впливає, немов Евжень захопив з собою його єдину улюблену дитину. Крамар біжить, кричить, хапа за руки Евженя, тривожно й злякано тягне назад, озирається до крамниці й підніма надзвичайний гвалт, який кінчається, врешті, тим, що Евжень купує валізку за дві корони і три шістки.

Тоді починається впаковка. Евжень урочистий, строгий і поважний. Жарти викликають на лиці його німий і суворий докір. В очах йому заклопотаність, у руках спис видань, а під ногами декільки валізок, в яких з геометричною естетикою розкладено брошурки, проклямації, довгі аркуші «Селянина». У такий час зміст того, що він запачковує, його абсолютно не обходить. Підсуньте йому есеровщину, дайте «Руслана», «Галичанина», він так же акуратно й строго розкладе їх, полюбується і запише в свій спис.

— Голова! Біжи в склад і принеси тридцять примірників «Панщини», чорт би її побрав—не вистарчає.

Я біжу і несу тридцять примірників «Панщини».

— Голова! Не топчись по «Салдатиках»! Кицю, я радив би тобі залишити книжку й допомогти нам.

Киця-Лоза слухняно залишає книжку й помагає нам.

Книжки складено так, як складає мати некрутовісину його збіжжя в новеньку скриньку.

Кожна брошурка, як дитина в колісці,—ніщо не мне, не тре: покійно, зручно.

— Ув'язувати!

Це вищий пункт Евженевої функції. Тут він абсолютний владика і господар. Ніхто не може так хитро-мудро, так добірко, так економно ув'язати валізку,

як Евжень. Ми тільки топчимося коло нього, тягнемо шворки, надавлюємо коліньми там, де він наказує, сопимо, знемагаємося, але це все елементарна робота,— ідея, концепція вся у руках Евженя.

І, дійсно, дві валізки були, як лялечки, нагородвані, ситі, чепурно й артистично переперезані шворкою, скромні й разом з тим імпозантні. Це були діти Евженя і він мав цілковиту рацію гордитись ними. Українське селянство і пролетаріят могли трошки підживитись цими лялечками. Аби тільки наш рутенець справився зі своїм завданням! Правда, він був живжикуватий, швиденький, невеличкий, балакученький (хоч останнього не бракує і всім рутенцям) і, здавалось нам, досить пронирливий. Уявлялось навіть, що він може пролізти в кожну щілинку, може протиснутись в ухо всякому пачкарю й підслухати, що той собі думає.

Було умовлено, що Курбас забере з собою валізки, одвезе до себе додому (під кордон), знайде відповідного пачкаря, умовиться з ним, розвідається, видивиться все, перевірить, а тоді сповістить нас. Ми дамо звістку на Україну і тоді хтось з нас повезе через кордон разом з пачкарем літературу.

Випровадивши рутенця, який з тим же ентузіазмом поглядав на валізки, ми почали чекати від його телеграми. Пройшов тиждень, другий,—звістки нема. Ми дуже не хвилювались, ми знали, що всякий порядний рутенець, приїхавши додому «на провінцію», мусить трошки одгодуватись—все одно, як кінь, який, довго бувши в дорозі, допадається до води. Шарпать і поганять його нема ніякої рації. Нап'ється і сам побіжить далі.

Дійсно, через якийсь час ми дістали телеграму такого змісту: «Шукаю». Ага, він шукає. Спокійніше, спокійніше, Україно, рутенець шукає, то й порятунк на певнім шляху.

Знову тиждень з-над кордону не було ніякої чутки. Ми не хвилювались, ми знали, що рутенець, знесилений шуканням, мусить спочинути, як кінь, що пристав на дорозі. Спочине і сам побіжить далі.

Так і сталось. Через якийсь час ми дістали телеграму такого змісту:

«Неначе щось є».

Ага, ми ж козали! О, Рутеніє, ти врятуєш Україну.

З покійним серцем, з певністю в душі ми виїхали в гори. Там ми купалися, наводили жах на моральних рутенців своїм нечуваним і непристойним поведінням (наприклад, ходили без мамуні й татуня у прохід з панночками, лишалися з ними навіть наодинці в кавалерській хаті і можете вже собі уявити, що там виробляли з ними!). Словом, ми жили так, як живе людина, у якої сумління цілком чисте та легке.

Бо там далеко, за ламаною лінією добродушних, присадкуватих, як повнотелеса попада, карпатських гір, побіля кордону в цей час невтомно працював Курбас. Ми могли жити, як у Христа за пазухою. Діло буде зроблено.

І не помилились.

Одного дня в нашу ідилію вірвалась телеграма: «Виїжджайте».

Ми перехристились (не рукою, а серцем) і стали радитись, кому їхати. Їхати мусів Евжень, це була його компетенція. Лоза і я тільки до змісту мали відношення, себто ми писали вірші, проклямації, оповідання, статті і листи до Центрального Комітету з безнадійними вимогами грошей. До Евженя ж у нас було таке відношення, як у газетного репортера до продавця газети. Але... обміркувавши всякі обставини, ми постановили перевести мене в групу транспорту і доручити переправку валізок на той бік.

У той же день я сів на потяг і, jako член транспортної комісії, виїхав до кордону.

До тої станції, де я мав злізати й де повинен був мене чекати рутенець Курбас, я їхав досить однома-нітно й безбарвно. Єсть люди, які люблять певність свого становища. Я не люблю цього. Ну, що було гарного в тому, що я був певний, що поїзд не завезе мене замість Тарнополя в Гусятин? Нудно.

Зате, коли я зліз з поїзда, моє становище зразу змінилось. Нудної певності вже не було й сліду. Перш усього, на станції ніхто мене не ждав, як було умовлено. Чи чекать мені тут Курбаса, чи рушать кудись далі? Чи, взагалі, я попав туди, кули слід, чи ні? Ні в чому я не був певний.

Станція була малесенька. З кожного кутка тхнуло упертою, насторожено-завзятою, хоробливо-дражли-вою польською мовою. До кого я не звертався по-українському, всі робили страшенно ображений ви-гляд і по-польському відповідали, що не розуміють мене. Повз мене декільки раз пройшов жандарм з бай-дужим виразом чоловіка, який вийшов собі ввечорі на прохід. Усе це, а також і жандарм, що виходить на прохід, не могло давати певности.

Я ще трохи пождав Курбаса і вийшов за станцію. Переді мною стелились шляхи у всі боки, направо, наліво, вперед, назад, не то що на залізниці, де рельси зарані намітили неодмінну лінію твоєї путі. Я міг піти куди мені найбільше подобається.

Правду казати, я не пам'ятаю добре, як я опинився у Курбаса. Здається, я його зустрів версти за три від станції.

Не пам'ятаю також подробиць перебування у нього. Пригадую тільки, що мене ховали від батьків, най-мичок, од собак, котів, навіть горобців у вишнях. Для цього запхали мене десь у сіно, яким я й году-вався разом з кайзерками, котрі приносили мені брати Курбаса. Балакали зо мною пошепки, щохвилини

озираючись великими очима назад і блідіючи; за кожним голосним гомоном на вулиці мертвіли й мінялись на лиці. І на кінець мого лежання в сіні до того мене загіпнотизували, що я почав сам на себе дивитись, як на щось дуже страшне, як на якусь велетенську бомбу, котра, боронь боже, розірвавшись, може винести в повітря батьків, наймичок, собак, село, Тарнополь, Галичину, а то може й цілу Австрію. Я навіть перестав ворухитись у сіні, щоб якоюсь бур'яниною не наробити лиха на весь світ.

Це, розуміється, трохи спиняло природну жвавість мого характеру. Тому, коли Курбас сповістив мене, що він уже попередив пачкаря (який був у другому селі), що той на мене вже чекає, коли розкажав, як іти туди в те село, коли вивів у поле й попрощався, я був широко вдячний йому за всі його послуги. Лишившись сам у полі і буди б не таким безбожником, я повинен би був упасти на коліна і подякувати богові за свободу. Але я вирвав бур'янину, замахав нею над хлібами і, насвистуючи, пішов до того села, де жив мій пачкар.

Це було недалеко, верстов п'ять з гаком. П'ять верст я пройшов ще до полудня, але коли кінчив гак, сонце вже ховалося за далекі тополі якогось фільварку і по дорозі хлопчаки з торбинками збоку, немов туристи з біноклями, гнались за миршавими телятами, зганяючи їх додому. На мене дітлахи дивились такими ж здивованими очима, як їхні телята дивляться на нові ворота.

Як розкажав мені Курбас, так усе й знайшов я: біля села завернув уліво; довго йшов понад городами; на городах росла картопля, сояшники, цибуля. Так, усе так. Над рівчаком верби. І верби були. За вербами хати. Єсть і хати. А коло хати мого пачкаря повинно бути дві тополі. Хм! Майже коло кожної хати по дві тополі. Тут уже не зовсім усе ясно було для мене.

Я довго вибирав собі на свій смак хату і вибравши зі скромності найпоганшу, пішов на неї. Не доходячи до порога, я почув плач дитини. І не так плач, як якусь симуляцію, щирю й ведену з справжнім артизмом. Сліз не було в голосі, але голос так верещав, що можна було думати, з дитини там живою здирають шкуру.

Я зазирнув у сіні й крізь розчинені двері в хату побачив молодицю в чорній короткій спідниці, що стояла коло печі в позі задуманої людини. З півтьми ж хати нісся вереск дитини, якій здирали шкуру.

— Слава Ісусу!—голосно сказав я.

Жінка хутко повернулась до мене, а вереск зразу обірвало, як нитку. У жінки було до того худе, виснажене лице, що, здавалось, їй щойно тільки натягнули на череп чийось стару, пожовклу шкуру. Очі здивовано й тривожно дивились на мене.

— Слава на віки,—пробурмотіла вона.

Дитина знов розляглась плачем—очевидно, вона нічого більше не ждала для себе цікавого.

— Скажіть, будь ласка, чи це хата такого то?—запитав я.

Жінка неймовірно дивилась на мене.

— А вам навіщо? Та цить мені там на хвильку, най би тебе лихо зацитькало!

— Та чи це, чи ні?

Жінка вагалась.

— А як це, то що?

Хм! Конспіративна особа. Значить, це й є та хата.

— Та я той, що мав прийти сьогодні до Тодося.

— Ага!—прояснила вона.—Ну, то заходьте до хати. Тодось зараз має вернути, його немає, але за хвильку сі верне.

— Як немає?!—здивувався я.—Таже ж мав чекати на мене?

В лиці жінки промиготіло якесь замішання.

— Та замовкнеш ти там, байстрия ти моє. А пропаду нема на тебе. Цить, кажу тобі!

І вона занадто сердито кинулась до столу, з-за якого нісся той вереск. Я придивився й побачив там хлопча, яке лежало на лаві, пацало ногами й кричало з надзвичайною байдужістю до всього на світі.

Схопивши малого, жінка винесла його надвір і посадила на землю так, що той аж гекнув і залився криком. Потім спокійно витерла губи хвартухом і звернулась до мене.

— Прошу сідати. Тодось побіг по товариша, а казав мені, жеби ви пождали на него. Ая.

Я здвигнув плечима, але мусів сісти.

Яко зичлива господиня, жінка почала мене розважати розмовами. А я дивився на її обличчя, на якому хапливо хтось натягнув шкіру. Очі великі з жовтявими баньками, бліді сині уста, ніс з придавленими ніздрями, вся худа аж висхла. Мені здається, це було через те, що вона провадила в «шкідливий спосіб», як любив казати мій Курбас, своє життя. Їй би варто було виїхати на літо десь до моря, хоча б на Рів'єру, вибрати тиху віллу, порадитись з лікарями. Не їсти кривавих біфштексів, які впливають на шлунок, до обіду вживати рейнського і поменше всяких балів, концертів, котрі можуть виснажити чоловіка ще гірше. Але мужик мужиком,—я певний, що їй ніколи і в голову не прийшла така проста думка. Вона воліла жити в тій халупі з манюсінськими віконечками і стояти коло порожньої печі, зігнувшись, як дуга, над нею. Як знаєш, жінко!

А дитинча заливалось. Замість того, щоб бавитись лялечками, цяцьками, яких у всякої порядної дитини завжди наготові, воно верещало і било ногами об землю. Я певний, що його перегодували і занадто багато накупили всяких забавок. І розуміється, ди-

тині набридне все й вона нудитиметься. Коли то вже наші мужики порозумнішають?

А жінка стояла коло печі й розважала мене розмовами. Правду казати, нічого нового я не почув од неї. Звичайні мужицькі розмови—про податки, землю, хліб, роботу, панів, попів. Мужик мужиком і поїдь хоч в Австралію, хоч у царстві небеснім зустрінься з ним—зараз тобі про податки, землю, панів, попів. Наука, література, мистецтво—та, господи, скільки є прекрасних речей на світі!—мужика вони не обходять.

Але я слухав уважно жінку. Слухали й тополі надворі, схиливши гостроверхі голови набік. Дитина стомилась і тихо заснула, припавши жовтявою голівкою до призьби. Вечір стояв за вікном кошлатий, темний і сипав тьму у хату, заливаючи кутки й обгортаючи нею наші постаті. Тільки паща печі червоно позіхала й сміялась до нас.

— Ая... Нема правди на світі!—журно хитала жінка головою.—Сі не вродила ще!..

Із села тонким павутинням пропливали далекі пісні і зникали в кошлатій тьмі вечора. Тихо про щось шепотілись на дворі тополі.

А Тодося все не було. Пора вже й рушати. Далеко, мабуть, товариш той мешка.

— Але де! Тут за церквою. Коні, мабуть, у полі.

— Хм! Чого ж коні у полі, коли мали мене везти.

Таємничо шепотіли тополі. Я вийшов до них. Тепло, тихо і темно було.

«Щось тут непевне, бережись»—прошепотіли тополі. Я вслухався. Хто бережись?—Я? Де? От тут серед цих хат, під цими зорями, глибокими, любовним? Кого берегтися? Цієї дитини, що голівку схилила на призьбу, чи жінки з великими, і болючими очима? Ех, тополі, «високі ви до неба, а дурні, як треба».

Здалеку виприснула тонка, висока нота пісні і, як срібний дріт, простягнулась над селом. Тополі за- тихли, вітер ушух.

У цей мент рипнула фіртка й на подвір'ї, як тіні, з'явилися дві постаті. Це були Тодось і його товариш. Вони зразу впізнали мене, хоч ніколи й не бачили.

Запалили лампу в хаті й стали обмірковувати. При світлі я встиг їх розглядіти. Тодось був руденький, якийсь миршавий, з жовтою посмішечкою і маленькими бігаючими очима.

Обидва були чимсь заклопотані, стурбовані, часто про щось радились пошепки. Товариш, чорний, присадкуватий, похмурий і неповороткий, чогось сердився й підганяв Тодося. А Тодось натякав щось про те, що вже пізно сьогодні перебиратись на той бік, що треба почекати. І якось чудно дивився на мене.

Я рішуче запротестував чекати. Вечір темний, до півночі далеко, встигнемо навіть два рази перейти кордон. Ідемо сьогодні!

Чорний увесь час дивився на мене такими хмурними очима, що, здавалось, вибирає на мені місце, куди б йому найзручніше встромити ніж. Тодось же, навпаки, балакав, поспішав і посміхався так, неначе хотів мене забавити й одтягнути від ножа товариша.

І те, й друге мені не зовсім було приємне. Я волів би якось інакше вести справу.

І пам'ятаю, мені згадався наш давній пачкар (назвемо його Хведір). Коли він входив у хату, хата ставала вищою, яснішою, веселою. Він теж був чорний, смуглявий, з карлючкуватим носом. Але очі йому дивились сміливо, з насмішкуватим викликом, нахабно навіть часом дивились ті очі. З ним почувалося легко й одважно.

— Ну, то най так!—врешті згодився Тодось.

— Рушаймо.

Вони взяли на плечі валізки з літературою й понесли на вулицю. Треба було їх спочатку переправити до товариша на віз.

О, людська владолюбність, о, пане війте, люблячий владу й пошану, ви мене загубили! Загубила мене й моя власна хитро-мудрість. Може й вечір тихий та темний прилучився до того. Може він розніжив чуле війтівське серце й він зволив ласкаво занехаяти свій обов'язок. Не знаю.

Але вийшло з війтом так. Ми троє крались попідотинню з валізками. Попереду Тодось з товаришем, а за ним я. На вулиці, засипаній густою тьмою, не було нікого. З деяких вікон селян жовтими чотирьохкутниками пробивалося світло ламп. Здавалось, безпечніше й не могло бути.

Але то так тільки здавалось: небезпека вже йшла нам назустріч.

Із тьми несподівано опинилась перед нами поважна, велика постать.

— Кгм! А хто йде?—почувся з темряви голос. Коли очі—дзеркало душі людини, то голос з певністю можна назвати луною її. В рішучій поважності цього голосу, в його спокою й уповненості почувалась не звичайна селянська душа, а щось більше.

Тодось і товариш моментально вчули цю різницю й прикипіли на місці. А Тодось мені швидко прошепотів:

— Війт!

Постать підступила ближче.

— Але чому не обзивається? Що за єдні?

Прозвучала вже й нотка строгости й підозріння...

— Слава Ісусу, пане війте. Це ми...—солоденько й хапливо пролепетав Тодось.

— А хто ж то ми?

Я мовчав.

— Та ми, паноньку вйіте, я—Тодось та Максим.

— Ая...

— А хто ж такі Тодось та Максим?

Справа накручувалась. Коли начальство пускається в розпитування, річ, значить, набирає серйозного характеру. Начальство, значить, в такі моменти переживає наплив думок, які не хоче виявляти, обмежуючись запитаннями.

— Та хто ж... Я—Тодось та Максим Прибережний.

— А третій хто?

— А то наш пан... Маємо до станції запровадити...

Постать підійшла ще ближче. В руках їй була палиця, звичайна, традиційна палиця начальства, яка самим богом була доручена першому начальнику.

— А пан... Пан собі їдуть, проше пана вйіта, до станції. От і валізки панські.

— А в валізках що?

В голосі все більш та більш строгости, упевнености в собі, свідомости свого призначення і підозріння.

На останнє питання Тодось не зразу одповів. Він скинув капелюх і промовив:

— Нічого, прошу пана... Усякі речі... Ая...

В голосі Тодося не було не певности, ні самоповаги. Товариш одступив трохи назад, мені здалось, що він разів зо два озирнувся, немов вибираючи напрям, яким йому найкраще побігти. А начальство, навпаки, підступило ще ближче, придивилось до мене і нахилилось до валізок.

Прощай, літературо! Прощай, «Дядько Дмитро», і ти, «Селянине», «Гасло», проклямації, прощайте!

Але в той же мент я почув, як мене обхопила енергія жалю. Буває й така енергія. Є жаль, гнітючий жаль, що кує думку, волю, але є жаль, що стріпає людину вогнем і бажанням боротись.

На великий жаль, мене обхопив вогонь боротьби. Е, чорта з два, пане вйїте, я тобі так дам мої валізки! Це вже ти почекаєш!

— Моє поважання пану вйїту,—голосно і з спокійною повагою промовив я. В моєму голосі навіть ласкавіть й приязнь зачулась до пана вйїта.

Але пан вйїт тільки муркнув щось і звернувся до Тодося:

— Ану... що то за речі там?

І хитнув на валізки, закликаючи розв'язати їх.

Тодось нерішуче подививсь на мене, озирнувся на товариша, котрий одсунувсь ще більше назад, повернувся до вйїта й пробурмотів:

— Пан вйїт хотять сі подивити?

Тут я знову вмішався.

— Ну, розуміється, пан вйїт хотять сі подивити!— строго звернувся я до Тодося.—А для чого ж би, ви думаєте, пан вйїт наставлені вйїтом? Щоби допускати всякі злочинства? А може в наших валізах є щось забороненого? То як собі гадаєте, пан вйїт мусить очі на те заплющити? Розв'язуйте, чоловіче, най пан вйїт сі подивлять та пустять нас своєю дорогою. Прошу пана вйїта, яку пан вйїт хотять найперш сі подивити? Перепращаю, що пана вйїта затримаємо трохи, але пан вйїт сами розуміють, що інакше не можна.

Моя покірливість, моє признання влади вйїта не загинули марно. Начальство не любить сумнівів у їхній владі. Пан вйїт пильніше подивились на мене.

— А пан де їдуть?

— Я, прошу пана, їду до Львова. Та мені, знаєте, випала одна неприємність і я мусів от тут наймати собі фіру до станції. Але, прошу пана, хай пан собі тим голови не сушать, най пан сі добре роздивлять, що то за речі. Тодосю, прошу хутенько розв'язати й показати пану вйїтові, що маємо в валізках.

Мені в темряві не видно було обличчя Тодося, але, думаю, він мусів пильно вдивлятись у мене.

Пан вїйт прокашлявся. В кашелю було трошки м'якості і ніби нерішучості.

— А кгм! Але тен... чи пан везуть щось такого... Кгм! Може пан спішаться, то тен... то я й так вірю...

— А, ні... Пан вїйт, я розумію, виконує свій обов'язок, пан вїйт...

Але пан вїйт уже твердіше промовив:

— Не розв'язуйте, Тодосю, не треба...

Тодось хоч і не думав розв'язувати, але з великою охотою підвівся.

Таким чином пан вїйт не подивився в мої валізки. Я тому дуже не радів трохи згодом. Пане вїйте, чи ви собі десь там почуваете, що ви своїм занеханням обов'язку змінили весь напрям життя людини? Мабуть і за фляшкою вишнівки вам у голову це не приходить. Та й не треба,—бо ще не знати, чи не добре вийшло б людям, якби начальство почало міркувати над такими питаннями.

Ми визволились. За якісь хвилини сорок ми вже були далеко за селом. Я сидів на своїх двох валізках, а пачкарі на передку. Конячки бігли добре,—жваво, дзвінко і впевнено цокаючи копитами об тверду землю.

Небо, темне й глибоке, розсунулось, поле таємно темніло, ховаючи в собі всякі можливості.

Але мені спокійно було. Хіба я не сидів на своїх любих валізках, так чепурно, так любовно упакованих Евженем. Евжень, Лоза, Рутенці... Вони, мабуть, сидять десь у цей час надворі. Рутенці, підстрижені, в дешевеньких, але чистеньких комірчиках, пускають «віци». Евжень мугикає «Варшав'янку», якось кумедно випнувши нижню губу.

Пачкарі шепотіли. Про віщо? А яке мені діло: мало в людей може бути всяких справ, про які вони

не хотять голосно говорити? Хай собі шепочуться. Зараз буде кордон. Ми обмотаємо ноги ганчірками і тихо, мовчки посунемось в густу, таємну тьму, намагаючи очима кожну тінь. Шелестітиме погрозово сиве жито, в житі сонно пискне пташка, писк пташиний збудить у серці щось забуте. Тільки зорі мовчазні, кроткі, зорі тихі, що все знають, що все бачать, сумно з ласкою дивитимуться вниз.

Вогкість поля гіркуватим свіжим пахом бігла нам назустріч? Бігла довго врівні з бігом коненят. Мені почало здаватись, що навіть занадто довго. Десять верст не так уже багато, а вже години зо дві та й більше їдемо.

— А далеко ще?—питав я кілька раз.;

Пачкарі хутко озирались.

— Ні-ні, вже недалеко.

І щоразу мені здавалось, що вони занадто хапливо озирались, занадто поспішно й заспокоююче відповідали.

А конячки все тюпали. Минали межі, звертали в ярки, їхали долиною. І часто мені здавалось, що ось ми зараз станемо. Тодось тихо, глухо скаже: «тпру... Вставайте, паничу» і ми безшумно позлізаємо. Пачкарі нахилитимуться у всі боки в позі наготовленого до скоку звіря, вдивлятимуться очима в тьму. Потім обмотаємо ноги, валізки на плечі і тихо, як тіні, посунем у тьму, таємну, погрозову, загадкову. У тьмі десь чекають нас і друзі, й вороги.

Але коненята тюпали, пачкарі хитали у такт воза головами і часами шепотілись. І здавалось, вони скося позирають у мій бік.

Фу, дурниці! Чого б мали подивлятись у мій бік?

— А далеко ще?

— Ні-ні, панунцю, зараз, зараз. Ось ще минем отой лісок і вже.

Я ліска не бачив, заспокоєно дивився в тьму.

І вогкість поля хвилювала груди.

Але конячки так само тюпали, пачкарі шепотілись, в'йокали. Давно минули і лісок, і ярк.

Але, врешті, зупинились. Десь унизу миготіли вогники, ріденькі, убогі, як манюсінські, забуті вуглики багаття.

— Що там?— здивовано спитав я.

— А то, пане, село... Ая, село, панунцю— дуже охоче пояснив мені Тодось.

— Село? А до чого нам село?

— А то, паниченьку, для того, же мусимо збігти в него на хвилю, аби сі порадити з товаришами. Ая... А пан уже тут най собі побудуть. Ми хутенько.

Діялось якомсь усе не так, як уявлялось.

Я мусів лягти з валізками в якийсь рівчак, а пачкарі поїхали в село.

З рівчака мені видно було тільки небо, густо покроплене синюватими, жовтими зорями. Деякі дрібно сміялись і сміх їхній здавався мені лукавим, щось знаючим, на щось натякаючим. «А ми щось знаємо, а ми щось бачимо. А ти ні!».

А чи не встать мені та не піти собі геть від цих моїх приятелів? Кинуть їм валізки, хай собі шепочуться.

І вернутись назад? Прийти і сказати: я злякався і кинув літературу в рівчаку, мені здалися пачкарі непевними?

Уявляю, яку міну зробив би Евжень. Уявляю широко розплющені очі Лози, посмішки. А література? А наш «Селянин?»

Тихо було в моєму рівчаку, тихо і тоскно. Дрібно й лукаво сміялись зірки, важно й помалу тягнулись хвилини лежання. Але я твердо чекав.

— Паничу! Де ви?

— Ось...

Ходімо...

— В голосі щось непевне. Ох, щось неприємне, солодке, запобігливе, заглядаюче в очі.

Ну, дурниці! К чорту ідіотські підозріння!

Вже зовсім сіріло, як ми спустились у село. Сонні, обкутані сивим туманом ранку, стояли затихлі, мовчазні хатинки. Ще ніде не було ні руху, ні гомону. Навіть собаки спали, затишно заклавши голови під теплі боки свої. Тільки ми втрюх безшумно прокрадались по вулиці, тривожно вдивляючись у кожне вікно.

За селом зовсім розсвіло. Перед нами луг лежав, зелено-сивий, з димом туману, з сірозеленявою стьождкою річки.

— Слухайте! Та видно ж усе!—не витримав я. —Куди ж ми підемо? Де кордон?

— А там!—показав на річку Тодось.—Але то нічого; мовчить, паничу.

Там, за тою стьождкою річки? Там кордон? І ми будемо його тепер переходити, під поглядами сторожі, яка ходить десь за тими сивими кущами? Що за нісенітниця?!

— Та як же це можна? Нас же побачать?

— Ні-ні, панунцю... Тут у нас це якраз найліпша година... Ми вже знаємо. Ви йдіть, не бійтеся... Вже доставимо вас...

А очі не дивились на мене, в голосі щось хистке, непевне.

А чорт його побери, все одно, не вертатись же тепер!

Через річку мене переніс чорний. Підставив мені спину, я сів верхи, він міцно схопив мої коліна й поніс, як лантух пшениці, схиливши тільки трохи набік голову.

— А фіра є вже?—спитав я на тім боці, турботно озираючись по кущах.

— Є, там чекає...—хапаючи валізки й біжачи вперед, сказав Тодось.

Я побіг за ними. Куші стояли непорушно. Червонів далекий край неба. Фарби ставали виразніші.

Поміж кіп я помітив віз, а коло нього постать дядька.

— Бачите?—нашвидку озирнув до мене Тодось, хитнувши на віз. А очі оббігли моє лице якось занадто пильно.

— Ми кордон перейшли вже?—спитав я.

— Уже, уже... Зараз поїдете.

Куші стояли недвижно. На довгім просторі їх не видно було ні душі. За річкою луг синів, за лугом село. Все тихо, все спокійно. Чудно. Де ж погранична сторожа? Спить?

Але то не моє діло. Швидше, швидше б на віз.

Ось і віз. Коні добрі. О, які добрі, вигодовані коні! Клуби ситі, аж вилискують; шлеї міцні; хвости густі, розчісані. Дуже добрі коні. Віз теж. Якийсь навіть не селянський,—драбини глухі, колеса тонкі, люшні зелені.

А чого дядько так кутається в свиту та шапку на самі очі насуває? Холодно йому?

— А скоро, дядьку, доїдемо?

— Скоро...

Голос глухий.

— Скільки ж візьмете?

— Да скільки же взять з вас? Чтоп не дорого, рублей с п'ять?

Якось кумедно балакає... П'ять рублів? Це зовсім дешево. Якийсь недосвідчений. Ціна до Проскурова не менше десяти.

— Добре. А скільки верстов до Проскурова?..

— Скільки?.. Да вьорст с двацять восьм буде...

Що він сказився: двацять вісім? Та тут сімдесят вісім мало!

— Сідайте, панунцю, сідайте!—раптом заспішив чогось Тодось.

Я хутко озирнувся.

— А що таке?

— Та не добре тут стояти. Побалакаєте десь далі.

— А правда.

Я швидко сів на віз. Валізки були вже вмощені і я почував їх під собою. Візник мій теж забравсь на передок і взявся за віжки.

Я вийняв гроші й заплатив пачкарям.

— Цілую руки! Дай боже щастя. Най пан бог боронить панича. Щасливої подорожі!

— Дякую, дякую... Рушайте, дядьку.

Дядько рушив. Пачкарі хутко пішли в протилежний бік.

Я вмоستився, глибоко зідхнув і з полегшенням озирнувся. Ну, кінець, їдемо вже.

Чудесний ранок! Сонце ось-ось вийде. Небо свіже, червоне, оранжеве. Повітря легке, чисте, хоч пий. Який комічний візник, все кутається, в такий ранок...

Але куди ж він на куші їде?! Там же мусить бути лінія кордону. От маєш, ще якраз у пазурі пограничникам завезе.

— Куди ж ви, дядьку, їдете? Хіба ж туди дорога на Проскуров?

— А туди, туди...

— Та що ви, бог з вами... У другий бік звертайте! Та це ж якраз лінія.

— Нет... Я добре цюю дорогу знаю... Она какраз цяя самая...

Що за ідіот такий?! «Цяя самая»...

— Та що ви кажете?! Ви не туди, я вам кажу, їдете... Повертайте назад...

— Да нет... Это цяя самая дорога.

І не повертається навіть!

Голос якийсь глухий, мова ідіотська, роблена, шапка на самих очах, зігнувся, жене коней. Кущі вже зовсім близько.

Що за мара попалася?! Він мене якраз завезе! Е, йолопе чортів!..

І тільки я хотів схопити його за плечі, щоб шарпнути й вихопити віжки, як за спинами нашими вмить щось сказано заревло:

— Стой!! Стой!!

Я озирнувся. Блискавкою мигнули штики винтовок із кущів.

— Поганяй!!—рявкнув я сказано і зо всієї сили гепнув кулаком у спину дядька. Але дивна річ: він замість поганяти, злякано озирнувся і, весь затрусившись, почав голосно плакати, щось белькочучи.

— Стой!! Стой!!—неслось за нами і я чув топіт багатьох ніг за возом. А коні, як на злість, ще тихше чомусь пішли.

Я засунув руку в кишеню. Револьвер заплутався в хустку до носа і що більше я спішив, то більше не міг витягнуть його.

І раптом на обох своїх руках я почув залізні кліщі. На возі з обох боків сиділо вже два салдати і, захакавшись, люто дивлячись на мене, душили мене.

Коні стали. З кущів бігли пограничники з револьверами, винтовками, шаблями. Між ними дві чи три офіцерські постаті...

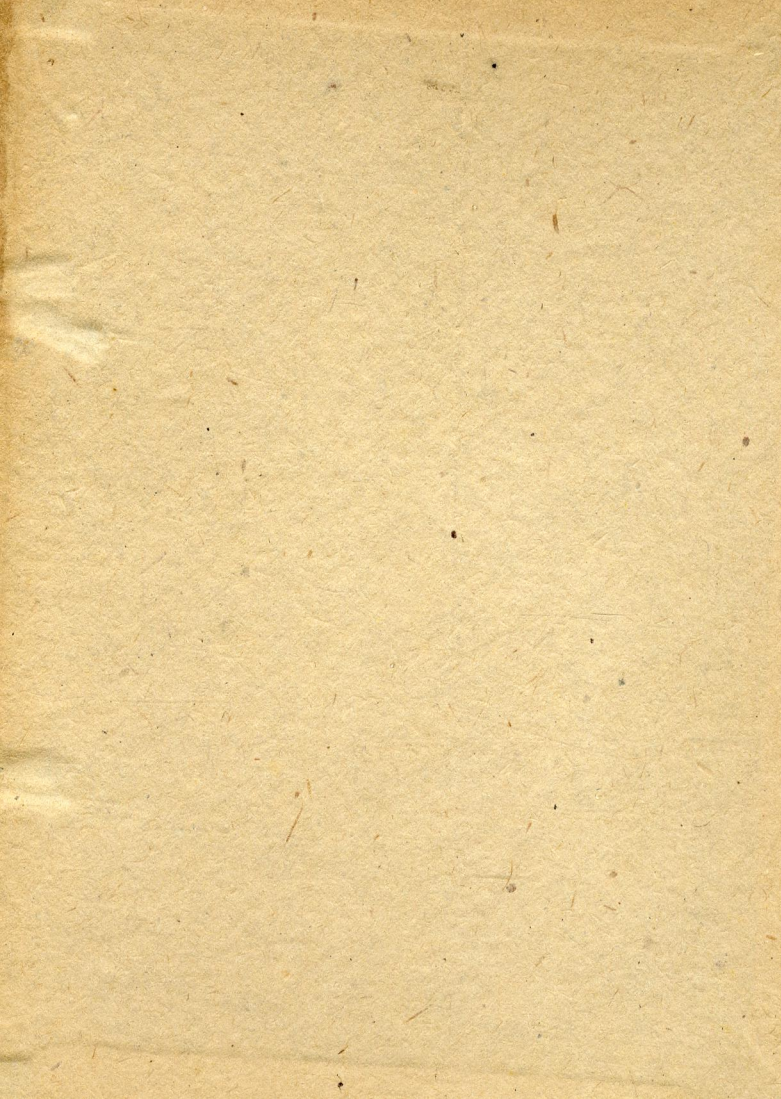

223

ЗМІСТ V-го ТОМУ.

Історія Якимового будинка	5
Промінь сонця	77
Федько-Халамидник	91
Маленька рисочка	119
Чекання	143
Таємність	163
Виривок з „Споминів“	201

634.
(1986)

РА 853

42694/15

404

В. ВИННИЧЕНКО

ОПОВІ ДА ННЯ

5

ВСУКРАЇНСКА ФІЛІЯ
БІБЛІОТЕКА

РУХ

ГУРТОВА КОМОРА
Харків, ул. 1-го травня, ч. 10
Телеф. 29-81.

1587
12514